

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Павло ГРИЦЕНКО
Наталія РУСНАК
Юлія РУСНАК
Іванна СТРУК

ЕТНОЛІНГВІСТИКА:
українська мова

Навчальний посібник

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2022

УДК 811.161.2:39](075.8)

Г-858

Рекомендовано до друку Вченою радою
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 3 від 28 лютого 2022 р.)

Рецензенти:

Коваленко Б. О., доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови, декан факультету української філології та журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Маргинова Г. І., доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Гриценко П. Ю., Руснак Н. О., Руснак Ю. М., Струк І. М.

Г-858 Етнолінгвістика: українська мова: навч. посіб. / П. Ю. Гриценко, Н. О. Руснак, Ю. М. Руснак, І. М. Струк. Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 432 с.

ISBN 978-966-423-752-6

У навчальному посібнику «Етнолінгвістика: українська мова» розглянуто низку питань наукової проблематики *мова – мислення – культура*. Через проблему назви (*внутрішню форму слова*) схарактеризовано гетерогенні угруповання слів, які становлять специфіку української мови, зумовлену психофізичними особливостями нації. Запропоновано етнолінгвістичний аналіз ТГЛ «назви страв»: пояснено кулінарну термінологію української мови в синхронії та діахронії, висвітлено культурологічний простір кулінарної номенклатури. Репрезентовано етнолінгвістичний аналіз лексики буковинської весільної обрядовості з опертям на поняття *архетип* і *символ*: простежено міжмовні контакти носіїв буковинських говірок із сусідніми народами, зумовлені історичним розвитком Буковини. Досліджено специфіку лексики родинної обрядовості буковинських говірок у плані ареальних трансформацій загальноукраїнських понять та в загальнослов'янському контексті.

Для студентів спеціальності 035 «Філологія (українська мова і література)», наукових працівників, викладачів, аспірантів та учителів.

УДК 811.161.2:39](075.8)

© П. Ю. Гриценко, 2022

© Н. О. Руснак, 2022

© Ю. М. Руснак, 2022

© І. М. Струк, 2022

© Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2022

ISBN 978-966-423-752-6

ЗМІСТ

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ	5
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	8
Тема 1. Етнолінгвістика як мовознавча дисципліна: предмет дослідження	9
Теоретичний блок	9
Практичний блок.....	41
Тема 2. Теоретично-мовознавчі засади етнолінгвістики ..	45
Теоретичний блок.....	45
Практичний блок.....	74
Тема 3. Проблема назви (рівень мова як об'єкт етнолінгвістики)	77
Теоретичний блок	77
Практичний блок.....	115
<i>Додаткова інформація. Вторинна номінація: словотвірна та семантична (актуалізація опорних знань студентів)</i>	121
Теоретичний блок.....	121
Тема 4. Когнітивна основа етнолінгвістичного аналізу (рівень мова – матеріальна культура)	140
Теоретичний блок	140
Практичний блок.....	183
Тема 5. Етнолінгвістичний аналіз духовної культури: буковинська весільна обрядовість	185
Теоретичний блок	185
Практичний блок.....	232
Тема 6. Культурологічний характер назв, зумовлених внутрішньою формою слова (рівень мова як об'єкт етнолінгвістики)	236

Теоретичний блок	236
Практичний блок.....	261
Тема 7. Етнолінгвістичний (культурологічний) характер запозичених назв (рівень мова як об'єкт етнолінгвістики).....	269
Теоретичний блок	269
Практичний блок.....	310
Тема 8. Картина світу – універсальне світоглядне поняття.....	314
Теоретичний блок.....	314
Практичний блок.....	346
Тема 9. Мовна картина світу: центр і периферія, або Специфічна мовна картина світу	350
Теоретичний блок	350
Практичний блок.....	366
ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ.....	371
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	394
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	403

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

Філософія – це боротьба нашого розуму з чарами мови

Л. Вітгенштейн.

Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, у певній традиції. У такому разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного «я»... І поки живе мова – житиме й народ, яко національність... От чому мова завжди має таку велику вагу в національному рухові, от чому ставлять її на перше почесне місце серед головних наших питань

Іван Огієнко.

Гуманізація суспільства як одна з ознак сьогодення в сучасній системі освіти надає пріоритет наукам філологічного циклу, з якими пов'язана не лише система знань, що повинен засвоїти студент, але й виховання свідомого носія національної ідентичності, здатного осягнути світоглядні концепції, культуророзорієнтовані теорії та антропоспрямовані практики. Цим настановам відповідає дисципліна культурологічного спрямування «Етнолінгвістика: українська мова».

Етнолінгвістика – наука інтегрального характеру, пов'язана з усіма науками передовсім гуманітарного циклу, а також природничого характеру, проте фундаментальна проблема етнолінгвістики *мова – мислення – культура* виводить її на рівень когнітології. Вихідною (методологічною) настановою дисципліни є ідея про нерозривну єдність мислення і мови, яка бере витоки із філософії мови В. фон Гумбольдта. Філософія ХХ ст. у пошуках істини – відповіді на питання,

пов'язані з людським розумом, звернулась до мови, яку розглядають як універсальний засіб реалізації знань.

Українська етнолінгвістика нерозривно пов'язана з діалектологією, (проте виходить за її межі), враховує досягнення польської діалектології, зосередженої на вивченні стереотипу (звичаї і обряди характеризуються усталеністю вияву), англійської етнолінгвістики, яка ґрунтується на вивченні компонентного аналізу значення слів.

Культура, поняття найвищого ступеня узагальнення, в етнолінгвістиці визначає багатовекторність наукових досліджень: *мова – об'єкт етнолінгвістики, мова і матеріальна культура, мова і духовна культура.*

Якщо курс «Сучасна українська мова» передбачає з'ясування закономірностей та законів мови, які підпорядковані принципу алгоритму, то дисципліна «Етнолінгвістика: українська мова» вимагає осмислення глибин народної мудрості (загалом ментальності нації) і того «неповторного», що визначає самобутність української мови, того, що, на думку Вільгельма фон Гумбольдта, є «духом народу», того, що давні греки називали «Логосом». У дослідженні використано дані національної мови: літературної та діалектної.

Вектор *мова і матеріальна культура* уналежнює вивчення частини культури крізь призму мовних явищ. Конкретний тип знань (культури) структурований, і класифікація явищ відбувається в самій мові через певні угруповання слів – лексико-тематичні групи.

Мова виступає й ретранслятором культурної спадщини нації, засобом реконструкції її духовної культури та історії. В обрядах людство викристалізувало довершене театралізоване дійство, що дійшло з деякими видозмінами до наших днів, у якому переплетено магічне та прагматичне, у тій чи тій формі збережено залишки попередніх світоглядних систем, відображено психо-фізичні особливості нації. Лексика обрядовості ілюструє суспільну психологію, народну мораль,

етнічні норми, світоглядні уявлення, традиції, культурні набутки та вірування нації, що формувалися впродовж століть. Вона відтворює самобутність, світовідчуття нації, її архетипні уявлення, зреалізовані в символах, нашарування культур та епох.

Навчальний посібник «Етнолінгвістика: українська мова» складається з 9 тем. Послідовність тем умотивована потребами навчального процесу. Кожна тема сформована з 2-х частин – теоретичного і практичного блоків. Теоретична частина містить розлогий виклад лекційного матеріалу. Практичний блок репрезентують контрольні питання та проблемні завдання. Контрольні питання до кожної теми допоможуть студентам опанувати лекційний матеріал, а система завдань проблемного характеру удосконалив їхню мовленнєву компетенцію, активізує навички пошукової та дослідницької роботи. Вправи побудовано на зв'язках з попередніми мовознавчими курсами. З метою підвищення ефективності роботи студентів та спрощення доступу до інформації запропоновано QR-коди. Підсумковий характер мають тестові завдання.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

1. Перелік позначень назв мов

ав. – авестійський	кит. – китайський
алб. – албанський	лат. – латинський
англ. – англійський	лит. – литовський
аз. – азербайджанський	молд. – молдавський
ар. – арабський	нім. – німецький
арам. – арамейський	перс. – перський
білор.– білоруський	пол. – польський
болг. – болгарський	псл. – праслов'янський
гебр. – гебрейський	рос. – російський
гр. – грецький	рум. – румунський
груз. – грузинський	слц. – словацький
двр. – давньоруський	слат. – середньолатинський
дінд. – давньоіндійський	сх.-ос. – східноосетинський
діал. – діалектний	схв. – сербохорватський
девр. – давньоєврейський	стсл. – старослов'янський
євр. – єврейський	тур. – турецький
зах.– ос. західноосетинський	тюрк. – тюркський
ід. – ідиш	уг. – угорський
іє. – індоєвропейський	укр. – український
іран. – іранський	фр. – французький
іт. – італійський	цсл. – церковнослов'янський
ісп. – іспанський	чес. – чеський
казах. – казахський	яп. – японський

2. Перелік ініціальних умовних скорочень

КС – картина світу
МКС – мовна картина світу
НР – номінативний ряд лексики
ЛСВ – лексико-семантичний варіант
ЛТГ – лексико-тематична група
ЛТС – лексико-тематична сітка
ПЗ – порівняльний зворот
ПФ – порівняльний фразеологізм
ТГЛ – тематична група лексики
ТР – тематичний ряд лексики

Тема 1

ЕТНОЛІНГВІСТИКА ЯК МОВОЗНАВЧА ДИСЦИПЛІНА: ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова
М. Рильський.

Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, – ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, у яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування
Панас Мирний.

План

1. Предмет вивчення етнолінгвістики.
2. Специфіка національних мовних систем.
3. Експланаторний характер етнолінгвістики.
4. Мова і держава.
5. Мова і етнос.
6. Мова і культура.
6. Зв'язок етнолінгвістики з іншими дисциплінами.

Теоретичний блок

1. Предмет дослідження етнолінгвістики

Мова – мислення – культура є пріоритетним аспектом у сучасному мовознавстві. Мова – це не лише засіб спілкування та спосіб відтворення знань, але й онтологічний принцип осмислення світу.

Додаткові відомості. Кожній людині притаманне протиставлення тілесного та духовного, про що влучно написано в Талмуді (канонічній книзі євреїв, великому кодексі релігійно-етичних та правових норм),

трактаті Авот: «Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола: як тварина – людина їсть і п'є, як тварина вона множитья, і як тварина – викидає; як янгол – вона має розум, як янгол – ходить просто і як янгол – священною мовою розмовляє».

Євангеліє від Івана починає розділ Бог Слово «1. Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. 2. Воно в Бога було споконвіку. 3. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього» [Бібл., с. 1308]. У релігійних текстах Ісуса Христа названо Словом. Пор.: *О всехвальна Мати, що народила Найсвятіше Слово!* [Акафіст, II, с. 284].

Етнолінгвістика – це мовознавча дисципліна, яка вивчає мову в співвідношенні з культурою через посередництво мислення; взаємодію мовних, етнокультурних та етнопсихологічних факторів у функціонуванні та еволюції мови. Предметом дослідження етнолінгвістики є змістові відношення мови і культури. «Зміст мови нерозривно пов'язаний з культурою», – стверджував Е. Сепір [243, с. 172].

Етнолінгвістика – наука когнітивного характеру (тріада *мова – мислення – культура* перебуває насамперед у руслі цього напрямку мовознавства), їй властиві «загальні принципи настанови: експансіонізм (виходи в інші науки), антропоцентризм (вивчення мови з метою пізнання її носія), функціоналізм (вивчення всього різноманіття функціонування мови), експланаторність (пояснення мовних явищ)» [151, с. 259].

2. Специфіка національних мовних систем

Відображаючи один світ, кожна національна мова має свої особливості на відповідному мовному рівні: лексичному, фонетичному та граматичному.

Лексика відтворює інформацію про навколишній світ. На думку Е. Сепіра, «лексика – дуже чутливий показник культури народу» [242, с. 27]. Лексика кожної мови має свої особливості, зумовлені ментальністю народу, його господарською діяльністю, географічним розташуванням. Так, в англійській мові є лексема *spell* «вимова слова по літерах»

(в англійській мові орфографія відрізняється від вимови), є вирази *dutch feast* «вечірка, на якій хазяїн напивається раніше, ніж гості», *dutch concert* «спів, коли кожен співає своє», в українській мові слову *куп'яток* відповідає словосполучення *boiling water* «кипляча вода», слову *доба* – англійський вираз *24 hours* «24 години», слово *туга* перекладається англійською *emotional pain* «емоційний біль», лексема *молодець*, яка виражає похвалу, також не має відповідника в англійській мові. Похвалу можна виразити такими фразами *Well done!* «добре зроблено», *Good job!* «хороша робота». В. Миркін зазначає, що в японській мові є слово *цундоку* «накопичення книг, які не читають», у мові – ескімосів 11 слів на позначення снігу [179, с. 54–61]. Ці слова позначають характерні поняття, але вони відсутні в українській мові

Додаткові відомості. У багатьох західноєвропейських мовах відсутнє слово *голубий*, у турецькій мові одним словом позначають зелений, синій і блакитний кольори.

У країнах зі спекотним кліматом слово *сієста* «післяобідній сон, тобто час перерви в роботі» реалізує культурну традицію південних країн. Іспанське слово *сієста* (*Siesta*) зводиться до латинського *hora sexta* (буквально – «шоста година», тобто полудень: у римлян перша година наступала на світанку. У Далмації післяобідній відпочинок – *ф'яка* (*fjaka*). Такі слова в українській мові мають статус екзотизмів.

Специфіку української мови виявляють передовсім історизми (*булава, гетьман, січ, кошовий, козак* та ін.) та діалектизми (*горботка, постולי, крайка, мінтян, кептар, тирба, чир, саламаха, киселиця, галушки* тощо). В інших мовах ці слова мають статус ксенонімів (екзотизмів).

Кожен народ має свій специфічний початок розмови. Англієць розпочне бесіду з обговорення погоди; араб декілька разів запитає про здоров'я співрозмовника та його родичів; японець також поцікавиться погодою та здоров'ям. Типовим зачином розмови українців (буковинців) є вислови *Добрідень!*

Слава Ісусу Христу! Слава спасителю! Як ся маєте? Боже, помагай! Дай Боже здоровля!

Кожну мову вирізняє особливий фонетичний лад. Е. Сепір стверджував, що «недоліки мови загалом компенсують її переваги. Так, англійський вокалізм більш тьмянний, ніж вокалізм французької мови, але цей недолік англійської мови усуває його ритмічне розмаїття» [243, с. 177]. Українську мову вирізняє милозвучність, яку забезпечує перевага відкритих складів, голосних та сонорних – асонанс, відсутність немилозвучних звукосполучень. Слова здебільшого багатоскладові (три-, чотирикладові), наголос падає на 2, 3 склади, що сприяє спокійному, уповільненому викладу інформації.

Додаткові відомості. У 1934 р. у Парижі на лінгвістичному конгресі провідні фахівці світу з-поміж усіх мов українську визнали третьою (після французької та фарсі) за мелодійністю, лексичним і фразеологічним багатством, словотвірними можливостями, синтаксичною гнучкістю. Через кілька років на аналогічному форумі мовознавців у Швейцарії, де головним критерієм оцінки була евфонічна система мови, мелодійність, милозвучність, українську мову було названо другою після італійської [URL: <https://cutt.ly/LJB2ocF>].

Українська мова має неабиякі виражальні можливості на фонетичному рівні. Українською мовою можна створити тексти, які починаються на одну літеру, напр.: *Самітний сад. Сонно сипляться сніжинки, / Струмінь стомлено сичить. / Стихли струни, стихли співи, / Срібні співи серенад. / Сріблом стеляться сніжинки. / Спить самотній сонний сад... / Сипле, стелить сад самотній / Сірий смуток – срібний сніг. / Сумно стогне сонний струміль. / Серце слуха скорбний сміх. / Серед саду страх сіріє, / Сад солодкий спокій снить* (П. Столярчук).

ГраMATика забезпечує формулювання думки нації. У загальному мовознавстві є поняття – *ідіосинкразія* – специфічна особливість певної мови, на протигагу універсалиям, тобто граматичним категоріям, характерним багатьом мовам.

ГраMATика кожної мови має свою специфіку: у папуаських мовах (маринад, кате) відсутні іменники неістоти, у мові ерзя (мордовській) форма множини існує лише для називного

відмінка; категорія роду відсутня у вірменській, іранській, англійській мовах; у балтійських мовах немає середнього роду. Рід у слов'янських мовах виражає закінчення, у німецькій – артикль. У російській мові відсутні бажальний та спонукальний способи дієслова, у болгарській мові є спосіб переказу, однак відсутній інфінітив. В українській мові немає категорії означеності / неозначеності, в українській мові – це прихована категорія, яка не має формального вираження.

Парадигму іменних частин мови реалізує граматична категорія відмінка. Проте в мовах є «екзотичні відмінки». Наприклад, у фіно-угорських мовах *адесив* – відмінок, що вказує на місцезнаходження на чомусь, у баскській мові *адитив* – відмінок, що вказує на напрямок дії, у кавказьких мовах *ергатив* – відмінок, який визначає джерело дії при перехідному дієслові, у фінській мові *інесив* – відмінок, що виражає місцезнаходження в чомусь. В українській мові парадигму іменних частин мови реалізують 7 відмінків. Специфікою категорії відмінка в українській мові є кличний відмінок.

В албанській мові *адміратив* – спосіб дієслова, що виражає здивування, у тюркських мовах *наратив* – переповідний дієслівний спосіб, у готській мові *оптатив* – дієслівний спосіб побажання.

У кавказьких мовах *аплікати* – вид дієслова, що має значення сприяння об'єкту, в іранських та тюркських мовах – *ізафет* – атрибутивна конструкція, у готській мові – *медіонасив* – середньо-пасивний стан, у германських мовах – *сильні дієслова*, у яких форми минулого часу та дієприкметники творяться за допомогою внутрішньої флексії – *аблауту* (*read – red*).

В українській мові до нефінітних форм дієслова належить *інфінітив*, *дієприкметник*, *дієприслівник*, *безособова форма на -но, -то*, специфіку української граматики репрезентує

остання. В інших мовах у складі нефінітних форм – *супін* (напр., латинська, румунська), *герундій* (англійська).

Додаткові відомості. У загальному мовознавстві є морфологічна класифікація мов, запроваджена братами Шлегелями: аморфні (мови без афіксів), афіксальні та флективні мови. *Флективні мови*, у яких граматичні значення виражаються флексією: індоєвропейські мови і семіто-хамітські. У флективних мовах закінчення багатозначні. Формальне взаємопроникнення контактувальних морфем (*руці, біжу, пишу*) називають фузією (від лат. *fusio* «злиття»), звідси друга назва *фузійні мови*.

Флективні мови: синтетичні та аналітичні. *Синтетичні* (від гр. *synthesis* «поєднання») мови, у яких лексичне значення синтезується з граматичним (граматичні значення виражають флексії, формотворчі афікси, чергування звуків, суплетивізм): російська, українська, білоруська, польська, чеська, литовська, німецька, старослов'янська, санскрит, давньогрецька, латинська, готська. *Аналітичні* (від гр. *analysis* «розчленування») мови, у яких лексичне і граматичне значення виражають різні слова (граматичне значення виражають службові слова, порядок слів, інтонація): романські мови, англійська, данська, таджицька, новоперська, хінді, урду, болгарська, македонська.

У синтетичних мовах вилучені з речення слова зберігають граматичні значення (*біжать*), в аналітичних охарактеризувати слово можна лише в реченні.

Аглютинативні мови (від лат. *gluten* «клей», *agglutino* «приклеюю»), у яких до незмінних основ приєднуються однозначні стандартні афікси (слова стають багатоморфемними, між окремими афіксами чіткі межі, відсутні морфологічні явища): тюркські мови, фіно-угорські, ескімоська, грузинська, японська, корейська, банту, суахілі, монгольські, тунгусо-маньчжурські, мови Африки, Азії, Америки. В українській мові елемент аглютинатизму – зворотна частка *-ся*.

Аморфні мови, або ізолюючі (від фр. *isolant* «відокремлювати», від лат. *insulam* «острів»), у яких немає афіксів, відношення між словами виражаються аналітичними граматичними способами – приляганням (напр., *Рано вранці тут тепло*) або за допомогою службових слів. У аморфних мовах немає різниці між коренем і словом, звідси назва *кореневі мови*, слова ніби ізольовані одне від іншого: давньокитайська, в'єтнамська, тибетська, бірманська, малайська, яванська, бамана, сучасна китайська. У китайській мові є 500 коренів, які можуть мати десятки значень, їх визначають 4 тони інтонації. Шлегель назвав ці мови аморфними, тобто не мають форми.

В. фон Гумбольдт увів поняття *інкорпоруючі мови, полісинтетичні*, у яких до дієслова-присудка введені додатки, іноді зміни у основі.

Інкорпоруочі (полісинтетичні) (від лат. «включення до складу») мови, у яких різні частини висловлення у вигляді аморфних слів-коренів об'єднані в єдині складні комплекси, які оформлені службовими елементами. Одиницею у таких мовах є не слово, а інкорпорууючий комплекс, речення у них нагадують складні слова, їх можна назвати словами-реченнями: чукотська, ітельменська, коряцька, мови індіанців Північної Америки.

3. Експланаторність етнолінгвістики

Когнітивний (мисленнєвий) характер етнолінгвістики передбачає експланаторність (пояснення мовних явищ). Етнолінгвістика дає відповідь на питання: чому цю реалію світу номінує те чи те слово. Е. Сепір стверджував: «Культура – те, що суспільство робить і думає, а мова – як воно думає» [242, с. 171].

Мова є чи не найголовнішим складником духовної культури нації, показником її рівня. Вона виступає не лише ретранслятором культурної спадщини нації, але й засобом реконструкції культури та історії нації. Мова пройшла крізь віки та історичні випробування, у ній збереглися релікти попередніх світоглядних систем, світобачення, світорозуміння й світосприйняття нації, залишили свій відбиток «сусідські» стосунки з іншими націями і народами.

Етнолінгвістика здатна пояснити обрядові терміни. Найдавнішим періодом, що заклав початки весільної обрядовості, був *гетеризм*, що знаменувався існуванням громад, де чоловіки і жінки жили статевим життям цілими групами, не виокремлюючись у подружжя. Діти в таких громадах вважалися спільними і виховувались усією громадою. Це була найархаїчніша форма доплемінного життя, яка, за твердженням М. Грушевського, лягла в основу формування молодіжних організацій. Припускаємо, що залишком гетеризму є слова *племінник* та *вуйко*. У буковинських говірках слово *вуйко* вживається зі значенням «дядько, батьків або материн брат» [СБГ, с. 64]. Слово розширило семантику, втратило диференційну ознаку, яка збереглась у польській

мові та в західноукраїнських говірках: *wuj* «дядько (брат матері)» [УПС, с. 688; Шило, с. 85; Сабад., с. 42]. Етимологічно спорідненими словами є *вуйко* і *авункулат*. Значення слова *авункулат* дає змогу говорити про слово *вуйко* як релікт гетеризму. Пор.: *авункулат* (лат. *avunculus* – дядько по матері) – звичай у багатьох стародавніх народів, напр., германців, греків (як пережиток – у деяких сучасних народів Африки, Океанії та ін.), що полягає в тісному родинному зв'язку між племінником і дядьком зі сторони матері, який повинен піклуватися про племінника більше, ніж про рідного сина, а напевно, є пережитком матріархату [СИС, с. 14].

З організацією воєнної парубоцької верстви, що була покликана охороняти мирне населення від набігу ворогів, з'являються нові корективи, які згодом вплинули на весільний обряд. У цей час стає поширеним викрадання дівчат, які заблукали в лісі чи гаї. Пізніше цю дівчину видавали заміж за одного з членів громади або за чужинця, після чого ті переселялися жити в рід. Відтоді походить обряд *викрадання нареченої* на весіллі, який у наш час є елементом весільних розваг.

У період мінової торгівлі серед праслов'янських племен існував звичай віддавати дівчину іншому родюві за викуп. Літописи стверджують, що київський князь Володимир мав віддати за наречену кілька міст. Релікти обміну, продажу (викупу) надзвичайно поширені в буковинській весільній обрядовості. Так, у весільному буковинському дійстві *випуповують наречену, дружок, браму, вінок, деревце*.

Князівська доба в українському весіллі залишила по собі номінації на позначення головних осіб весільної драми – *князь* (наречений), *княгиня* (наречена), *боярин* (дружба).

Слово *ладкати* «виспівувати весільні пісні» мотивується окриком «Ой Ладо, Ладо», який колись супроводжував весільні пісні. Слово *лада*, відоме багатьом слов'янським мовам, зазвичай використовується зі значеннями «чоловік,

дружина», *ладый* «милий, коханий»; за О. Потєбнею, походить від теоніма Лада. У болгарській мові *лада* «друга дочка в сім'ї, яка у весільній обрядодії ладування йде по воду» [ЭСРЯ, II, с. 447]. Лада-Богородиця – «Мати більшості богів – вважалася богинею краси, любові і шлюбу» [Кож. II, с. 91].

У говірках Нижньої Наддніпряниці «забулося» значення культурного терміна *ладкати*, однак збереглося слово, яке набуло нового значення на основі функції весільних співанок, пор.: *ладкати* «упрошувати, вговорювати» [Чаб., III, с. 241].

Мовні одиниці реалізують зв'язки з народною культурою, наприклад, фразеологізм *видно пана по халявах, гнути кирпу*. В українській мові фразеологізм *гнути кирпу* «гордовито триматися, зазнаватися» [СУМ, IV, с. 152; ФС, с. 373] пояснює слово *кирпа* «короткий, задертий догори ніс». Проте *кирпа* – «жіночий очіпок, на який пов'язували хустку», слово *кирпа* з таким значенням – застаріле. Воно запозичене з молдавської та румунської мов, однак походить з південнослов'янських мов [ЕСУМ, II, с. 437]. Ні СУМ, ні Словник Б. Грінченка не фіксують слова *кирпа* «жіночий очіпок». Можемо висунути припущення, що цей фразеологізм пов'язаний із сімейною обрядовістю. Молода жінка, яка виходила заміж, мала кирпу, у такий спосіб «вивищувалася» серед інших. Доказом такої версії може слугувати свідчення діалектоносіїв: *Тупер уже ни нося кирпів, а колис змагалиси: у кого буди вища* (с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл.). У східнословобожанських говірках зареєстровано фразему *кирпу заносити* «зазнаватися» [Ужч., с. 151].

Своєрідними позначками соціального і матеріального стану людей виступають не тільки головні убори, але й взуття. В українській мові є фразеологізм *видно пана по халявах*, народна свідомість конкретне явище (буковинці до черевиків одягали *холявки*, у такий спосіб створювалась імітація чобіт) змогла узагальнити і надати йому значення «за зовнішнім виглядом, за поведінкою людини можна

сформувати уявлення про неї». Фразеологічний словник української мови не реєструє цього вислову. Метонімічна назва *холявки* в мовленні діалектоносіїв використовувалася на позначення чоловічого взуття, яке на той час не було надто різноманітним: *А на ноги холявки. Це черевики такі* (с. Ширівці Хотинського р-ну Чернівецької обл.).

Багато слів своїм корінням (походженням) сягають глибини віків. Напр.: *Бовваніти*. «1. Виднітися, показуватися здаля (про те, що стоїть, здіймається над чимось), маячитися, вимальовуватися, прозирати. 2. *діал.* Сидіти, стояти непорушно, як бовван; стовбичити» [НТСУМ, I, с. 119]. *Бовван*. «1. *заст.* У язичників – статуя, що зображає бога; ідол. 2. *лайл.* Про дурну, обмежену людину, бевзь, балабан, дурило, бовдур, лобур, йолоп, штурпак, надовбень» [НТСУМ, I, с. 119], друге значення (ЛСВ²) виникло зі зміною світоглядних поглядів народу – прийняттям християнства. Слово *бовваніти* закріпило мотивувальну ознаку: *бовван* – псл. *bъlvanъ*, *bolvanъ*, *balъvanъ*; запозичення з тюркських мов, можливо, подвійне; пор., з одного боку, тюрк. *balban* «надмогильний камінь, пам'ятник» і, з другого, казах. *балван* «борець, силач, герой» [ЕСУМ, I, с. 218].

Слово *коровай* «буханка хліба; весільний пиріг; вечірка напередодні весілля, на якій подають коровай» походить від *корова*, яке в російських діалектах також має значення «наречена» [ЭСРЯ, II, с. 332]. М. Сумцов у статті «Про весільні обряди, переважно російські» писав, що *коровай* – це священний хліб, має ритуальне значення і жертвний характер. *Коровай* замінив тварину, яку приносили колись у жертву [106, с. 80]. Лексема *коровай* фігурує в багатьох словниках української мови [Ост., с. 370; Арк., I, с. 243; Роман., с. 230]. У східнословобожанських говірках назва обрядового весільного хліба *коровай* формує низку нерозкладних словосполучень-номінацій обрядодій: *ламати коровай*, *продавати коровай*, *різати коровай* [Ужч., с. 175]. Слово *корова* – псл. *korva* «корова», первісно «рогата тварина» [ЕСУМ, III, с. 34].

Додаткові відомості. Архетип жертви в буковинському весіллі трансформувався в ритуали, пов'язані з обрядовим хлібом – *колачем*. Так, у с. Пашківці Хотинського р-ну зареєстровано обрядовий термін *колач біганий*; назва – прикметниково-іменникове словосполучення з інверсованим порядком слів. Припускаємо, що слово *біганий* може мотивувати дієслово *бгати*, яке в українській весільній обрядовості має значення «робити з тіста калачі» [НТСУМ, I, с. 73]. Слово *бгати* на Буковині не зареєстроване, однак народна пам'ять могла зберегти його і пристосувати до «зрозумілого» *бігати*: *Потом міняють колачъ. Молодої дружки в колі, а ватажели на конях. Потом той колачъ ламали і вгощали всіх. І називавси той колач біганий*. Проте в с. Веренчанка і с. Боянчук Заставнівського р-ну записали обряд (назва не збереглася) пригощання калачем гостей. Приходить молодий до молодої, дружки бігають з калачем навколо столу, дівчата рвуть калач і діляться ним, щоб швидше вийти заміж. Можливо, тому в народній свідомості калач мотивує слово *бігати*. У с. Мамаївці Кіцманського р-ну молода розламує калач і кидає, дівчата ловлять і діляться ним. У більшості населених пунктів матка пригощає гостей *колачем з медом*, ця обрядодія відбувається в різні дні. У бойківських говірках *струці* «весільний хліб, який разом з медом молода роздавала гостям» [Хіб., с. 306].

Жертва. «1. За релігійними обрядами деяких народів – предмет або жива істота, яких приносили як дар богам; дар, принос, приносини; офіра. 2. Добровільний внесок у вигляді грошей або яких-небудь предметів на користь когось, чогось; пожертвування, жертва. 3. Той, хто загинув від нещасного випадку, від руки ворога і т. ін. 4. Відмова від особистих прав, вигод і т. ін.; самопожертвування» [НТСУМ, I, с. 668]. *Жрець*. «1. Особа, що здійснювала богослужіння, жертвоприношення в деяких релігіях; друїд, шаман. 2. *перен, ірон.* Той, хто присвячує себе служінню чому-небудь; слуга, служитель» [НТСУМ, I, с. 680]. *Жерти*. «1. *вульг.* Їсти жадібно, багато чого-небудь; ковтати, глитати, лигати, уминати, запихатися, тріскати, лопати» [НТСУМ, I, с. 668]. *Жертва* – очевидно запозичення з церковнослов'янської мови; стсл. *жрътва*, пов'язане з *жърю* «приношу жертву», зводиться до псл. *z^otva*, спорідненого з лит. *girti* «хвалити, вихваляти» [ЕСУМ, II, с. 194].

Абстрактні поняття також відтворюють релікти культури, історичного поступу людства.

Наприклад, слово *щастя* «стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості, яких зазнає хто-небудь; фортуна, доля, талан, щастя-доля» [НТСУМ, III, с. 840] походить з псл. *szczęście*, де *sz-* розглядається як споріднене з дінд. *si-* «добрий», решта ж слова як похідне від *część*, укр. *частина*; отже, первісне значення слова «добра частина» [ЕСУМ, VI, с. 501]. Про походження слова *щастя* можна говорити, порівнявши його з рос. *счастье*. У буковинських говірках побутує мовленнєве кліше-віншування: *абисти мали від людей честь, а від бога парть*, у якому *парть* «щастя». Слово *парть* походить від лат. *pars* (*partis*) «частина».

До речі, «партитативну» ідею частини від цілого реалізує синонім до слова *щастя* – *доля*.

Доля. «1. Хід подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що ніби не залежить від бажання, волі людини; талан, фортуна, фатум, планета, зоря, зірка, хрест. 2. Стан, у якому перебуває або перебуватиме що-небудь; майбутнє чогось [НТСУМ, I, с. 583]. Слово *доля* пов'язане з *děliti* «ділити» [ЕСУМ, II, с. 107]. *Талан* – синонім до слів *щастя*, *доля*. *Талан*. «1. Доля, життєвий шлях кого-небудь; щаслива доля, успіх. 2. Те саме, що талант 1; хист» [НТСУМ, III, с. 503]. *Таланити*. «Щасливо складатися (про життя, долю когось); щастити, фортунити» [НТСУМ, III, с. 503]. Слово *талан* – запозичення з тюркських мов; тур. *talan* «пограбування, грабіж»; киргизьке *талан* «щастя» є похідним від *tala* «грабувати, нищити»; менш переконливим є зв'язок з лексемою *талант* [ЕСУМ, V, с. 507].

Паронім до *талан* – *талант*. *Талант*. «1. Видатні природні здібності людини; хист, обдаровання, кебета, дар, обдарованість, талановитість, іскра Божа. 2. У Греції, Месопотамії, Сирії – вагова і грошова одиниця» [НТСУМ, III, с. 504] –

запозичення з французької мови, яке розвинулося на ґрунті лат. *talantum* «грецька міра ваги і грошова одиниця» [ЕСУМ, V, с. 507]. Одиниця маси і грошово-облікова одиниця була поширена в античному світі (Давній Греції, Вавилоні та інших областях Малої Азії); талант мав у різних країнах різну цінність; малий аттичний талант в Греції містив 26, 2 кг срібла [СИС, с. 485]. Звідси фразеологізм біблійного походження *зарити талант в землю* «не реалізувати свої здібності».

Назви грошових одиниць містять «культурні компоненти». *Таляр*. «Старовинна срібна монета, що була в обігу в Німеччині, Чехії, Італії та ін., а також в Україні» [НТСУМ, III, с. 505]. Слово *таляр*, нім. *Taler* – «срібна монета, яку чеканили з XVI ст. у Чехії, була поширена в Німеччині, скандинавських країнах, Голландії, Італії та ін., вилучена із обігу в 1908 р.» [СИС, с. 485] – через польську мову запозичене з німецької; нім. *Taler* виникло внаслідок скорочення *Joachimstaler* «тс.», утвореного від *Joachimstal*, букв. «долина святого Йоахима» (у Чехії), місця, де добувалося срібло і де вперше (у 1519 р.) була викарбувана ця монета [ЕСУМ, V, с. 510]. Пор. *долар* – запозичення з англійської мови; англ. *dollar* «грошова одиниця США і деяких інших країн» походить від нім. *Taler*, що є результатом скорочення назви *Joachimstaler* «йоахімстальська монета» [ЕСУМ, II, с. 105].

Слово *монета* «металевий грошовий знак; мідяк, срібняк, розм. взагалі гроші» [НТСУМ, II, с. 223] – запозичення з латинської мови, лат. *moneta* походить від імені богині Юнони Монети, оскільки монетний двір у Римі був при її храмі, ймовірно, назва *монета* пов'язується з готським «місяць» [ЕСУМ, III, с. 507].

Копійка «одна сота карбованця» – запозичення з російської мови; ймовірно, виникло на базі словосполучення *копейная деньга* як назва монети, на якій був зображений князь (цар) на коні зі списом у руці, таким чином *копійка* походить від *копье* [ЕСУМ, III, с. 569].

Пор. також *екю* (фр. *Еси* «прямокутний щит») – назва середньовічних золотих і срібних монет Франції. Назву мотивує зображення щита. Монети зі схожим зовнішнім виглядом в Іспанії – *ескудо*, в Італії – *скудо* (щит).

Додаткові відомості. Перша французька золота монета була випущена в 1266 р., за часів короля Людовика IX Святого – це був золотий *деньє*. Через зображення на монеті щита (символу об'єднаного королівства) вона отримала назву «екю». Монети чеканили майже з чистого золота вагою близько 4 г, діаметр – 24 мм. Наступний золотий екю випустив вже король Філіп VI (1328–1350 рр.). Вага екю складала 4,532 г, діаметр монети – 27 мм. З тієї пори золотий екю чеканили регулярно» [URL: <https://cutt.ly/1KDjJQX>].

Порівняймо, омонім *екю*, наразі застаріле слово, – європейська грошова одиниця, попередниця євро, абревіатура ECU (англ. *European Currency Unit, ECU – EURO*). Грошову одиницю екю запроваджено 1979 р. як центральний елемент Європейської валютної системи задля підтримки механізму обмінних курсів в рамках ERM. У її основу покладено зважений кошик валют. Від 1 січня 1999 року запроваджено *євро* за курсом 1 екю = 1 євро. Назву *євро* було узгоджено в 1995 р. на Мадридському саміті [URL: <https://cutt.ly/4JB2ve2>].

Карбованець «грошова одиниця» – власне українське слово від дієслова *карбувати* «робити насічки на обводі монети» [ЕСУМ, III, с. 388].

Гроші «металеві й паперові знаки, що є мірою вартості» [СУМ, с. 206]. *Гріш* «півкопійки» через польську мову запозичено зі старочеської, походить від латинського слова, букв. «товстий» [ЕСУМ, I, с. 599].

Відомості з історії людства, культури, містять запозичені слова. Напр.: *канікули* – «перерва в заняттях у навчальних закладах, що надається учням, студентам для відпочинку; вакації» [НТСУМ, I, с. 609]. З 22 липня по 23 серпня Сонце перебуває в сузір'ї Пса, а поява над горизонтом зірки Сиріус із цього сузір'я збігалася з початком великої спеки, тому в цей час римський сенат робив у своїх засіданнях перерву, яку називали *канікули*, від лат. *канікули* – *пес*.

Згодом *канікулами* почали називати перерву в роботі навчальних закладів, а ще пізніше – узагалі будь-яку усталену перерву в навчанні студентів і учнів. Цим словом називають й перерву в роботі Верховної Ради України.

Вакації – «канікули, перерва в роботі навчальних закладів, установ» [НТСУМ, I, с. 156] – можливо, через польське посередництво запозичено з латинської мови; лат. *vacation* «звільнення, свобода» [ЕСУМ, I, с. 321].

Карнавал – «первісно в Італії наприкінці зими свято з народним гулянням, маскарадом, вуличним походом» [НТСУМ, I, с. 816] – запозичення з французької мови; фр. *carnaval* «масниця, запуст, карнавал» походить від іт. *carnavale* (первісно «залишки; широка масниця; останній день карнавалу», яке є результатом видозміни форми *carneleva*, букв. «забери м'ясо», утвореної з іменника *carne* «м'ясо»; пояснення як іт. *carne vale* «м'ясо, прощай» є проявом народної етимології [ЕСУМ, II, с. 394].

Іноді в процесі засвоєння чужих слів трапляються курйози. Наприклад, слово *кенгуру* постало через непорозуміння. Прибувши до Австралії, англійці побачили дивну тварину, були дуже здивовані: звірятка з маленькою головою, короткими передніми і довгими задніми кінцівками пересувалися стрибками. Здивувала англійців і сумка на животі в тварин, з якої виглядали малята. Здивовані європейці запитали, як називають ці тварини. У відповідь вони почувли *кенгуру*. Мовою австралійців це означало «не розумію».

Культурний відбиток мають і наукові терміни. Математичний термін *алгоритм* «система правил виконання обчислювального процесу, що приводить до розв'язання певного класу задач після скінченного числа операцій» [НТСУМ, I, с. 24] походить від імені математика середньовіччя, батька класичної алгебри Абу Абдуллах Мухаммеда ібн Муса аль-Хорезмі. У 830 р. Аль-Хорезмі написав трактат «Про індійський рахунок» (зберігся переклад XII ст.). Ім'я автора аль-

Хорезмі по-латині звучить *Алгоритм*. Алгоритм спочатку позначав математику, а згодом систему обрахунків за певними правилами. Аль-Хорезмі замінив римські числа індійськими. Таким чином полегшив додавання та віднімання великих чисел (римський запис закінчувався числом ММСМХСІС, тобто 3999). Аль-Хорезмі познайомив європейців з поняттям нуля, по-арабськи звучить *сифр*, від нього походять слова *цифра* та *шифр*.

Отже, етнолінгвістика – наука експланаторного характеру, віддзеркалює шлях від думки до номінації.

4. Мова і держава

Арістотель стверджував: «Держава створюється задля того, щоб жити щасливо». Важливим державотворчим чинником є мова.

Додаткові відомості. Є країни, у яких громадяни використовують різні мови, напр., швейцарці – німецьку, французьку, італійську. Є нації, які послуговуються однією мовою іспанською розмовляють чилійці, аргентинці, кубинці, мексиканці тощо. Ця частина світу за мовою названа – Латинська Америка – регіон Америки, де романські мови (які походять від латинської) є офіційними або найважливішими в процесі спілкування. На території Латинської Америки переважають іспанська або португальська мови. Геополітично Латинська Америка поділяється на 33 незалежні держави і декілька залежних територій. У переважній більшості латиноамериканських країн державна мова – іспанська. Бразилія – найбільша країна Латинської Америки за площею і за населенням, державною мовою цієї країни є португальська.

Політичний термін *Латинська Америка* увів французький імператор Наполеон III. Він розглядав Латинську Америку та Індокитай як території, на які Франція намагалася поширити свій вплив упродовж його правління. Цей термін допоміг йому підкріпити вимоги до вказаних територій, де розмовляли романськими мовами, тобто до територій, заселених вихідцями з Іберійського півострова та Франції протягом XV ст. У Сполучених Штатах термін не використовувався до 1890-х рр., а став поширеним тільки на початку XX ст. До того частіше послуговувалися терміном *Іспанська Америка*.

Інститут держави передбачає державну мову. Державною мовою є мова титульної нації країни.

Ізраїль, створивши державу в 1947 р., воскресив мову іврит, мертву впродовж 2000 років. Такого прикладу не знала ще історія людства.

В Україні українська мова має статус державної мови.

Ще в січні 1919 р. Іван Огієнко на посаді міністра освіти УНР підписав «Закон про мову», за яким передбачалося викладання українською мовою в усіх типах шкіл, а також українізація церкви (богослужіння повинні були проводитися українською мовою).

1989 р. завдяки зусиллям патріотичної української громадськості Верховна Рада України прийняла Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», який надав українській мові статус державної. Цей статус закріплено в Конституції України 1996 р. Стаття 10 Конституції України визнає, що державною мовою України є українська. «Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантує Конституція України та визначає закон» [URL: <https://cutt.ly/uJB2YYz>].

16 травня 2019 р. оприлюднено Закон «Про функціонування української мови як державної», який ухвалила Верховна Рада України на пленарному засіданні 25 квітня 2019 р. 16 січня 2021 р. набула чинності Стаття 30 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», основною вимогою якої є використання української мови під час обслуговування споживачів.

Українська мова належить до східнослов'янської групи слов'янських мов індоєвропейської мовної сім'ї. Слов'янськими мовами розмовляють понад 300 млн. осіб, носіїв

української мови близько 50 млн. Українська мова посідає за кількістю носіїв, відповідно до різних джерел, 25 або 22 місце у світі. Вона є також третьою або другою за поширеністю серед слов'янських мов, входить до другого десятка найпоширеніших мов світу.

З погляду лексики найближча до української білоруська мова (84% спільної лексики), потім польська (70% спільної лексики), словацька (68% спільної лексики) та російська мова (62% спільної лексики) [URL: <https://cutt.ly/XJB2Ag3>].

Назву *українська мова* почали використовувати з XVI ст. на позначення мови українських земель Речі Посполитої, однак до середини XIX ст. основною номінацією української мови була *руська мова*. Це спричинило сплутування від моменту приєднання України до Московії та згодом Російської імперії, оскільки росіяни у XVIII ст. стали позначати свою мову схожим прикметником (*русский языкъ*).

У різні періоди для української мови використовували такі назви: «1) *проста мова* (в пізньому середньовіччі, протиставлялася книжній); 2) *козацька мова* (період Гетьманщини); 3) *малоросійська (малоруська) мова* чи *південноросійська (південноруська) мова* (в Російській імперії); 4) *русинська мова* (офіційна назва), *руська мова* (розмовна назва в Австро-Угорщині, офіційна назва в Польщі); 5) *угроруська* або *карпаторуська мова* (в Угорщині); 6) *козака / кубанська мова* або просто *балачка* (на Кубані). Після певного періоду вагання, під час якого мову України намагалися відрізнити від російської за допомогою різних назв, поняття *українська мова* зрештою поступово перемогло в усіх українських регіонах» [URL: <https://cutt.ly/CJB2JEZ>].

Щодо походження української мови існує декілька концепцій: 1) безпосереднім джерелом української мови виступає праслов'янська мова; 2) українська мова виникла після розпаду давньоруської (XIV ст.).

Додаткові відомості. Довгий час панівною вважалася теорія, згідно з якою в Київській Русі існувала єдина давньоруська народність і єдина давньоруська мова. Ця концепція ґрунтувалася на вченні О. Шахматова, який в історії східнослов'янської мови виділяв такі етапи: «1) праслов'янська мова – VII–VIII ст.; 2) епоха діалектної диференціації давньоруської мови представлена трьома групами: південноруська, північноруська, середньоруська – IX–X ст. (українська мова постала на ґрунті південноруських говорів, основою формування російської мови стали північно- і східноруські говори, для білоруської мови – східноруські та південноруські); 3) епоха інтеграції східних слов'ян і переживання ними спільних мовних явищ – XI–XII ст.; 4) етап формування трьох східнослов'янських мов як окремих мовних утворень – XIII ст. і далі» [299]. Майже до кінця XX ст. в радянському мовознавстві домінувала концепція про розвиток української мови не прямо з праслов'янської після розпаду відповідної єдності, а опосередковано через прасхіднослов'янський та давньоруський періоди в історії східних слов'ян.

Проте ще на початку XX століття з'являється низка праць провідних українських мовознавців, зокрема К. Німчинова, О. Колесси, І. Свенціцького, С. Смаль-Стоцького, Є. Тимченка, які не приймають цієї концепції і роблять спробу обґрунтувати виникнення української мови з праслов'янської. Так, 1924 р. у Празі опублікована доповідь професора О. Колесси «Погляд на історію української мови», у якій він аргументовано заперечує теорію давньоруської мови. «Вже в XI ст., то є вже в наших найдавніших пам'ятках, таких, як оба Збірники Святослава або Тринайцять Слів Григорія Богослова, про-являються виразні сліди живої народної української мови з місцевою діалектичною закраскою, що надає сим пам'ятникам інший характер від пам'ятників писаних на Півночі, як наприклад Новгородські Мінеї, – і се дає нам непохитну основу до ствердження факту, що в XI ст. не було одної руської або східнослов'янської мови навіть у письменстві, а були дві виразно зазначені східнослов'янські мови: стара українська і стара великоруська» [135]. Отже, О. Колеса джерела української мови віднаходив у праслов'янській епосі.

Такої позиції дотримувався і С. Смаль-Стоцький у праці «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення» (1927 р.), у якій стверджував, що «українська мова є тільки добутком фальшивого розвитку праслов'янської, раніше колись дійсно говореної мови, є тільки переобранням, перетворенням праслов'янської мови (її говору) на спеціальний український лад так, як усі інші слов'янські мови є перетворенням праслов'янської мови (її говорів) на їхній питомий лад» [252]. С. Смаль-Стоцький був принциповим противником вчення про існування спільної для всіх слов'ян давньоруської мови і прибічником думки про незалежний розвиток слов'янських мов, зокрема української, після розпаду праслов'янської мови, яка не була монолітною, а мала різні говори.

Ю. Шевельов у праці «Історична фонологія української мови» (1979 р.) довів, що після розпаду праслов'янської мови в VI ст. на теренах східного слов'янства сформувались п'ять діалектних зон – киево-полоцька, галицько-подільська, полоцько-смоленська, новгород-тверська, муромо-рязанська, з яких у XI ст. й постали українська, білоруська та російська мови. Українська мова сформувалася на ґрунті киево-полоцького, галицько-подільського діалектів. Учений таким дослідженням завдав потужного удару по теорії походження слов'янських мов О. Шахматова з його «загальнооруською єдністю» та «загальнооруською прамовою».

До національної мови входить літературна мова та діалектна. Літературна мова – вища форма національної мови, опрацьована письменниками, унормована словниками, багатофункціональна, побутує в письмовій та усній формах. Підґрунтям будь-якої літературної мови є діалектна.

В основу української літературної мови лягли середньо-наддніпрянські говірки південно-східного наріччя, які раніше і ширше закріпилися в художніх творах та науковій літературі. Перша українська граматика О. Павловського (1818 р.) написана на фактичному матеріалі цих говірок. Початком

нової української літературної мови вважають 1798 р., коли вийшли друком три перші частини «Енеїди» І. П. Котляревського, зачинателя нової української літературної мови. Він увів до літератури багату, колоритну, мелодійну, співучу народну мову. У першій половині ХІХ ст. вийшли друком збірки українських народних пісень, записаних з народних уст, різноманітні за жанром і формою художні твори українських письменників Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Л. Боровиковського та «Русалка Дністровая» Я. Головацького, М. Шашкевича, І. Вагилевича. Становленню літературної мови на базі середньонаддніпряського діалекту сприяли суспільно-політичні фактори – роль Києва у формуванні української державності.

Основоположник нової літературної мови, Т. Г. Шевченко відібрав з народної мови найкращі зразки лексико-фразеологічного багатства, відшліфував орфоепічні, граматичні норми, поєднав різностильові засоби (книжні, казкові, іншомовні елементи), внаслідок чого українська мова стала придатною для вираження найскладніших думок і найтонших почуттів, вивів українську мову на рівень високорозвинених європейських мов, відкрив перспективу для її різностильового удосконалення.

5. Мова і етнос

У світі немає жодної релігії, ідеології, яка б не ставила на чільне місце проблеми мови, оскільки кожна мова є найголовнішою ознакою нації та держави: фараон Псамметіх, Гай Юлій Цезар, Карл Великий, Йосиф Сталін. Усі національні рухи починалися з боротьби за мову, європейські університети виникли для унормування національних мов. Європейське Відродження почалося з «Божеественної комедії» Данте Аліг'єрі, першого твору, написаного не латиною, а живою італійською мовою. У давньоіндійській міфології була богиня Вач (Мова), яка переймалася чистотою мови [112].

Про роль рідної мови свідчать слова Апостола Павла: «Коли я молюся чужою мовою, уста мої моляться, серце спить». Киргизький письменник Чингиз Айтматов стверджує: «Безсмертя народу – в його мові».

Термін *етнолінгвістика* – назва, утворена морфологічним способом, неафіксальним різновидом – основоскладанням, з двох слів – *етнос* і *лінгвістика*.

Лінгвістика – абсолютний синонім до терміна *мовознавство*, латинського походження, прийшов у слов'янські мови з французької.

Етнос (з гр. «народ») – це замкнута система дискретного типу із власним органічним і оригінальним світоглядом, здатна до саморозвитку і досягнень культури.

Етнос – «спільнота людей (плем'я, народність, нація), що історично склалася, має соціальну цілісність і оригінальний стереотип поведінки» [ВТСУМ, с. 358].

Історія пов'язує етнічні угруповання із суспільно-політичними формаціями: рід, плем'я відповідає первісному ладу, народність – феодальному, нація – капіталістичному. Така градація є дещо спрощеною, наразі слова *народ*, *етнос* можна вважати родовими назвами для всіх етнічних різновидів. Слово *нація* втратило безпосередній зв'язок з капіталістичним ладом і сприймається зі значенням «конкретно-історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою, територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру» [ВТСУМ, с. 744].

Додаткові відомості. Російський етнолог Л. Гумільов висунув поняття *пасіонарність*, розуміючи під ним ознаку, що виникає внаслідок мутації, так званого пасіонарного поштовху, він утворює всередині етносу певну кількість людей, що мають посилене тяжіння до дії, потяг до діяльності заради мети, ідеалу, національної ідеї. Ці люди – пасіонарії. Це енергія розвитку нації. Пасіонарність не перебуває весь час на одному рівні, вона має фази піднесеності, енергійності, занепаду. Ця сила створює специфічні людські колективи –

етноси. Різні етноси мають різні показники рівня активності. Пристосування одного етносу до іншого, на думку Л. Гумільова, – негативний процес, бо внаслідок різних рівнів пасіонарності порушується природний розвиток етносу. Актуальними є думки автора про збереження свого досвіду нації, своїх народних традицій суспільного життя.

До ознак нації належать: *мова, історія, географічне розташування, традиції і обряди, спосіб господарювання*. Останнім часом вчені дійшли висновку, що існує три основні ознаки нації: *генна пам'ять, мовна пам'ять та дух нації*. Вчені вважають, що після генного коду, чи генної пам'яті, для збереження нації найбільше значення відіграє мовна пам'ять. «Мова є бар'єром, що стримує змішування націй», – вважав М. Бердяєв.

Додаткові відомості. Але історія знає приклади, що спростовують і цю тезу. Під час великого переселення народів у VII ст. н.е. на територію сучасної Угорщини з північних районів Євразії прийшли племена угрів. Вони асимілювалися з місцевим населенням, втратили генну пам'ять (сучасні угорці зовні не схожі на своїх етнічних родичів, напр., ханти, мансі), але угорська мова зберегла спільні риси з мовою предків, вона належить до фіно-угорської мовної сім'ї. У VI ст. н.е. на територію Балканського півострова прийшли тюркські племена булгар. Нашадки волзьких булгар, сучасні болгари забули свою мову, асимілювавшись зі слов'янами. Болгарська мова належить до південної групи слов'янських мов. Але болгари зберегли деякі риси генного коду (до їхнього антропологічного портрету належить смаглявий колір обличчя, темне волосся, принаймні вони різко контрастують з типовим образом слов'янина). Ці приклади дають змогу філософам шукати інші дистинктивні ознаки нації. До таких ознак належить дух нації. *Дух нації* – метафоричний термін, під яким розуміють спосіб мислення нації, своєрідний спосіб пізнання дійсності, етнопсихологічну специфіку, культуротворчі особливості нації, те, що відокремлює одну націю від іншої. Генріх Бьолль, німецький письменник, лауреат Нобелівської премії, в «Ірландському щоденнику» писав: «Дух нації – це наївність. Якщо ти зрозумів, що він у тебе є, вважай, що його в тебе вже немає». Дух нації певною мірою знімає проблеми мовного та генетичного характеру. Дух нації дозволяє стверджувати, що Микола Гоголь, належачи світові, є великим українським письменником, бо, незважаючи на

те, що писав російською, мислив як українець, відтворював духовний світ українців, історію свого народу. О. Потебня писав російською мовою наукові праці, наводячи приклади з українського фольклору, мови. Ф. Тютчев творив російською, у повсякденному житті по-слуговувався французькою. Ч. Айтматов, великий киргизький письменник, писав російською. Дух нації виявляє себе і в культурі, і в господарюванні. Проте він проявляє себе передовсім у мові. Мова є найбільш дієвою духовною силою.

У науковій думці є *мовно-лінгвістична концепція* етносу, яка полягає в тому, що поняття *етносу* і *народу* визначаються з опертям на мову. Мова – основна ознака нації, тобто поняття *народ* і *мова*, *нація* і *мова* ототоженні. На початку ХХ ст. з критикою цієї концепції виступили антропологи та історики. Антропологи зазначають, що однією мовою розмовляють великі групи людей, антропологічно не споріднені. Історики констатують: для певних історичних періодів важливими ознаками є не єдність народу і мови, а «станове розчленування мов».

Мова є вагомою часткою національної культури, відбиває етнокультурні, народнопсихологічні й міфологічні уявлення та переживання, тобто менталітет нації як етнічну специфіку людського світосприйняття. *Національна мова* – «це засіб спілкування нації та засіб її самоідентифікації серед інших націй; важливий чинник консолідації конкретно-історичного соціуму» [279, с. 90], це засіб єднання поколінь та формування національної свідомості.

У мовознавстві виокремилась галузь знань – *етноніміка*, що вивчає розповсюдження, функціонування, структуру етнонімів, назв етнічних угруповань.

З-поміж *етнонімів* виокремлюють: *макроетноніми* – назви великих етносів: *росіяни, американці, китайці, араби*; *мікроетноніми* – назви невеликих етнічних груп: *кривичі, печеніги, ірокези, гуцули, подоляни, поляни*; *автоетноніми* – само-назви народів, племен: *суомі, дойчен, германці, русини*;

аллоетноніми – назви, які дали інші народи: *німці* (назвали слов'яни), самоназва *дойчен*, *фіни* (самоназва *суомі*). Латиші називали росіян *кріс* від назви *кривичі*. Аллоетноніми можуть бути об'єктом вивчення психолінгвістики. До *аллоетнонімів* належать неофіційні назви: *кацани*, *хохли*, *жиди*, *москалі*, *чалдони*, які можуть трактуватися як прізвиська, і навіть інвективи. З етичних міркувань *аллоетноніми* замінюють *автоетнонімами*: *негр* – *афроамериканець*, *циган* – *ром*, *москаль* – *росіянин*.

Етноніміка співвідноситься з назвами країн (топонімами): *пряма етнонімія* – назви країни від етноніма: *греки* – *Греція*, *франки* – *Франція*, *чехи* – *Чехія*; *обернена етнонімія* – етнонім виник від назви країни: *Америка* – *американці*, *Україна* – *українці*. Номінації – результати оберненої етнонімії – *етно-топоніми*.

Етнохороніми – назви людей великих регіонів (хоронімів): *Європа* – *європейці*, *Кавказ* – *кавказці*, *Буковина* – *буковинці*.

Етноніміка містить інформацію для вивчення історії (напр., *таври* – давнє населення Криму, звідси хоронім *Таврія*).

Перетин культур різних націй, ставлення одного етносу до іншого ілюструють фразеологізми, до яких входять етноніми, напр.: *крутить як циган кіньми* – хитрує; *руський місяць* – довго; *збиратися, як жид на війну / як жиди з-за моря* – довго збиратися; *піти по-англійськи* (англ. *to take a French leave*) – піти не прощаючись.

Додаткові відомості. Пор. також *пітекантропи* (гр. «мавпа + людина») – найдавніші люди, рештки вперше знайдені на о. Ява в 1891 р.; *неандертальці* – перехідний тип між пітекантропом і сучасною людиною (за назвою долини *Неандерталь* у Німеччині, де знайдено рештки людей); *кроманьйонці* – люди сучасного типу (за назвою печери *Кро-Маньйон* у Франції, де знайдено рештки людей).

6. Мова і культура

Культура – «сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії [НТСУМ,

П, с. 33] – запозичення з німецької мови, походить від лат. *cultura* «обробіток, догляд; землеробство; виховання, освіта, розвиток; поклоніння, шанування», пов'язаного з *colo* «турбуюсь; шаную; поважаю; обробляю, вирощую» [ЕСУМ, III, с. 138]. Термін *культура* вперше зустрічається в одному з творів римського оратора Цицерона (45 р. до н.е.). Первісно він означав обробку ґрунту, тобто зміни в природі під впливом людини, на відміну від змін, викликаних природними явищами. Вже в цьому первісному змісті слова підкреслено людський чинник у створенні культури. Як самостійне наукове поняття *культура* фіксується вперше у працях німецького юриста С. Пуфендорфа (1632–1694 рр.) на позначення результатів діяльності людини. Це термін найвищого ступеня узагальнення, у такому значенні він виступає синонімом до поняття *цивілізація* «рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий тією або тією суспільно-економічною формацією, а також ступінь і характер розвитку культури певних епох і народів; сукупність виявів досягнутого ступеня суспільного розвитку» [НТСУМ, III, с. 730]. Однак кожен термін високого ступеня узагальнення можна звузити, запропонувавши різноманітні класифікації. Привабливість таких термінів у можливості застосування різних таксонімій (класифікацій за різними ознаками). Культуру можна класифікувати за її носіями, і тоді можна говорити про культуру взагалі (людства), окремої нації, певного соціального прошарку, окремої людини. Культуру класифікують передусім за етнічною приналежністю. Враховуючи фактор часу, можна говорити про культуру того чи того століття, того чи того історичного періоду.

У визначенні терміна *культура* міститься класифікація – духовна та матеріальна. До матеріальної культури належить все, що створено руками людини: знаряддя праці, предмети побуту, предмети ужиткового мистецтва, техніка, архітектура,

живопис тощо. До духовної культури відносять звичаї, обряди, фольклор, літературу, мову тощо.

Додаткові відомості. Слово *культура* багатозначне, має низку ЛСВ. Пор.: Культура. «1. Сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; рівень розвитку суспільства в певну епоху; те, що створюється для задоволення духовних потреб людини. Будинок [Палац] культури – заклад, у якому провадиться культурно-освітня робота. Діячі [керівники, майстри] культури – ті, що працюють у галузі освіти, культури і т. ін. Матеріальна культура – сукупність засобів виробництва та інших матеріальних цінностей суспільства на кожному історичному етапі його розвитку. 2. Освіченість, вихованість. 3. Рівень, ступінь досконалості якої-небудь галузі господарської або розумової діяльності. 4. *спец.* Розведення вирощування якої-небудь тварини або рослини, культивування // Рослина, що розводиться, вирощується. 5. *чого, біол.* Мікроорганізми, вирощені в лабораторних умовах у живильному середовищі» [НТСУМ, II, с. 33].

Культура у вузькому розумінні «стан розвитку» входить до словосполучень: *культура мовлення, поведінки, техніки, спілкування*. За сферою життєдіяльності людини виокремлюють: *культура одягу, культура спілкування, культура поведінки, культура виробництва, культура співу* тощо.

Дослідники у визначенні поняття *культура* розставляють свої акценти відповідно до своїх наукових поглядів. *Культура* – одне з основних понять соціально-гуманітарного пізнання, «комплекс, що містить знання, вірування, мистецтва, закони, мораль, звичаї та інші здібності, набуті людиною як членом суспільства» [262]. Знаковий характер культури визначає її як комплекс світосприйняття й світорозуміння того чи того народу. На думку Ю. М. Лотмана, культура – це сукупність неспадкової інформації, яку накопичують, зберігають і передають різноманітні колективи людського суспільства як систему заборон і правил [161].

Культура відзначається цілісністю, індивідуальною своєрідністю, загальною ідеєю, стилем.

Етнічна культура – «одне з найважливіших понять етнолінгвістики, лінгвокультурології та теорії міжкультурної комунікації; складові матеріальної і духовної культур, які

виникли в середині певного етносу й відрізняють їх від інших етнічних і поліетнічних культур; світогляд народу, який історично склався і регулярно відтворюється в мові, віруваннях, міфотворчості, традиціях, «культурних предметах» тощо» [14, с. 93]. Найповніше етнічна культура виявляється в етнічній символіці, традиціях, обрядах, фольклорі, комунікації, деяких формах матеріальної культури.

Флоренс-Лаура Гудінаф, американська психологиня ХХ ст., стверджувала, що культура складається з того, що необхідно знати, у що необхідно вірити, щоб діяти згідно з членами цього суспільства, при цьому виступати у будь-якій ролі (це норми поведінки, складники культури). Однак зведення культури лише до норм поведінки пояснюється біхевіористською традицією в лінгвістиці.

У дихотомії *мова – культура* мова посідає особливе місце. З одного боку, засобом відтворення матеріальної і духовної культури є мова. З іншого, мова є частиною, складником духовної культури. Тому в етнолінгвістиці доцільно виділити 3 рівні: *мова як об'єкт етнолінгвістики; мова і духовна культура; мова і матеріальна культура*.

1. *Мова як об'єкт етнолінгвістики*. Мова є частиною (надзвичайно важливою!) духовної культури, своєрідним показником її рівня. У. Вайнрайх стверджував: «Мова посідає одне з найважливіших місць на шкалі національних цінностей». В. фон Гумбольдт – «За станом мови можна встановити стан культури». Багатство національної культури, її цілісність забезпечує структурну повноту і багатство мови, і, навпаки, високорозвинена мова дає можливість творити самобутню культуру. З іншого боку, мова виступає засобом відтворення культури: розповісти про матеріальну та духовну культури можна вербальним способом – мовою. Хоча відтворити відомості про культури можна і невербальними засобами – танці, малюнки, картини, архітектура, мистецтво.

Етнолінгвістика як окрема наука має свою термінологічну базу. Основу становлять терміни мовознавства. Низку термінів етнолінгвістика успадкувала з філософії – *картина світу, світогляд, світобачення*. Оперує ця наука й психологічною термінологією – *поняття, сприйняття, уявлення*. Але етнолінгвістика випрацьовує свою термінологічну базу – *мовна картина світу, мовне членування, внутрішня форма слова* тощо.

2. *Мова і духовна культура*. М. І. Толстой підкреслював передовсім зв'язок етнолінгвістики з духовною культурою: «Етнолінгвістика – розділ мовознавства або ширше – напрям у мовознавстві, який орієнтує дослідника на розгляд співвідношення і зв'язку мови і духовної культури, мови і народного менталітету, мови і народної творчості, їхньої взаємозалежності і різних виявів кореспонденції» [269, с. 182]. Єдине, чим вирізняється одна нація від іншої, – це духовна культура, насичена обрядами, ритуалами, віруваннями, народними символами, що знаходять своє вербальне вираження в національній мові та невербальній поведінці.

3. *Мова і матеріальна культура*. Духовні цінності не можуть бути в культурі і зберігатися в ній без матеріальної «знакової оболонки» (мови та інших артефактів; зазвичай артефактами називають всі предмети, створені людиною на противагу натуральним речам, створеним природою). А матеріальні предмети можуть бути предметами культури тільки тоді, коли стають носіями соціальної інформації, тобто втілюють у собі якісь смисли й духовний зміст. Відповідно, духовна і матеріальна культура не можуть існувати відокремлено одна від одної.

Розмежовувати і протиставляти духовну і матеріальну культуру як дві особливі галузі культури неможливо, бо, з одного боку, вся культура в цілому духовна, тому що вона є світом смислів, тобто духовних сутностей. А з іншого боку,

вона вся в цілому матеріальна, оскільки «матеріалізована», у знаках і текстах (дискурсах). Тому під матеріальною культурою потрібно розуміти не якусь особливу галузь знань культури, відмінну від духовної культури, а знакову оболонку будь-якої культури, тобто об'єктивні, матеріальні форми вираження духовних смислів.

У межах рівнів *мова – матеріальна культура, мова – духовна культура* здійснено етнолінгвістичний аналіз лексико-тематичних груп, які репрезентують матеріальну і духовну культуру.

7. Зв'язок етнолінгвістики з іншими дисциплінами

Етнолінгвістика – наука інтегрального характеру, до етнолінгвістичного аналізу залучено дані різних сфер життєдіяльності людини. Вона пов'язана з усіма гуманітарними науками та з природничими.

Насамперед етнолінгвістика пов'язана з *мовознавством*. Нагадаємо, що роль лінгвістики у гуманітарних науках така, як фізики в природничих.

Складниками етнолінгвістики деякі дослідники вважають етнопсихолінгвістику й лінгвокультурологію [241, с. 148]. Під *етнопсихолінгвістикою* розуміють новий напрямок наукових досліджень, що розглядає мовну діяльність у контексті національно-культурної специфіки та з урахуванням національно-культурної складової дискурсу [153, с. 10].

До кола найактуальніших проблем етнопсихолінгвістики, щільно пов'язаних з етнолінгвістичною проблематикою, мовознавці зараховують: 1) виявлення універсальних і національно-специфічних рис дискурсу; 2) дослідження його національно-культурних складників; 3) визначення і класифікація чинників, що зумовлюють національні особливості дискурсу; 4) розкриття, вивчення й опис феноменів, які відображають та визначають межі й ознаки національної картини світу; 5) виявлення й аналіз кодів та еталонів культури, окреслення культурно детермінованої метрично-еталонної

сфери; 6) вивчення й опис окультурених людиною сфер: просторової, часової, діяльнісної тощо; 7) виявлення й дослідження базових опозицій культури і найдавніших архетипних уявлень, що знайшли своє відображення в мові й дискурсі [153, с. 14].

Визначальним для *лінгвокультурології* – і це найбільше наближає до етнолінгвістики – є взаємозв'язок і взаємодія мови й культури та дослідження інтерпретації цієї взаємодії як єдиного системного цілого. Змістовим наповненням лінгвокультурології мають бути «національні форми буття суспільства, відтворювані в системі мовної комунікації, засновані на культурних цінностях конкретного історичного суспільства» [43, с. 32].

Етнолінгвістика пов'язана з *історією* (гр. «розповідь про минуле»). Засаднича дихотомія етнолінгвістики *мова – культура* передбачає дослідження запозичених назв, які ілюструють не тільки міжмовні стосунки, але й історичний поступ нації. Е. Сепір стверджував, що «вивчення запозичених слів може слугувати коментарем до історії культури».

Антропологія – наука про біологічну природу людини, нації, варіації фізичної будови, утворення рас. Генофонд і антропологічне обличчя народу стабільніші, ніж мова і культура. Свого часу, кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст., до складу американської антропології входила лінгвістика.

Додаткова відомість. В Україні антропологію вивчають у межах інших дисциплін. За Ф. Вовком, до антропологічних ознак українського народу належать високий зріст, довгі ноги, кучеряве волосся, кругла голова, продовгугате обличчя, прямий ніс, смуглява шкіра, темні очі. Антропологічний тип українців близький до південних та західних слов'ян. Українці належать до динарської (адриатичної) раси.

На думку І. Раковського та С. Руденка, українська нація має мішаний антропологічний характер – альпо-адриатичний антропологічний тип.

Р. Єдник вбачає 4 раси в антропологічній структурі української нації: нордійський (високий зріст, продовгувате обличчя); середземноморський (низький зріст, темна пігментація, м'язистий ніс); вірменоїдний (темна пігментація, високий зріст, м'язистий ніс); таліпоноїдний (низький зріст, темна шкіра, темні очі). Він вважав, що вірменоїдна раса із схрещенням з нордійською витворила динарський тип.

Етнолінгвістика тісно пов'язана з *етнологією* (вужче – *етнографією*), що відтворює етноджерела національної свідомості й лежить в основі сформованої теорії етносів. Об'єктом вивчення етнографії є конкретний етнос, його походження, історія, традиції, побут, матеріальні й духовні цінності. Етнографія відображає й визначає зміст понять *етнос*, *народ*, *нація*, окреслює ареал поширення етнічної єдності (етногеографія), розв'язує проблеми етногенезу народів і культурно-історичну взаємодію народів.

Соціологія вивчає проблеми мови і суспільства, вплив соціальних факторів на мову, функції мови. Так, у світі існує тенденція до пошанування діалектів. У Баварії 71 % населення послуговується діалектом. У Італії на діалектах проводять театральні фестивалі.

Водночас із глобалізацією суспільства відбувається звернення нації до своїх витоків, надзвичайно популярним стає мистецтво, яке ґрунтується на народній основі. У руслі цієї тенденції цілком закономірний інтерес мовознавців до *діалектології*. Діалект – це різновид національної мови, основа літературної мови, у якій у первісному вигляді збереглися чистота народних джерел, сяюча глибина народної мудрості, невичерпний досвід та оптимізм поколінь. Особливий інтерес серед проблем діалектології посідає дослідження лексичних систем говірок, адже діалектна лексика відтворює самотність світовідчуття, архетипні уявлення нації, нашарування культур та епох. П. Гриценко зазначає: «Увага до лексики

говорів загострена не лише у зв'язку з необхідністю забезпечити надійним матеріалом ті галузі мовознавства і суміжних наук, які безпосередньо пов'язані з реконструкцією давнішого стану матеріальної і духовної культури носіїв мови. Адже при всій очевидності змін у словниковому складі мови лексична система зберігає такі архаїчні риси, які часто несуть більшу інформацію, ніж релікти інших мовних рівнів» [68, с. 3]. Н. Гуйванюк стверджує, що «лексика в говіркових системах становить шар лексем з *культурним компонентом*, у них віддзеркалено реалії культури певного народу, які складають його самобутність, відрізняють від інших етносів» [73, с. 255].

Українська етнолінгвістика розвивається в руслі діалектології і пов'язана з іменами відомих дослідників: Г. Аркушина, М. Бігусяка, К. Глуховцевої, Н. Грозовської, Г. Гримашевич, П. Гриценка, В. Дроботенко, В. Жайворонка, В. Конобродської, М. Жуйкової, І. Магрицької, Г. Мартинової, В. Мойсієнка, М. Никончука, О. Пискач, Н. Руснак, Ю. Руснак, Н. Хібеби, Н. Хобзей та ін.

Українська етнолінгвістика вивчає тематичні групи слів як вияви культури. Польська етнолінгвістика (Люблінська школа Є. Бартмінського) зосередила увагу на понятті стереотипу (схема поведінки в певній ситуації). Англійська етнолінгвістика ґрунтується на семній структурі слів певних тематичних угруповань.

Практичний блок

І. Контрольні питання з теми

1. Що вивчає *етнолінгвістика*?
2. Чому етнолінгвістику називають *лінгвокультурологією*?
3. Які загальні принципи настанови властиві етнолінгвістиці як науці когнітивного характеру?
4. Що відображає лексика національної мови?
5. Проілюструйте особливості лексики національних мов.
6. Які слова відтворюють специфіку української мови?

7. Які специфічні риси фонетичної системи української мови?

8. Що відображає морфологічний рівень мови?

9. Які специфічні риси морфологічної системи української мови?

10. Схарактеризуйте українську мову за морфологічною класифікацією мов.

11. Проілюструйте експланаторність мовних явищ.

12. Прокоментуйте тезу: *мова – одна з найважливіших ознак держави.*

13. Коли оприлюднено Закон «Про функціонування української мови як державної»?

14. Схарактеризуйте українську мову за кількістю носіїв.

15. Як виник термін *українська мова*?

16. Які є гіпотези щодо походження української мови?

17. Яку структуру має національна мова?

18. Як постала українська літературна мова?

19. Схарактеризуйте термін *етнолінгвістика*?

20. Дайте визначення терміна *етнос*? Які ознаки властиві цьому поняттю?

21. Як етнічні угруповання пов'язані з суспільно-історичним ладом?

22. Що вивчає *етноніміка*?

23. Дайте визначення терміна *культура*.

24. Які типології можна застосувати до цього поняття?

25. Яке місце посідає мова у дихотомії *мова – культура*?

26. Які три рівні доцільно виокремлювати в етнолінгвістиці?

27. Прокоментуйте тезу: *етнолінгвістика – наука інтегрального характеру.*

28. З якими науками пов'язана етнолінгвістика?

II. Проблемні завдання

1. Підготуйте реферативні доповіді з тем (за вибором):

- ❖ Етнолінгвістика в Україні: витоки й сьогодення.
- ❖ Етнолінгвістика в колі інших лінгвістичних дисциплін.
- ❖ Знищення мови (лінгвоцид) є передумовою етноциду – знищенню народу як культурно-історичної спільноти.
 - ❖ Гальмування розвитку української літературної мови царськими заборонами (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський акт 1876 р. тощо).
 - ❖ Пасіонарна теорія етногенезу Л. Гумільова.
 - ❖ Філософське поняття *дух нації* як основна ознака нації.
 - ❖ Перетин термінів *духовність, духовна культура, ментальність*.
 - ❖ Українська мова – європейська мова: за кількістю носіїв, мовними сім'ями, морфологічною класифікацією.

2. Поміркуйте над висловами:

- ❖ В. Сосюра *«Без мови нашої, юначе, і роду нашого нема»*.
- ❖ Я. Грімма *«Існує більш живе свідоцтво про народи, ніж кості, зброя і могили; це – мова»*.
 - ❖ К. Германа *«Діалектні особливості є живими свідками історії мови, часто більш переконливими, красномовнішими, ніж могили, кістки і зброя»* (опрацюйте монографію: Герман К. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: фонетика, фонологія: монографія. Чернівці: Рута, 1995).
 - ❖ І. Огієнка *«...А коли єсть окрема мова, то єсть і окремий народ»*.
 - ❖ Л. Костенко *«Нації умирають не від інфарктів, спочатку у них відбирають мову»*.

3. Проаналізуйте внесок Д. Донцова в теоретичне осмислення явищ нації та націоналізму в період його

творчого розквіту й найбільшого впливу на українське суспільство (1913–1939 рр.).

4. Ознайомтеся з публікацією:

Сокіл Б. Українська інтелігенція й укази про заборону української мови. *Вісник Львівського університету*. Серія Філологічна. 2016. Вип. 63.

5. Підготуйте тези статті В. Жайворонка «Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень» (*Мовознавство*. 2001. № 5). Визначте ключові позиції науковця щодо етнолінгвістичних досліджень.

6. Опрацюйте науково-популярне видання:

Я – українець, я – українка, ми – українці. Майстри слова про найдорожче: рідний народ та українську мову: наук.-попул. вид. Вип. I / уклад. О. Меленчук, Б. Мельничук. Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2021. 256 с.

7. Підготуйте короткі повідомлення з тем (за вибором):

- ❖ Антоній Радивилівський про мову.
- ❖ Лазар Баранович про мову.
- ❖ Іван Мазепа про мову.
- ❖ Григорій Сковорода про мову.
- ❖ Іван Котляревський про мову.
- ❖ Тарас Шевченко про мову.
- ❖ Юрій Федькович про мову.
- ❖ Іван Франко про мову.
- ❖ Леся Українка про мову.
- ❖ Олександр Кониський про мову.

Тема 2 ТЕОРЕТИЧНО-МОВОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ЕТНОЛІНГВІСТИКИ

План

1. Становлення етнолінгвістики як науки.
2. Постаць Вільгельма фон Гумбольдта в світовій культурі.
 - 2.1. Підгрунття філософії мови В. фон Гумбольдта.
 - 2.1.1. Історичні передумови філософії мови.
 - 2.1.2. Німецька класична філософія.
 - 2.1.3. Німецький романтизм.
 - 2.1.4. Порівняльно-історичне мовознавство.
 - 2.2. Філософія мови Вільгельма фон Гумбольдта.
3. Неогумбольдтіанство: американське та європейське.
4. Американське мовознавство – зародження етнолінгвістики.
 - 4.1. Етнолінгвістичні погляди Едварда Сепіра.
 - 4.2. Етнолінгвістичні погляди Бенджаміна Уорфа.
 - 4.3. Гіпотеза Сепіра-Уорфа, або теорія лінгвістичної відносності.
5. Європейське гумбольдтіанство.

Теоретичний блок

1. Становлення етнолінгвістики

Етнолінгвістика як наука зародилася в надрах американської антропології на межі XIX–XX ст. На той час перед американською лінгвістикою постала проблема вивчення мов індіанських племен, структура яких відрізнялася від європейських мов. Для того, щоб вивчити, описати індіанські мови (створити класифікацію), мовознавцям необхідно було «зануритися» в культуру індіанських племен (звідси випрацювання методики польових досліджень Е. Сепіра), тобто філологи знайомилися з матеріальною та духовною культурою (етнографією) корінних мешканців Північної

Америци, що дало їм змогу зробити узагальнення про структури мов індіанських племен.

Додаткові відомості. У 20-х рр. ХХ ст. Франс Боас та його учні заклали нові традиції в американській лінгвістиці. Для класифікації мов індіанських племен, вивчення їхньої генетичної спорідненості використовували наукові методи: порівняльно-історичний (Сепір, Лем), історично-типологічний та ареальний (К. Дейл, Ч. Ф. Веглін, Дж. Трейджер) і метод глотохронології. Останній – відгалуження порівняльно-історичного методу, який вивчає швидкість змін мови та визначення на цій підставі часу розділу споріднених мов і ступеня близькості між ними. Час розділу споріднених мов вивчається згідно з положенням про однакову швидкість змін частини словника, яка необхідна для обслуговування ситуацій спілкування (найбільш сталими мовними одиницями є особові, питальні займенники, дієслова руху, сприйняття, назви розмірів, космічних явищ, тварин, кольору назви родинного зв'язку). Теорію глотохронології створив у 1948–1952 рр. М. Сводеш, виходячи з рівнянь радіоактивного розпаду.

Проблема білінгвізму як одна з основних у соціолінгвістиці, виникла на основі вивчення взаємовпливу контакту індіанських племен з англійською мовою, впливу соціокультурних факторів на розвиток мови (Д. Х. Хаймз, Х. Хоєр, Г. М. Хенінгсвальд).

Ф. Боас вивчав семантику граматичних категорій. Е. Сепір – аномальні типи мовлення у мові *нутка*, звуковий символізм, понятійні поля.

Праці 20–30 рр. ХХ ст. учнів Ф. Боаса: Х. Хоєра, який вивчав мову *тонка*, *апачів*, дослідження Б. Уорфа, що аналізував мову *хопі*, розвідки Дж. Трейджера, який зосередив увагу на вивченні мови *таос*, – сприяли виникненню дескриптивної лінгвістики Л. Блумфілда, який обґрунтував принципи «механістичної лінгвістики» [27].

Теорія Сепіра-Уорфа успадкувала характер американського неогумбольдтіанства. До наукового аналізу залучено метод компонентного аналізу, який уможливорює дослідження груп слів (напр., назви спорідненості, кольору тощо).

У 50–70 рр. Х. Хоєр, Ч. Вьоглін запроваджують експериментально-психологічні методи в семантиці.

У 70–80 рр. досліджують семантичні моделі різних мов, народну таксономію, паралінгвістичні явища, проблеми історичного вивчення та реконструкції духовної етнічної культури на основі даних мови (Б. Берлін, Х. Конклін, М. Матіот). Розвитку етнолінгвістики сприяло вивчення фольклору, соціолінгвістики та психолінгвістики.

2. Постать Вільгельма фон Гумбольдта у світовій культурі

Вільгельм фон Гумбольдт створив лінгвофілософську концепцію, яка стала підґрунтям для трьох філологічних дисциплін – етнолінгвістики, загального мовознавства та герменевтики.

Антропологічний підхід до мови, згідно з яким вивчення мови здійснюється в тісному зв'язку зі свідомістю людини, культурою і духовним життям народу, є провідною ідеєю концепції Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835 рр.) – німецького лінгвіста, філософа, теоретика літератури, державного діяча, дипломата, міністра народної освіти Пруссії 1809–1809 рр., друга Гете й Шиллера.

В. фон Гумбольдт вирішував всі мовознавчі та культурознавчі питання крізь призму *мови і мислення*. Основною працею В. фон Гумбольдта є тритомний трактат *«Про мову каві на острові Ява»*, виданий посмертно його братом, видатним природознавцем, географом, мандрівником Александром фон Гумбольдтом (1836–1840 рр.). У теоретичному вступі до цієї праці *«Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства»* В. фон Гумбольдт виклав теоретичну концепцію – філософію мови, яка передовсім ґрунтується на ідеях німецької класичної філософії (І. Канта, Г.-В.-Ф. Гегеля, Ф.-В. Шеллінга та ін.) та охоплює загальнотеоретичні і філософські мовознавчі проблеми.

Додаткові відомості. Берлінський університет імені Гумбольдтів (Humboldt-Universität zu Berlin) – найстаріший з чотирьох університетів Берліна. Навчальний заклад заснований 16 серпня 1809 р. за ініціативою В. фон Гумбольдта. У 1828 р. отримав назву Університет Фрідріха Вільгельма на честь пруського короля Фрідріха Вільгельма III, під час правління якого університет заснований. 1949 р. перейменований на честь братів Александра і Вільгельма Гумбольдтів, чий пам'ятники стоять обабіч входу до головного корпусу.

2.1 Підгрунття філософії мови В. фон Гумбольдта

2.1.1 Історичні передумови появи філософії мови

Поява філософії мови В. фон Гумбольдта зумовлена консолідаційною функцією мови. Німецька мова повинна була сприяти об'єднанню нації в державі. У XVII–XVIII ст. на теренах Німеччини було до 30 держав, з-поміж них виокремилися Пруссія і Австрія. Пруссія в кінці XVIII ст. розширила свою територію і претендувала на роль об'єднувача всієї Німеччини. На початку XIX ст. Наполеон ліквідував дрібні німецькі держави і створив Рейнський союз. У результаті поразки французів у 1813 р. у битві під Лейпцигом («Битва народів») Рейнський союз розпався. За рішенням Віденського конгресу 1814 – 1815 рр., що опікувався долею (межами) європейських держав у післянаполеонівський період, у якому брав участь і В. фон Гумбольдт, було створено Німецький союз із 39 держав, керівну роль у ньому відіграла Австрія. Німецький союз проіснував до 1866 р.

У другій половині XIX ст. Австрія і Пруссія були державами-суперницями в об'єднанні німецьких земель. У 1862 р. прусський канцлер Отто фон Бісмарк розпочав об'єднання німецьких земель навколо Пруссії. У 1867 р. створений Митний союз, що охопив усю Німеччину і став економічною основою для об'єднання всіх німецьких земель.

У середині XVIII ст. у Німеччині сформувалась буржуазна педагогічна течія – неогуманізм, яка сприяла відродженню інтересу до античної культури, передовсім грецької, з ідеєю рівності громадян. Неогуманізм – прогресивний рух, пов'язаний з демократичними тенденціями, з прагненням національної самосвідомості, з боротьбою із залишками феодалізму.

У 1802 р. Гумбольдт вирушає до Рима, де отримує місце посла при дворі Папи. Однак політичні події у Пруссії на початку XIX ст., зокрема її розпад після поразки у війні з Наполеоном 1806 р. та програної битви при Ієні 1808 р.,

змусили Гумбольдта як справжнього патріота залишити дипломатичну місію в Італії та поспішити на батьківщину. Це привело його в іншу сферу політики – у справи освіти. Він обійняв посаду директора Департаменту Народного Просвітництва і Духовних справ в Міністерстві Внутрішніх Справ. Перебування Гумбольдта на цій посаді протягом лише тринадцяти місяців стало періодом інтенсивних освітніх реформ. В. фон Гумбольдт провів реформу шкільної гімназії: втілював ідею різносторонньої загальної освіти, увів викладання математики, природознавства, історії, фізики, нових мов та рідної мови, обмеживши викладання релігії. Задля забезпечення шкіл учителями, які володіли б більш глибокими професійними знаннями, ніж загальна теологічна підготовка тодішніх вчителів-духовників, запроваджено обов'язковий екзамен для вчителів *pro facultate docendi*; введено метод елементарного навчання за прогресивною на той час системою Песталоцці, в основі якої гармонійне поєднання процесів навчання та виховання. Прийнята процедура отримання так званого «атестата зрілості» як обов'язкового правила до вступу в німецький вищий навчальний заклад.

Отже, Гумбольдт став провідником і головним організатором німецької шкільної реформи, яку пізніше завершив міністр освіти Пруссії (1818–1840 рр.) Іоганн Шульц і яка набула світового значення, вплинувши на освітні процеси Європи та США у XIX–XX ст.

2.1.2. Німецька класична філософія

Німецька класична філософія, яка охоплює період з другої половини XVIII ст. – до першої половини XIX ст., в історії культури має назву *золотий вік філософії*. Вона не становить цілісного напрямку (Кант близько стояв до дуалізму, Фіхте належав до суб'єктивізму, Шеллінг і Гегель були об'єктивними ідеалістами, Феєрбах – матеріалістом). Центральною темою німецької класичної філософії є людина.

Право людини засноване на принципі «Будь особистістю і поважай інших як особистостей» (Гегель). Закономірно, що погляди В. фон Гумбольдта формувалися під впливом німецької філософії ХІХ ст., філософії мови В. фон Гумбольдта суголосна *золотому віку філософії*.

Додаткові відомості. *Георг Фрідріх Вільгельм Гегель* – найвидатніший представник німецької філософії. Він доводив, що всі явища в світі і духовному житті визначає Абсолютна Ідея, Абсолютний Розум, Абсолютний Дух, який проходить три стадії саморозвитку. Світ розвивається, оскільки розвивається Дух. У формуванні нації філософ покладав сподівання на державу, стверджуючи «існування держави – то є сходження бога у світ».

Г. Гегель створив теорію діалектики. Його вчення характеризується винятковою широтою та глибиною змісту, важливістю та багатогранністю поставлених проблем. «Феноменологія духу» («Phänomenologie des Geistes») – найскладніший і разом з тим найбагатший за змістом твір Гегеля (підготовлений до друку в 1805–1806 рр., виданий 1807 р.), у якому вперше викладено основні положення системи абсолютного ідеалізму.

Іммануїл Кант – німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії, розробив космогонічну гіпотезу походження сонячної системи із туманності. У висновках до «Критики практичного розуму» звучить відома думка Канта щодо місця людини у Всесвіті: «Дві речі наповнюють душу завжди новим і все сильнішим здивуванням й благоговінням, чим частіше й довше ми розмірковуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені». У багатьох поглядах Канта відчутний дуалізм.

Йоган-Готліб Фіхте розвивав ідею активності суб'єкта пізнання та ідею свободи як принципу практичного розуму (суб'єктивний ідеалізм). Як і Кант, досліджував проблему можливості наукового знання. Цьому присвячена основна праця філософа «Науковчення», у якій «Я» постає як творець всього сущого і водночас як творець знання про нього (творець не тільки форм, а й змісту знання).

Фрідріх Вільгельм Йозеф фон Шеллінг – німецький філософ, ідеаліст. У філософській еволюції Шеллінга філософія природи – найважливіший етап. На думку вченого, початок усіх речей має духовну основу, але ця духовна основа є несвідомою, животворною, немислячою. Найважливішими досягненнями філософії природи Шеллінга було використання історичного погляду на природу. Саме Шеллінг про-

голошує, що природа історично давніша за свідомість. Виникнення свідомості є результатом змін природи.

Людвиг Андраас фон Фесрбах – німецький філософ, войовничий матеріаліст і гуманіст, чільний представник німецької класичної філософії – ввійшов в історію як глибокий і ґрунтовний критик ідеалізму Гегеля. Гуманізм філософії виявляється насамперед у тому, що Фесрбах поставив людину у центр своєї філософії. Він обґрунтував моральні принципи людини, якими повинні бути: примноження добра, чиста совість, любов до людини, її прагнення до щастя та її благо. Сутність цих принципів відображає таке судження Фесрбаха: «Добрим і моральним є лише той, хто винятково і єдино, абсолютно і безумовно має своїм принципом і критерієм благо людини» і далі «Чиста совість є не що інше, як радість з приводу радості, принесеній іншій людині».

2.1.3. Німецький романтизм

Духовною основою філософії мови В. фон Гумбольдта був романтизм, напрям у мистецтві, сформований майже одночасно в Англії і Німеччині в другій половині 90-х рр. XVIII ст., що постав як реакція на обмеженість класицизму і раціоналізму Просвітництва. Найбільшого розвитку він набув у Німеччині, його засновниками були А. Шлегель, Ф. Шлегель, Л. Тік, Ф. Гарденберг, до них приєдналися Ф.-В.-Й. Шеллінг, Ф.-Д.-Е. Шлеєрмахер, Й.-Г. Гаман, Й.-В. Гете, Й.-Г. Гердер, Г.-Е. Лессінг, Ф. Шиллер, Ф. Якобі, котрі утверджували культ почуттів, любові, культ природи, релігійність переживань, ідеалізацію минулого тощо.

Додаткова відомості. Німецький романтизм пройшов три етапи:

І етап – ранній (ієнський) – з 1795 до 1805 рр. У цей період розроблено естетичну теорію німецького романтизму і створено твори Ф. Шлегеля і Новаліса. Засновниками школи ієнського романтизму були брати Шлегелі – Фрідріх і Август Вільгельм (автори морфологічної класифікації мов). До кола ієнських романтиків входили поет і прозаїк Новаліс, драматург Л. Тік, філософ Й. Фіхте. Німецькі романтики наділяли свого героя творчим талантом: поет, музикант, художник силою своєї фантазії перетворювали світ, який лише віддалено нагадував реальність. Вони ідеалізували далеке минуле (Середньовіччя), яке намагалися зіставити із сучасним суспільним розвитком.

II етап – гейдельберзький (1806–1815 рр.). У цей період німецький романтизм розвивався вже в іншій суспільно-політичній ситуації і в іншому ідеологічному кліматі, що надало йому іншого характеру й спрямування. Найзначнішим явищем другого періоду німецького романтизму став гейдельберзький гурток романтиків, що виник у 1806–1807 рр. Організаторами й провідними діячами цього гуртка були А. фон Арнім і К. Brentano, прихильниками – вчені-філологи Якоб і Вільгельм Грімми. У їхній творчості посилювалося відчуття трагічності буття, що мало історичний вплив і втілювалось у фантастиці, ворожій особистості.

III етап – пізній романтизм (1815–1848 рр.) припадає на період Реставрації в історії Німеччини й усєї Європи й характеризується новими тенденціями. Визначним явищем цього періоду є гротескно-фантастичний романтизм Ернеста Гофмана. Центр романтичного руху перемістився до столиці Пруссії – Берліна. З Берліном пов'язаний плідний період у творчості Е. Гофмана, тут же вийшла перша поетична книжка Генріха Гейне. Сюди переїжджають Арнім і Brentano, тут розвивається творчість Шаміссо, Граббе та інших письменників-романтиків. Найпомітнішою рисою пізнього романтизму є звернення до сучасних громадсько-політичних проблем і повний відхід від захоплення минулим нацією.

2.1.4. Порівняльно-історичне мовознавство

У XVIII ст. у філософській думці нагальною стала проблема виникнення мови. З'явилися звуконаслідувальна теорія, ідея про колективний договір Ж.-Ж. Руссо. Е. Кондільяк висунув ідею про те, що звуки виникли за аналогією до жестів. З'являється теорія про мовні сім'ї.

У 1786 р. на засіданні Королівського товариства в Калькутті виступив англійський сходознавець Уільям Джон. Він знав санскрит, був обізнаний з граматиною Паніні (найдавніша граматика IV ст. до н.е.). Порівнявши санскрит з грецькою та латинською, висунув ідею про санскрит як прамову. Цю ідею спростував А. Шлейхер у XIX ст. Проте англієць познайомив Європу з індійською традицією. Це була спроба порівняння європейських мов між собою та із санскритом. Центр таких досліджень перемістився в Німеччину. Порівняльно-історичне

мовознавство стало поштовхом для створення філософії мови В. фон Гумбольдта.

Додаткові відомості. Перша робота німецького мовознавця *Франца Боппа* (1791–1867 рр.) «*Про систему дієвідмінювання санскритської мови у порівнянні з грецькою, латинською, перською та германською мовами*» (1816 р.) заклала підвалини порівняльно-історичного мовознавства.

У 1818 р. вийшла праця датського мовознавця *Расмуса Раска* (1787–1832 рр.) «*Дослідження в галузі давньопівнічної мови, або Походження ісландської мови*». У ній Р. Раск доводить зв'язки ісландської, грецької, латинської мов з балто-слов'янськими.

У 1819 р. з'явився перший том (з чотирьох) «*Німецької граматики*» *Якоба Грімма* (1785–1865 рр.). Це перша порівняльно-історична граMATика германських мов.

У 1820 р. відомий російський учений *Олександр Христофорович Востоков* (1781–1864 рр.) у «*Розвідці про слов'янську мову*» виявляє й доводить зв'язки між слов'янськими мовами. Це перша праця з історичної фонетики слов'янської групи індоєвропейських мов.

До досягнень мовознавчої науки XVII – XVIII ст. належать:

– укладання національних граMATик: «*ГраMATики Словенскиа*» *Мелетія Смотрицького* (1619 р.), «*ГраMATика словенська*» *Івана Ужєвича* (1643 р.), «*ГраMATика англійської мови*» *Уолліса* (1653 р.), «*Російська граMATика*» *М. Ломоносова* (1755);

– поява порівняльних словників і каталогів мов: «*Порівняльні словники всіх мов і наріч*» *Петра Палласа* (1786– 1787 рр.– I вид. (200 мов), 1791 р. – II вид. (272 мови); «*Каталог мов відомих народів*» *Лоренцо Гервасу* (1800–1804 рр; 307 мов); «*Митридат, або Загальне мовознавство*» *Аделунга і Фатера* (1806–1817 рр; 500 мов);

– зародження етимології, поява етимологічних словників: «*Етимологічний словник французької мови*» *Менажа* (1650 р.); «*Нові міркування про кимерійську мову*» *Педера Сюва* (1663 р.); «*Початки італійської мови*» *Феррарі* (1676 р.); «*Лексіконь славенороскій*» *Памви Беринди* (1627 р.);

– укладання універсальних і раціональних граMATик: «*Всезагальна раціональна граMATика*» (1660 р.) *Антуана Арно* (1612–1694 рр.) і *Клода Лансло* (1615–1695 рр.).

2.2. Філософія мови В. фон Гумбольдта

Особливо широкої популярності набув вступ до трактату *«Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства»*. З інших праць В. фон Гумбольдта привертає увагу дослідників доповідь у Берлінській академії *«Про порівняльне вивчення мов відповідно до різних епох їх розвитку»* (1920 р.), статті *«Про виникнення граматичних форм та їх вплив на розвиток ідей»* (1824 р.), *«Про буквене письмо і його зв'язок із будовою мови»* (1824 р.).

В. фон Гумбольдт належав до славної когорти філософів золотого віку німецької філософії, перебував під впливом ідей німецьких філософів того часу: Георга Гегеля, Іммануїла Канта, Йогана Гердера, Йогана Фіхте, Людвіга Феєрбаха.

Основною мовознавчою проблемою, над якою працював В. фон Гумбольдт, є проблема *співвідношення мови як форми людської діяльності і різноманітності конкретних, історично засвідчених мов, з'ясування причин та джерел відмінностей у будові мов на хід розумового розвитку людства, тобто зв'язок мови і мислення.*

1. В. фон Гумбольдт формулює положення про мову як творчу діяльність (ця ідея згодом знайде продовження в представників психологічного напрямку мовознавства, зокрема О. О. Потебні), про загальнонародний характер мови, окреслює розмежування мови і мовлення, завершене Ф. де Соссюром. Досліджуючи природу і властивості мови загалом, лінгвіст комплексно описує її багатовимірність: *«Мову необхідно розглядати не як мертвий продукт, але як творчий процес... Мова є не продуктом діяльності, а діяльністю»* [81, с. 69–70]. Творчий характер мови є наскрізною ідеєю всієї концепції мовознавця: *«Мова – організм, який вічно себе породжує. Це жива діяльність людського духу, єдина енергія народу. Мова насичена переживаннями багатьох попередніх поколінь і зберігає їх живе дихання... Ця почасти стійкість, почасти*

змінність мови створює особливе відношення між мовою і поколіннями, яке нею розмовляють».

2. Розглядаючи питання про відмінності мов, В. фон Гумбольдт приділяв увагу фонетиці (висунув поняття *зовнішня форма мови*), вважав, що в процесі розвитку фонетики є дві фази. Перша, коли звукотворча сила перебуває на піднесеній хвилі діяльності, друга, коли повністю сформувалася хоча б зовнішня мовна форма, і постає удавана зупинка, за якою неминучий спад цієї творчої суттєвої сили. Але у фазі спаду можливі вдалі перетворення. Такий погляд на звукову сторону мови підтримував О. О. Потебня, стверджуючи про «патогномічний звук (здатний до розпізнавання емоцій та почуттів), тобто онатомо-поетичний ступінь, коли звуки відтворюють мисленеві явища» [210, с. 97], увагу фонетиці мови приділяв Е. Сепір.

3. У мові, на думку В. Гумбольдта, фіксується певне світобачення (термін – калька з німецької), що відтворює характер її носіїв. Мова перебуває між людиною та природою, людина ж перебуває в колі мови. Мови диференціюють не лише звуки, але й світобачення. Людина оточує себе світом звуків, щоб сприймати і засвоїти світ предметів. Гумбольдт відмічає, що мова – колективне явище, яке передається від покоління до покоління. Мова – засіб пізнання світу. Діяльність людини і її сприйняття світу залежать від уявлень (сформованих мовою), отже, її відношення до предметів цілком визначене мовою. Мова ніби описує навколо людини чарівне коло, вийти з якого людина може, вступивши в інше коло, тобто вивчивши іншу мову (у цій тезі витіки майбутньої теорії лінгвістичної відносності). Метафоричність образів – наслідок впливу агностицизму І. Канта. Зрозуміти внутрішнє життя мови можна лише з погляду духовної сили і національної самобутності.

4. В. Гумбольдт вважав, що мова має *внутрішню і зовнішню форми*. Більше значення має внутрішня форма мови, яка членує «чуттєві враження і довільні порухи духу». Внутрішня форма специфічна для кожної мови, вона виявляється у членуванні світу через лексику й систему граматичних категорій, граматику мови. Гумбольдт розумів, що слово не є еквівалентом чуттєвого сприйняття предмета, а еквівалентом того, як він буде осмислений мовленнєвотворчим актом у конкретний момент створення слова. Саме цим пояснюється різноманітність виразів на позначення одного й того самого предмета. Так, у санскриті є три слова на позначення слона «той, що двічі п'є», «однорукий», «двозубий». В українській мові також розвинена синонімія за рахунок внутрішньої форми слова, напр., на позначення неживої істоти *покійник, мрець, небіжчик*. В основу слова покладені різні ознаки, ознака ж відображає різний ступінь усвідомлення цього поняття. Отже, мова відтворює не предмети, поняття, а ознаки предметів. З поняттям мовного членування пов'язана проблема синонімії. Національна самобутність виявляється у слові, тобто що кладеться в основу слова – таке світобачення народу. Звідси виникає ідея про те, що уявлення людини залежать від мови. У цій тезі – зародок майбутньої теорії лінгвістичної відносності. За кількістю понять найбагатшими мовами визнавали санскрит і давньогрецьку.

Мови по-різному членують світ: те, що в одній мові передається певним словом, в іншій розподіляється між двома словами, а ще в іншій – загалом не має вербального вираження. Важливим є також вчення Гумбольдта про форму в мові. Форма, а не матерія є сутністю мови. Усе в мові (і фонетика, і граматики, і лексика) відображає її форму. Для виявлення форми мови необхідне її системне вивчення (згодом розвинув Ф. де Соссюр). Внутрішня форма мови – це спосіб, яким категорії мислення об'єктивізуються в

мові. Внутрішня форма є своєрідною для кожної мови і втілюється в зовнішній формі. Внутрішня форма є головною в мові порівняно із зовнішньою. Вона, по-перше, відрізняє одну мову від іншої (внутрішня форма кожної мови є неповторною), а по-друге, фіксує особливості національного світобачення. Пізніше ці положення В. фон Гумбольдта розвинули Е. Сепір та Б. Уорф, довівши, що процеси сприйняття і мислення зумовлені етноспецифічними особливостями структури мови [13].

5. У статті «Про відмінності будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства» В. фон Гумбольдт вводить первинне невизначене поняття *людська духовна сила* (невизначеність поняття від ідей Е. Канта), яка виявляється в *дусі народу* (термін *дух* походить зі Святого Письма, у Г. Гегеля *абсолютний та відносний дух*; термін *дух народу* увів Й. Гердер, *дух нації* – Я. Коллар).

Додаткові відомості. У «Феноменології духу» Г. Гегеля *абсолют, все-світний дух* (розумій *Святий дух*) має вияви в *суб'єктивному дусі* (людина), *об'єктивному дусі* (право, мораль, сім'я, держава), *абсолютному дусі* (мистецтво, релігія, філософія).

Й. Гердер, батько доктрини націоналізму, вважав, що психологія – дух народу, на його думку, виявляється у народній психології, виявами якої є народні міфи та легенди.

Мова, за В. Гумбольдтом, як явище пов'язана з людською *духовною силою*, а кожна мова – з *духом народу*. «Дух народу, – стверджував В. Гумбольдт, – це його мова. Мова народу – це його дух, і дух народу – це його мова».

Після В. фон Гумбольдта цим терміном оперують всі діячі культури і мистецтва, не надаючи йому чіткого термінологічного визначення. Пор. вислів Панаса Мирного про мову: «Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка *людського духу*, його багата скарбниця, у яку народ складає і своє давнє

життя і свої сподівання, розум, досвід, почуття». М. Хайдеггер вважав: «Мова – *дім духу*».

Чим більший вплив духу на мову, тим багатша мова. Про дух нації ми знаємо за його проявами, за мовою, «серед усіх проявів, через які ми пізнаємо дух і характер народу, тільки мова здатна виразити своєрідні й найтонші риси народного духу і характеру. Дух народу реалізується в мові, мова – це сукупність елементів – слів, правил, аналогій, винятків, які реалізуються в душі народу». Пригадаймо: *дух нації* – одна з ознак нації.

Мовознавець обстоює нерозривність понять тріади «мова – нація – культура», розглядаючи її складники як дихотомії: мова і народ, мова і культура. Визначальною є така думка вченого: «Мова є ніби зовнішній вияв духу народів: мова народу є його дух, і дух народу є його мова, і важко уявити собі що-небудь більш тожне» [81, с. 68]. Мова – це душа в усій її сукупності. Вона розвивається за законами духу, і кожна конкретна мова пов'язана з духом народу – носія цієї мови. Тому «дух» народу можна пізнати тільки через мову: «Духовна сила є найбільш життєвою і самостійною першоосною, а мова залежить від неї» [81, с. 68].

Дух народу – продукт мовної свідомості нації. Мова невід'ємна від культури, компонент культури. «Мова пов'язана з духовним розвитком людства і відповідає йому на кожному етапі прогресу чи регресу, відображаючи в собі кожен стадію культури». Мова здатна виразити своєрідні, найтонші риси духу народу, його характер.

Додаткові відомості. Штучна мова – спеціально створена семіотична система. Поняття «штучна мова» протиставляється «природній мові». До штучних мов належать універсальні мови, створені для міжнародного спілкування, що становлять сурогати природних мов (*есперанто, інтерлінгва, ідо, ложбан* і т. д.), це спеціалізовані знакові системи для запису необхідної інформації з певних галузей науки і техніки.

Найбільш відома штучна мова – *есперанто*, створена варшавським лінгвістом і лікарем Л. Заменгофом у 1887 р. Псевдонім автора Есперанто

«той, що сподівається» став назвою мови. Головні принципи цієї мови – проста граматика без винятків та слова, які легко запам'ятовуються. У словнику лексеми, які можна знайти в російській, французькій, німецькій, англійській мовах.

У кінці XIX ст. священник Й. Шлеєр створив штучну мову – *волатюк*, яка не стала популярною.

Інший підхід до створення штучних мов – це всереднення схожих мов. Таким чином була придумана *інтерлінгва* – мова, що укладена професійними лінгвістами на базі французької, іспанської, португальської та італійської. Серед принципів цієї мови проста граматика, схожа на граматику природних мов. Лексичний склад відповідав принципу *есперанто*. Перевага цієї мови в тому, що її можуть розуміти португальці, іспанці, французи та італійці.

Подібний підхід (всереднення споріднених мов) був також застосований до германських мов. Так виникла мова, яка називається *фолькшпрак*, зрозуміла німцям, данцям, норвежцям, шведам.

Штучні мови, незважаючи на свою загальномовну лексичну основу і граматичну простоту, не набули розповсюдження та популярності, оскільки не мають *духу народу*.

У філософії мови В. фон Гумбольдта суміщалось метафізично-ідеалістичне і діалектично-матеріалістичне розуміння мови. Мова є дух (ідеалістичне), але вона розвивається за законами духу (природи) (діалектичне). У мові існує єдність антиномій у вигляді позитивного-негативного, частини-цілого, одиничного-множинного, причини-наслідку, випадкового-необхідного, відносного-абсолютного. Тут проявився вплив діалектики Г. Гегеля.

6. У статті «*Про порівняльне вивчення мов по відношенню до різних епох їхнього розвитку*» В. Гумбольдт висунув ідею стадіальної концепції мови. За цією концепцією, мова в своєму розвитку проходить три етапи (вплив Г. Гегеля, за яким джерелом розвитку є протиріччя, що існує у вигляді тріади). На першій стадії мова виникла відразу і раптом. Подібно до інтелекту тварин мова є «інтелектуальним інстинктом розуму». Основою для виникнення мови є людина, її природа (мова – комунікативне явище). Мова є результатом інтелектуально-фізіологічної роботи організму,

проте в той самий час мова є «еманацією духу, дар, який народи отримали в спадщину». Людина не може ні мислити, ні розвиватися без мови. У питанні про походження мови В. фон Гумбольдт стояв на матеріалістичній та ідеалістичній позиціях. На другій стадії відбувається становлення мови, формування структури мови, становлення граматичних форм. Мову на перших двох стадіях спостерігати неможливо. Третій етап – стан стабільності. Всі мови проходять один шлях розвитку, але стан стабільності у всіх народів на різних етапах різний. Третій етап – це «межа закінченості організації». На цьому етапі мова не розвивається і не деградує; в органічній будові мови, у структурі мови як живих утвореннях духу відбувається її відшліфування.

Додаткові відомості. Стадіальна концепція мови відмерла у XIX ст., у XX ст. була невдала спроба відродити ідеї Гумбольдта про стадіальну концепцію в поглядах радянського мовознавця М. Я. Марра, який висунув ідею єдиної загальнолюдської мови в рамках концепції пірамідальної всесвітньої мовної еволюції, так звана яфетична піраміда.

7. Досконалість мови пов'язана з історичним розвитком народу (звідси зацікавлення до загального розвитку нації). Аналізуючи будову слова і речення в різних мовах, В. Гумбольдт прагне пов'язати морфологічну класифікацію братів Шлегелів з визначенням досконалості та ступенем розвитку мов. До морфологічної класифікації мов Шлегелів В. Гумбольдт увів поняття *інкорпоруючі мови*. Поділяючи всі мови на мови строго правильної будови і на такі, що відступають від такого принципу, правильними вважає лише флективні мови (ця ідея знайшла продовження в концепції Б. Уорфа про взаємозв'язок мови і культури: «у мовному світі все відносне, ми членуємо світ так, як підказує нам рідна мова, і ...знайомимося в такий спосіб з новим принципом відносності. Він полягає в тому, що подібні фізичні явища дозволяють створити подібну

картину всесвіту тільки за подібності або принаймні за співвідносності мовних систем» [283]. Твердження про те, що за станом мови можна визначити стан культури стосується морфологічної природи мови, найвищого розвитку досягли культури флективних мов. У цих мовах найповніше здійснено синтез зовнішньої та внутрішньої форм, вони діють на дух всебічно і гармонійно. У цих мовах флексії (зовнішня і внутрішня), щільне злиття кореня та суфікса, наголос забезпечують єдність будови слова і розпізнавання слів як тих чи тих членів речення. Позиція вченого про досконалість мов характеризується протиріччям. З одного боку, він проти встановлення межі, «прірви», між рівнем розвитку мов «культурних» і примітивних народів, адже на будь-яку мову, навіть на варварські діалекти можна перекласти з різним ступенем точності будь-яку думку. З іншого боку, В. Гумбольдт стверджував, що найвищої довершеності за будовою досягла давньогрецька мова, флективна. Високого ступеня розвитку досягли народи, які володіють флективними мовами, з досконалими граматичними формами – санскритська, семітські, класичні мови Європи з грецькою на вершині. Не відповідають флективним мовам китайська та давньоєгипетська мови, позбавлені граматичних форм, проте носії цих мов створили високу культуру. Морфологічна класифікація мов Шлегелів, ідея структурного порівняння мов незалежно від їх родинних зв'язків лягла в основу однієї з найважливіших мовознавчих дисциплін – лінгвістичної типології. В. Гумбольдт вважав, що ці типи мов відображають сходження народного духу від нижчих форм до вищих, і намагався представити різні структурні типи як етапи єдиного процесу розвитку мови загалом, як рух від менш досконалого до більш досконалого. Типологія мала оцінний характер, оскільки В. Гумбольдт поділяв мови

на примітивні та розвинені. Флективні мови є вершиною мовної творчості.

В. фон Гумбольдт перебував під впливом агностика Е. Канта. Під впливом ідей цього видатного філософа В. фон Гумбольдт стверджував: «Будь-яке знання є разом з тим незнанням».

8. Націоцентрична спрямованість лінгвістичних поглядів В. фон Гумбольдта пояснюється потребою об'єднання германської нації (ця думка пізніше розвинута з проєкцією на рідну мову й у етнософії О. О. Потебні). За твердженням німецького дослідника, мова завжди втілює в собі своєрідність цілого народу. Мова є водночас надбанням окремої нації та витвором індивідів за умови, що кожна людина покладається на розуміння всіх, а всі виправдовують її очікування. Народ – це спільність людей, що розмовляє однією мовою. Сутність мовної компетенції та етнічної соціалізації індивіда розкривається в такій позиції мовознавця: «Засвоєння мови дітьми – це не ознайомлення зі словами, не просте закладання їх у пам'яті й не наслідувальне повторення їх, а зростання мовної здатності з роками і вправлінням... У дітей відбувається не механічне заучування мови, а розгортання мовної здатності» [81, с. 78–79]. У цьому контексті наголошується на тому, що залежність мов від національного походження є досить прозорою, оскільки «національне походження має велику владу над усіма виявами індивідуальності, а з останньою в свою чергу найбільш інтимно пов'язана й будь-яка мова» [81, с. 79].

Дослідник, розв'язуючи проблему «індивід – народ – мова», не лише подав суперечність між соціальним та індивідуальним у мові, а й на ґрунті розуміння однієї мови поєднав колективний та індивідуальний антропоцентризм, що було з часом представлено в різних лінгвістичних школах. В. фон Гумбольдт поставив одне з центральних питань загального мовознавства – щодо взаємин особистості й суспільства в мовній діяльності, у творенні мови. Індивід

не протиставляється народу, як це подається у філософських трактатах, починаючи з часів античності, – людина чи народ? Індивід і народ становлять єдине ціле, де провідна роль належить суспільству. Водночас кожна окрема людина впливає на мову, бо роль суспільства передбачає безперервну діяльність його члена. У висвітленні цієї проблематики В. фон Гумбольдт «робить помилковий висновок: мова – не продукт людської діяльності, а еманация (від лат. *emanatio* «поширення») духа, не справа народу, а дар долі. Однією з фундаментальних засад сучасних етнолінгвістичних студій є таке положення: мова відіграє важливу роль у пізнанні навколишнього світу, у формуванні досить визначеної «картини світу», що створюється під впливом тієї чи тієї мови як відображення певного способу уявлення позамовної реальності, тобто національної внутрішньої форми мови, світогляду її народу. Мова не безпосередньо відображає світ, а інтерпретує його, тому в кожній мові закладено своє світобачення. Мова є посередником між людиною і зовнішнім світом. За В. фон Гумбольдтом, кожна мова утворює тканину, зіткану з понять та уявлень певної частини людства: «разом із рідною мовою ми сприймаємо ніби частинку нашої самості» [81, с. 80].

Отже, Вільгельм фон Гумбольдт заклав методологічні засади етнолінгвософії, від яких відштовхувалися в наукових пошуках його послідовники. На проголошених теоретичних положеннях ґрунтуються сучасні напрями в лінгвістиці.

3. Неогумбольдтіанство: американське та європейське

У ХХ ст. виник напрям у гуманітарній науковій думці під назвою *неогумбольдтіанство*, для якого характерне прагнення вивчати мову в тісному зв'язку з культурою її носіїв. Відомі два основні напрями неогумбольдтіанства: 1) європейське, сформоване в 20–50-х рр. ХХ ст. у Німеччині; його ще називають змістовно орієнтованим вивченням

мови (Л. Вайсгербер, Й. Трір); 2) американське, що виникло раніше і було тісно пов'язане з етнолінгвістикою і культурологією (Е. Сепір, Б. Уорф).

Основу європейського неогумбольдтіанства становлять вчення І. Канта, І.-Г. Фіхте, неокантіанська концепція Е. Касірера, за якою поняття не відображають об'єктивну дійсність, а є продуктами символічного пізнання, тобто пізнання, зумовленого мовними знаками або символами. Філософські основи американського неогумбольдтіанства приховані і тільки певною мірою відчувається деякий вплив неокантіанства та концепції Ф. де Сосюра. Американське неогумбольдтіанство було зосереджене на дослідженні проблеми *мова і культура*.

Неогумбольдтіанство творчо поєднало вчення В. фон Гумбольдта з окремими новітніми лінгвістичними і філософськими теоріями. Результатом стало формулювання оригінального погляду на значення і природу мови, створення низки важливих лінгвофілософських понять.

4. Американське мовознавство – зародження етнолінгвістики

Зародження етнолінгвістики в США (т. зв. американське неогумбольдтіанство) пов'язують з ім'ям Франца Боаса (1858–1942 рр.), який досліджував мову американських аборигенів – ескімосів та індіанців у зв'язку з їх культурою, етнографією й етнопсихологією. Він довів, що для дослідження індіанських мов потрібні інші методи, ніж порівняльно-історичний, оскільки ці мови «не мають історії», тобто не зафіксовані в писемних пам'ятках. Тому методи опису цих мов мають ґрунтуватися на лише зовнішніх, формальних ознаках.

Ідеї Ф. Боаса розвинули Едуард Сепір (1884–1939) і Бенджамін Уорф (1897–1941).

4.1. Етнолінгвістичні погляди Едварда Сепіра

Едуард (Едвард) Сепір (1884–1939 рр.) свої дослідження проводив на стику етнології, психології, соціології, психіатрії, фольклористики та релігії.

У найвідомішій праці «Мова» 1921 р. (перекладена російською мовою в 1934 р.) розглянуто проблеми природи мови, внутрішньої і зовнішньої мови, синхронної й діакронної лінгвістики, мови й мислення, мови і культури, мови і літератури, мовних контактів, типології мов та ін. Щодо кожної з них автор висловив оригінальні думки. З культурою пов'язана передовсім лексична система мови: «лексика – дуже чутливий показник культури народу» [242, с. 27]. У семантиці природних мов закарбовані переважно такі знання, які підвладні людській свідомості у процесі формування граматичної системи мови та її найдавніших лексичних шарів. З приводу цього дослідник писав: «Справа ніби полягала в тому, що в якусь давню епоху несвідомий розум племені нашвидкуруч проінвентаризував свій досвід, довірився цій швидкозрілій класифікації, що не припускала перегляду, і наділив нащадків своєї мови наукою, у яку вони перестали повністю вірити, проте яку не в силах повалити. Категорії мови утворюють систему догми, що пережила себе, догми несвідомого» [242, с. 27]. У книзі йдеться про найбільш загальні властивості мови, що впливають на становлення мовних універсалій.

Е. Сепір побудував класифікацію індіанських мов на таких двох критеріях: 1) техніка об'єднання морфем (злотованість кореневої та афіксальної морфем); 2) ступінь синтезу лексичних і граматичних значень. На цій основі виділяє аналітичні, синтетичні та полісинтетичні мови. Поєднання цих критеріїв дало змогу Е. Сепіру виділити 21 тип мов.

Відмовившись від стадій В. фон Гумбольдта, Е. Сепір увів поняття *дрейфа мови*. Розвиток мови не випадкове

явище. Ідея дрейфа опрацьована для англійської мови – від синтетизму до аналітизму. Е. Сепір виділяє дві причини мовних змін: 1) зумовлені розвитком мовної структури; 2) зумовлені контактами. «Потужним фактором є не зовнішній вплив, а повільні зміни, що закладені у фонетиці. Контактний вплив простежується у фонетиці і лексиці, а не морфології».

Стаття «Статус лінгвістики як науки» (1928 р.) присвячена думці про інтегральний характер мовознавчих досліджень, лінгвістика повинна враховувати дані культурології, психології, соціології, взаємодію між лінгвістикою, філософією та природничими науками – фізикою (акустикою), фізіологією. З-поміж суміжних дисциплін виокремлює антропологію та історію культури. На базі міждисциплінарних зв'язків Е. Сепір ставить питання: яке місце посідає лінгвістика з-поміж інших наук? Лінгвістику зближує з природничими науками строгість і чіткість методів лінгвістичного дослідження, в основі яких лежить регулярність і стандартність мовних процесів.

У цій праці міститься думка, з якої бере витоки теорія лінгвістичної відносності: «Дві різні мови ніколи не бувають однаковими, щоб їх можна було вважати засобом вираження однієї й тієї ж соціальної дійсності. Світи, у яких живуть різні суспільства, – це різні світи, а не один і той самий з навішаними на ньому різними ярликами. Ми сприймаємо світ так, а не інакше, тому що нашу інтерпретацію визначають мовні звички суспільства».

У межах проблеми *мова і культура* розглядає культуру народу на базі пластів культурної лексики, вивчає реконструкцію культури індоєвропейських народів на основі надійного джерела – словника.

У 1933 р. вийшла стаття про функції мови «Мова», написана для Енциклопедії суспільних наук.

Основною функцією Е. Сепір визнає символну. «Мова – в основі своїй є система фонетичних символів для вираження думок і почуттів. Мова сприймається як досконала символна

система, що використовує однорідні засоби для називання будь-яких об'єктів, передачі значень, на які спроможна будь-яка культура». Е. Сепір говорить про номінативну функцію, з якою корелює основна проблема лінгвістики – проблема назви. «Слово є щось певним чином оформлене. Те, що бере або більше, або менше із концептуального матеріалу всієї думки загалом залежить від духу цієї мови» [243, с. 26].

Похідною від символічної функції Е. Сепір розглядає комунікативну. «Правильно, що мова є засобом вираження дійсності символічно, це і зробило її засобом комунікації». Причинні зв'язки між дійсністю і назвою розкриває на культурологічному фоні, тому етнолінгвістичні розвідки ґрунтуються на етимологічних дослідженнях певних шарів лексики.

Розглядаючи мову як фактор соціалізації, Е. Сепір виокремлює функцію символу соціальної солідарності, тобто група людей намагається розвинути мовленнєві особливості: «Він говорить, як ми. Він наш». Соціолінгвістична проблема, що випливає із функції соціальної солідарності, – значення мови для становлення і розвитку національної самосвідомості.

У межах психолінгвістики виокремлює функцію мови, направлену на встановлення контакту між людьми. Пізніше Р. Якобсон назве її фатичною.

Піднімаючи проблему мови і культури, Е. Сепір звертає увагу на таку функцію, як роль мови в збереженні і накопиченні культури. Згодом ця функція у мовознавстві отримає назву кумулятивна.

Функція перетворення слова в дію говорить про дієвість слова. «Навіть у найпримітивніших народів вдало підібране слово є більш дієвим засобом впливу, ніж удар (пор., клятва, слово в дебатах)».

Е. Сепір спростував звуконаслідувальну теорію походження мови. Ні вигуки, ні звуконаслідувальні слова не перетворюються на мовну тканину, оскільки не виконують соціальної функції.

4.2. Етнолінгвістичні погляди Бенджаміна Уорфа

Щодо ролі Б. Уорфа у розвитку мовознавчої думки існує два погляди. Так, одні вчені прирівнювали його до М. Коперніка, Ч. Дарвіна, З. Фрейда. Інші ж мовознавці не сприймали його ідей.

Б. Уорф – недогматичний вчений, оскільки він був не філологом, а інженером з техніки безпеки.

Вивчаючи мову хопі, він звернув увагу на різницю в індіанській мові та англійській не лише в способах номінації, але й способах членування дійсності, відмінностях у категорії числа та часу. У мові хопі, наприклад, немає незчисленних (uncounting) речовинних іменників, типу *молоко, вода*. Є відмінності в категорії часу. У індіанській мові *хопі* відсутнє метафоричне перенесення на зразок *довгий олівець – довгий день, висока людина – високий голос*. Такі відмінності в будові мовної системи Б. Уорф пов'язував з різницею в культурі та світобаченні народів. Ці відмінності він вважав культурно значущими. На його думку, граматики європейських мов відображає західну, або європейську культуру. У цих мовах можна виділити 4 класи уявлень – час, простір, субстанція, матерія. Європейські мови, балтослов'янські та неіндоєвропейські мови він зарахував до однієї групи «середньоєвропейського стандарту» – SAE.

Б. Уорф ставив питання: чи однакові уявлення про час, простір у всіх людей, чи вони зумовлені структурою мови? На основі аналізу мови хопі та SAE учений робив висновок: уявлення зумовлені структурою мови.

Б. Уорф виділив ознаки культури хопі і SAE, зумовлені мовою. Для європейців уявлення про час відповідають історичності і всьому, що пов'язано з реєстрацією фактів.

Хроніки, літописи, пов'язані з категорією часу, – ознака західноєвропейської культури. Для хопі ж характерний погляд на світ, що перебуває у процесі становлення, підготовки, звідси – у хопі відсутність історичності, реєстрації фактів. Однак на світогляд хопі впливає не лише мова, але й землеробське господарювання, суспільне життя, ізольоване географічне положення, клімат. Мало вологи, сухий ґрунт приносять результати внаслідок наполегливої праці, зумовлюють повтори; наполегливість залежить від молитви.

У статтях *«Мова і культура»*, *«Мова і логіка»* Б. Уорф робить висновок, що логіка залежить від рідної мови, від граматики. Зокрема розподіл Аристотеля на S і O, поставлений в ранг закону розуму, є відображенням граматичної структури давньогрецької і європейських мов, а не універсалія.

Б. Уорф визнає, що закони світу, зокрема закон тяжіння, однакові для всіх народів, «око будь-якого народу бачить однаково, однак висновки із них робить різні».

Отже, усе в мовному світі відносно, «ми членуємо природу, як підказує рідна мова, у такий спосіб ми зіткнулися з новим принципом відносності: тотожні фізичні явища можуть створити тотожну картину всесвіту тільки при тотожності мовних систем». Ця теза стала однією з підвалин теорії лінгвістичної відносності.

У статті *«Відношення норм поведінки до мислення і мови»* Б. Уорф робить висновок про те, що між культурними нормами і мовними моделями є зв'язок, але немає кореляції. Стаття *«Мова, думка, реальність»* активізувала проблему мови і мислення (чому мови по-різному категоризують світ).

4.3. Теорія лінгвістичної відносності, або гіпотеза Сепіра-Уорфа

Гіпотеза Сепіра-Уорфа, або теорія лінгвістичної відносності (після 1939 р.), – це концепція, згідно з якою структура мови визначає структуру мислення і спосіб

пізнання світу. Логічне мислення визначає мова, характер пізнання визначає мова, якою мислить індивідуум. Пізнання не має об'єктивного, загальнолюдського характеру.

У 30-ті рр. виникла ідея французького етнографа Люсьєна Леві-Брюля про первісне мислення, відмінне від мислення розвинутих народів. Згодом цю думку підхопив Дж. Фрезер, розробивши ідею про магічне мислення, та М. Еліаде про профанний час.

Теорія лінгвістичної відносності з'явилася в 30-х рр. ХХ ст. під впливом теорії відносності А. Енштейна, але стала широко відома з 1958 р. завдяки критичному розгляду її на Чигацькій конференції Х. Хосром.

Тези Е. Сепіра й Б. Уорфа стали основою гіпотези Сепіра–Уорфа, або теорії мовної (лінгвальної) відносності. Через певну невизначеність окремих положень, зумовлених її «колективним» авторством і надто запізнілою публікацією праць Б. Уорфа, гіпотеза мала різні інтерпретації, однак стимулювала розвиток етнолінгвістики й лінгвокультурології не лише в США, а й в інших країнах. Пізніше була проведена дискусія лінгвістів, антропологів, соціологів, психологів. Положення гіпотези Сепіра–Уорфа стали базовими для сучасної етнолінгвістики, антрополінгвістики, етнопсихології, які прагнуть на мовному матеріалі довести наявність в того чи того етносу певних рис національного характеру, де навіть рівень комунікації розглядається як власне етнолінгвістична проблема [290]. Отже, європейська етнолінгвістика загалом ґрунтувалася на розгляді мови як історичної спадщини колективу у взаємодії з культурними й етнопсихологічними чинниками. Етнолінгвістика в США мала соціологічне забарвлення й перебувала під впливом американської етнографії, її формування відбувалося в межах американського неогумбольдтіанства й антрополінгвістики в І-й чверті ХХ ст. У другій половині ХХ ст. упроваджується в етнолінгвістичні дослідження (Ю. Найда,

Ч. Фриз, представники Анн-Арборської школи тагеміки) компонентний аналіз значень слів у зіставлених мовах, що зберіг етнолінгвістичну орієнтацію у вивченні американських мов відповідно до культури й етносвідомості індіанців.

Ні Е. Сепір, ні Б. Уорф так категорично не формулювали теорію відносності, ймовірніше, гіпотеза належить їхнім критикам як інтерпретаторам тверджень.

Головні тези інтерпретованої критиками гіпотези лінгвістичної відносності: 1) граматики мови формує думку, керуючи нею; 2) мислення не має загальнолюдського характеру; 3) у кожного народу своя картина світу, яку відтворює мова; 4) близькість картин світу різних народів ґрунтується на спорідненості їхніх мов; 5) мова впливає на культуру як на найменш структуровану і найбільш динамічну систему.

Ця гіпотеза зазнала критики з позиції марксистської філософії. Форми і категорії мислення однакові у всіх народів. Мова не є самостійною силою, що творить світ, а результатом відображення світу.

Додаткові відомості. Витоки теорії лінгвістичної відносності в ідеях В. Гумбольдта, Е. Сепіра, Б. Уорфа. Так, В. фон Гумбольдт писав: «Як окреме слово перебуває між людиною і предметом, так і вся мова (світосприйняття) між людиною і природою. Людина перебуває в колі звуків, щоб сприймати і переробити в собі світ предметів. Почуття і діяльність людини залежать від уявлень, а уявлення – від мови, а тому всі відношення людини до дійсності зумовлені тим, як ці предмети бачаться йому в мові. Кожен народ перебуває в колі мови, вийти з цього кола можна лише, якщо перейти у інше».

Е. Сепір: «Дві різні мови ніколи не бувають однаковими, щоб їх можна було вважати засобом вираження однієї соціальної дійсності. Світи, у яких живуть різні суспільства – різні світи, а не один і той самий з навішеними ярликами. Ми сприймаємо світ так, а не інакше, тому що інтерпретацію фактів визначають мовні звички народу». «Люди живуть не лише в об'єктивному світі речей і не тільки в сфері суспільної діяльності, як про це звичайно думають, а й під впливом конкретної мови, що є засобом спілкування в суспільстві».

Б. Уорф: «Закон тяжіння не знає винятків, око будь-якого народу бачить однаково, а висновки робить різні».

5. Європейське неогумбольдтіанство

Засновниками європейського неогумбольдтіанства були Е. Кассіер, І. Трір, Л. Вайсгербер.

Л. Вайсгербер, розглядаючи проблему рідної мови (німецької) у формуванні особистості, увів поняття *мовна картина світу*. Спочатку підкреслював об'єктивну основу мовної картини світу, зумовлену географічними умовами: ґрунтом, кліматом, світом тварин і рослин, згодом – світоглядну, суб'єктивно-національно-культурну. Мовна картина світу – сукупність уявлень, знань про світ, виражена мовними засобами національної мови з опертям на їхню семантику, що історично склалися в свідомості мовного колективу, до формування мовної картини світу залучена культурна діяльність нації. Мовна картина світу виконує низку функцій: аксіологічну, мисленневотворчу, етичну, інтерпратувальну.

Л. Вайсгербер написав 4-томну працю «Про сили німецької мови» (1949–1950 рр.). Перший том мав назву «Про світогляд німецької мови». Як і В. Гумбольдт, Л. Вайсгербер стверджував, що кожна мова має свій світогляд (В. Гумбольдт називав світобачення). Перебуваючи між людиною і Всесвітом, мова через свою структуру, словотворення, лексику відкриває істини про навколишній світ. У такий спосіб формується національний світогляд. Мова є світоглядом нації, знанням про світ (мовний спосіб відображення світу), пов'язаним з традиціями народу, релігією, побутом, кліматом, географічним положенням. Світогляд може бути представлений різними способами, як-от: обрядовими діями, мистецтвом, музикою тощо. Проте всі ці способи можуть бути відтворені мовою. Отже, мова є універсальним засобом репрезентації світу, ця теза є відгомном теорії лінгвістичної відносності (перевага мови в способі відтворення знань про світ). Л. Вайсгербер вважав, що багато

мов є доказом різних світоглядних позицій у пізнанні одного явища. Це твердження заперечує думку про те, що багатоманітність мов ґрунтується на різних за своєю природою акустично-фізіологічних ознаках мови. За переконанням Л. Вайсгербера, людина має ілюзорне уявлення про світ, оскільки воно формується мовою. Проблему походження мови Л. Вайсгербер трактує в дусі В. фон Гумбольдта. Мова є данністю Бога, творця історії, людства. Автор заперечує, що мова є певним, хоча й своєрідним, відображенням історії, прогресу, науки. Джерелом розвитку історії, науки є не людина з її пізнавальними здібностями, творчими зусиллями, а іманентна діяльність мови (трансформація гумбольдтіанського духу народу).

Як і Ф. де Соссюр, Л. Вайсгербер говорить про знаковий характер мовних одиниць, але позбавляє знак корелятивної природи. Значення не відкривається пізнавальною діяльністю людини, а дається Богом, тому перевага його над формою аксіоматична. У граматиці перевага надається значенню, а значення повинно мати одну форму. Теорія Л. Вайсгербера мала не лише науковий характер, але й соціально-політичний. Всі повоєнні держави повинні бути поділена за мовним принципом на держави. У теорії Л. Вайсгербера відчувається відгомін расистської теорії про особливість німецької мови, а звідси й німецької нації, проте це робилося для того, щоб підняти німецьку націю післявоєнного періоду (після Другої світової війни). Перевага німецької мови, німецького способу мислення підкріплена етимологією слова *Німеччина*, у якому зберігається назва мови і народу. Від праіндоєвропейського *Deoma* «народ» утворилася самоназва *Deutsh*. Проте за такою ж моделлю утворена назва *Турція* від етноніма *турки*, що походить від давнього тюркського слова зі значенням «людина». Перед В. фон Гумбольдтом також стояла проблема об'єднання німецьких князівств у

єдину державу, до вирішення якої залучено й мову (нагадаємо про державотвірну функцію мови!).

Л. Вайсгербер і Й. Трір створили теорію семантичного поля, яке вибудовується на пріоритеті значення над формою (продовження ідеї В. Гумбольдта про внутрішню форму мови).

Практичний блок

I. Контрольні питання з теми

1. Становлення етнолінгвістики як науки.
2. Постать В. фон Гумбольдта в культурі.
3. Передумови філософії мови В. фон Гумбольдта.
4. Німецька філософія XVIII–XIX ст.
5. Філософія Е. Канта (*самотійно*).
6. Філософія Г. Гегеля (*самотійно*).
7. Літературний рух «Буря і натиск» (*самотійно*).
8. Порівняльно-історичний метод у мовознавстві.
9. Й. Гердер – батько націоналізму.
10. Філософія мови В. фон Гумбольдта.
11. Основна проблема філософії мови В. фон Гумбольдта.
12. Мова – творча діяльність.
13. Мова і світобачення.
14. Зовнішня та внутрішня форми мови.
15. Мова – дух нації. Як давні греки тлумачили поняття *логос*?
16. Морфологічна класифікація мов братів Шлегелів.
17. Етнолінгвістичні погляди Е. Сепіра.
18. Етнолінгвістичні погляди Б. Уорфа.
19. Теорія лінгвістичної відносності, або гіпотеза Сепіра-Уорфа.
20. Неогумбольдтіанство.

II. Проблемні завдання

1. Укладіть словничок з тем (за вибором): «Прикраси», «Взуття», «Шкільне приладдя», «Транспорт», «Будівельні матеріали», «Тканини» тощо.

2. Випишіть 2 відомих вислови про мову та проаналізуйте їх. Один з них вивчіть напам'ять.

3. Проаналізуйте вислови:

❖ *«Засвоюючи рідну мову, дитина засвоює не самі тільки слова, їх сполучення та видозміни, але безліч понять, поглядів на речі, велику кількість думок, почуттів, художніх образів, логіку і філософію мови...»* (К. Ушинський).

❖ *«Рідна мова – мати єдності, батько громадянства і сторож держави»* (М. Даукша).

❖ *«Немає магії сильнішої, ніж магія слів»* (А. Франс).

❖ *«Мова – це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова – це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків, мова – це ще й музика, мелодика, фарби, буття, сучасна, художня, інтелектуальна і мисленнева діяльність народу»* (О. Гончар).

❖ *«Доля народу нерозривно пов'язана з долею мови. У свою чергу, мова народу є тим стержнем, на якому формується культурна самобутність цього народу»* (Н. Гаджихмедов).

❖ *«Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, сутність нашої свідомості»* (І. Огієнко).

❖ *«Хто вбиває дух – вбиває слово, а хто оскверняє слово – оскверняє дух, бо вони нерозривні»* (Г. Брех).

❖ *«Рушієм національного є дух, а екзистенцією духу є мова»* (В. Гумбольдт).

4. Прочитайте афоризми про мову, розгорніть один із них у власне міркування про вплив мови на духовний потенціал і життя етносу.

❖ «Мова є засобом не виражати вже готову думку, а створювати її, вона є не відображенням сформованого світогляду, а основою його формування. Жоден народ добровільно не відмовляється від своєї мови» (О. Потебня).

❖ «Мова – явище космічне» (П. Мовчан).

❖ «Яка людина, така й мова» (Сенека).

5. Опрацюйте слова з компонентом *етно-*. Обґрунтуйте значення слів *етногенетичний, етнонімний, етноніміка, етноцентризм, етнологія*.

6. Підготуйте усні повідомлення з теми (за вибором) на основі аналізу наукової й навчально-методичної літератури:

- ❖ Філософські погляди Г. Гегеля.
- ❖ Філософські погляди І. Гердера.
- ❖ Філософські погляди Е. Канта.
- ❖ Мовознавчі ідеї Е. Сепіра.
- ❖ Мовознавчі ідеї Б. Уорфа.
- ❖ Постать В. фон Гумбольдта в історії культури.
- ❖ Філософські та мовознавчі погляди В. Вундта.
- ❖ Мовознавчі погляди Ф. Боаса.
- ❖ Мовознавчі погляди Ф. Буслаєва.
- ❖ Мовознавчі погляди О. Афанасьєва.
- ❖ Неогумбольдтіанство Л. Вайсгербера.
- ❖ Неогумбольдтіанство І. Тріра.
- ❖ Поняття про ментальність нації.
- ❖ Німецька філософія XIX ст.
- ❖ Порівняльно-історичний метод у мовознавстві.
- ❖ Гіпотези про походження мови.
- ❖ Морфологічна класифікація мов братів Шлегелів.
- ❖ Соціально-економічний стан Європи та Німеччини на початку XIX ст.
- ❖ Теорія відносності А. Ейнштейна.

Тема 3
ПРОБЛЕМА НАЗВИ
(рівень мова як об'єкт етнолінгвістики)

Світ просіюється крізь сито слів
К. Краус.

План

1. Проблема назви – основна проблема етнолінгвістики.
2. Слово і поняття.
 - 2.1. Компонентний аналіз слова.
 - 2.2. Сигніфікативне, денотативне, конотативне значення слова.
 - 2.2.1. Слова з конотативним забарвленням в українській мові.
 - 2.2.2. Словотвірні засоби конотації.
3. Концепція слова О. О. Потебні.
 - 3.1. Образні та безобразні слова. Поняття про епічні вирази.
 - 3.2. Первинні та вторинні корені.
 - 3.3. Опущення – історичний процес у структурі слова.
4. Поняття про мовне членування (мовну дискретизацію дійсності).
5. Поняття про конвенціональність мовного знака.
6. Оніми. Топоніми – шар лексики з внутрішньою формою слова.
 - 6.1. Українська топонімія.
 - 6.2. Апелятиви з внутрішньою формою – топонімом.

Теоретичний блок

1. Проблема назви – основна проблема етнолінгвістики
Мова є частиною духовної культури людства (нації). Дихотомія *мова – мислення* як складник засадничої тріади етнолінгвістики *мова – мислення – культура* з-поміж проблем, які перебувають у межах цієї дисципліни, на передній план

висуває питання назви, проблему номінації, яка повинна дати відповідь, чому реалія має таку назву, тобто як мислив народ, даючи об'єкту дійсності назву (номінуючи об'єкт дійсності таким словом). Проблема назви креативно висвітлюється в художній літературі: *Дати ім'я персонажеві – означає дати йому долю. У часи Гофмана й пізніше письменники називали персонажів іменами інших літературних героїв, брали собі їх імена. Реалізм натомість віддавав перевагу іменам із життя. Само по собі ім'я нічого не означало. Був втрачений містичний зв'язок з іменем, наче в квітки відібрали її неповторний запах. Якщо вибираєш ім'я інтуїтивно, потім виявляється, що воно найкраще пасує і допомагає будувати долю персонажа. Однак у житті імена вибирають за зовсім іншими критеріями. Ще один приклад того, що мистецтво вище за повсякденність і порівнювати їх просто некоректно* (Пагут., с. 223).

Теорія номінації – аспект мовознавства, який потребує міждисциплінарних зусиль (психології та мовознавства) і міжрівневих розвідок (пов'язує між собою три мовні рівні – лексику, словотвір, фонетику). Проблема назви вимагає врахування діахронного та синхронного аспектів вивчення мовного матеріалу. Питання номінації взаємодіє з проблемою поповнення лексичного складу мови. Розширення ж лексичного складу мови відбувається двома шляхами – запозичення та вторинна номінація (словотвірна та семантична).

2. Слово і поняття

До процесу пізнання (проблема психології, гносеології), внаслідок якого формується система знань – картина світу, залучено органи чуття та мислення (вища форма сприйняття): уявлення «розуміння чого-небудь, знання чого-небудь, яке ґрунтується на досвіді, одержаних відомостях, якихось даних і т. ін.» [НТСУМ, III, с. 642]; поняття «одна з форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта

дійсності» [НТСУМ, II, с. 794]. І уявлення, і поняття відтворено в слові – основній одиниці мовознавства. Слово – носій передовсім лексичного значення – історично закріпленої у свідомості людини співвіднесеності слова з певним явищем дійсності, зв'язок звучання з певним поняттям, волевиявленням; слово виконує номінативну функцію (за Е. Сепіром, символну). Однією з основних рис людського мислення є здатність до узагальнення, абстрагування. Тому слово іменує (називає) не кожен окремий предмет, а клас однорідних предметів.

Поняття – термін психології, ширший, ніж слово. Зазвичай слово відображає одну рису, ознаку явища. Тож мова відтворює не предмети, а ознаки предметів. Звідси ідея про світобачення народу. Уявлення (поняття) залежать від мови – робив висновок В. фон Гумбольдт.

Ознаки поняття відтворено в лексичному значенні слова.

Багрянця. «Довгий верхній одяг з дорогої тканини багряного кольору, який у старовину носили монархи» [НТСУМ, I, с.56].

Так, поняття *багрянця* має низку ознак, як-от: 1) одяг, який вийшов з ужитку; 2) одяг монархів; 3) верхній одяг; 4) довгий одяг; 5) одяг багряного кольору. У слові (назві) ж відображено лише одну ознаку (5). Слово *багрянця* мотивується прикметником *багрянний* «темно-червоний», похідним утворенням від псл. **bagti* «горіти» [ЕСУМ, I, с.111].

Отже, в основу слова кладеться одна ознака поняття. Нерідко ця ознака яскраво виражена. Пор.:

Більмо. «Білувата пляма на оці, яка виникла внаслідок помутніння рогової оболонки ока» [НТСУМ, I, с. 96], тобто в основу назви покладена кольороназва, зареєстрована в словниковій статті.

Веснянка. «Хорова народнообрядова пісня, у якій оспівується пробудження природи, кохання, надії на врожай і т. ін.

2. Народна назва пташок, що прилітають *ранньою весною*» [НТСУМ, I, с. 186].

Веснянки. «Дрібні жовтувато-бурі або коричнюваті пігментні плями (перв. обличчя) деяких людей, що особливо помітні *навесні; ластовиння*» [НТСУМ, I, с. 186]. В основі назв – темпоральна ознака – весна.

Вівсянка. «Маленький перелітний жовтогрудий птах ряду горобиних» [НТСУМ, I, с.282]. В основі назви кольорова ознака, виражена імпліцитно, яка виникає у свідомості мовців за асоціацією з кольором соломи вівса – світло-жовтий.

Білок. «Густа напівпрозора маса пташиного яйця, в якій міститься жовток. 2. *біол., хім.* Речовина, яка є основною складовою частиною клітин організмів» [НТСУМ, I, с. 107], в основі слова кольорова ознака, виражена імпліцитно (при варінні білок стає білим).

Пор. також:

Вилиця. «Опукла кістка черепа, яка міститься між оком і верхньою щелепою» [НТСУМ, I, с. 219], тобто в основі назви – *лице*, у словниковій статті описова конструкція «між оком і верхньою щелепою».

Коваль. «Майстер, що куванням обробляє метал, виготовляє металеві предмети *Коваль клепле, доки тепле*» [НТСУМ, I, с. 852], в основі назви – динамічна ознака *кувати*.

Людвіг Феєрбах (1804–1872 рр.), представник золотого віку німецької філософії ХІХ ст. (філософ-матеріаліст та атеїст, прибічник антропологізму, що основу моральності вбачав у потягу людини до щастя, яке можна досягнути через «релігію любові»), так визначав природу назви: «Назва – це знак, це ознака, що впадає у вічі, який я роблю представником предмета, щоб уявити його собі в цілісності».

Про природу назви свідчить відомий приклад з психології:

Двох каменярів запитують:

– *Що ви робити?*

Один відповідає:

– *Тешу камінь.*

А другий каже:

– Будую палац.

Цей приклад свідчить, що одна референтна (позамовна ситуація) має різні форми мовного вираження, про існування різних типів мислення (раціонального та емоційного (романтичного), які здатні відтворити синоніми. Пригадаймо, про половину склянки води можна сказати: *напівповна, напівпорожня*.

Ознака поняття (у лінгвістиці *диференційна ознака*), покладена в основу слова, може розширюватися, заступаючи всі інші, напр., *білизна, чорнило* або, навпаки, звужуватися, пор.: *квас, білка, голубий*. У номінаціях-словосполученнях одна з ознак поняття зазвичай есплікується, напр.: *червоний борщ* «національна рідка страва, яку варять з овочів, переважно на м'ясному бульйоні», *глухий кут* «безвихідне становище», *білий танець* «танок, на який дівчата запрошують хлопців» (за кольороназвою *білий* у свідомості мовців закріплено символічне значення, пов'язане з дівчиною).

Нерідко ознака, покладена в основу назви, відходить на другий план, стирається, мовна свідомість носіїв не знає її (вона виражена імпліцитно, відомості про неї містяться в етимологічних словниках). У цьому випадку йдеться про діахронний аспект вивчення мовних одиниць. Пор.:

Гривня. «1. У Київській Русі – срібний злиток вагою близько фунта, який служив основною грошовою одиницею. 2. *заст.* Мідна монета в три, а в деяких місцях – у дві з половиною копійки. 3. *заст.* Те саме, що гривеник (срібна монета в десять копійок). 4. Грошова одиниця незалежної України» [НТСУМ, I, 480]. Слово *гривня* походить від псл. *grivъna*, похідного від *griva* «шия, потилиця»; первісне значення «намисто» доповнилось в окремих мовах значенням «грошова одиниця» внаслідок звичаю робити намисто з монет [ЕСУМ, I, с. 593]. Тож диференційна ознака *грива* навряд чи відома пересічному носієві мови.

Міщанство. «Соціальна група людей, що складалась з дрібних торговців, ремісників, нижчих службовців і т. ін. 2. *перен.* Погляди й поведінка міщанина» [НТСУМ, II, с. 207]. Зазвичай слово сприймається із негативною конотацією (ЛСВ²), проте ознака, покладена в основу назви, – просторова (*місто*).

Імпліцитна ознака (затемнена) властива запозиченим словам. Напр.:

Цинізм. «Відверто зневажливе ставлення до загально-прийнятих норм моралі, до того, що користується визнанням» [НТСУМ, III, с. 732]. Слово *цинізм* грецького походження, етимологічно споріднене зі словами *кінік*, *кінолог*. Філософська школа кініків, заснована в IV ст. до н.е. Антістеном у Древній Греції, збиралась у гімназії, що розташовувалась на пагорбі *Кіносарг* [ЕСУМ, VI, 249], за іншою версією, на фронтоні будинку, де збирались кініки, була зображена собака; гр., лат. *canis* «пес».

Шедевр. «Зразковий витвір, що є найвищим досягненням мистецтва, майстерності» [НТСУМ, III, с. 800]. Слово *шедевр* французького походження; у середньовіччі учень майстра повинен був зробити *шедевр*, тобто скласти іспит на майстерність; фр. букв. «вершина роботи, діла», первісно «зразковий твір», складається з іменника *chef* «голова», *перен.* «верх», прийменника *de* «з, від» та іменника *ouvre* «твір; діло», що продовжує лат. *opera* «робота, праця, твір». Отже, спільне коріння мають слова *де-*, *опера*, *шеф*, *шедевр* [ЕСУМ, VI, с. 402].

Газета. «Періодичне, переважно щоденне (щоденник, тижневик, місячник, кварталник), друковане на великих аркушах паперу видання, яке містить матеріали про поточні події у різних ділянках життя. Газета, часопис» [НТСУМ, I, с. 406]. Слово *газета* італійського походження; походить від назви грошової одиниці, яку платили за читання газети; назва старовинної венеціанської монети *gaza*, пов'язана з гр. «майно, скарб» [ЕСУМ, I, с. 451].

Порівняймо також:

Академія. «1. Найвища наукова або мистецька установа. *Академія наук України*» [СУМ, с. 18]. Слово через польську мову запозичене з латинської; лат. «школа Платона, пізніше вища наукова установа», походить від назви міфічного героя, якому, за переказами, належала ділянка з садом, де заснував школу Платон [ЕСУМ, I, с. 54].

Лицей. «1. заст. У Росії до 1917 р. середній, іноді вищий привілейований чоловічий навчальний заклад. 2. Середній навчальний заклад» [СУМ, с. 506]. Назва *лицей* через західноєвропейські мови запозичена з латинської, гр. «назва гаю біля храму Аполлона Лікейського поблизу Афін, де Арістотель навчав учнів, походить від одного з епітетів Аполлона, букв. «той, що вбиває вовків» [ЕСУМ, III, с. 273].

Гімназія. «Середній навчальний заклад з поглибленим вивченням деяких предметів» [СУМ, с. 188]. Слово через польську або німецьку мови запозичено з латинської зі значенням «школа фізичних вправ; місце зборів філософів» [ЕСУМ, I, с. 514], через західноєвропейські мови зводиться до лат. «весь, цілий» [ЕСУМ, VI, с. 34].

Університет. «1. Найвищий навчальний заклад з різними гуманітарними та природничо-математичними відділеннями» [СУМ, с. 1198]. Назва *університет*, заст. *університант*, – запозичення із західноєвропейських мов, яке зводиться до лат. *ūniversitās* «кілька осіб, об'єднаних в одне ціле», малося на увазі «об'єднання професорів і учнів» і «об'єднання наук», сходинь до лат. *ūniversus* «весь, цілий, загальний» [ЕСУМ, VI, с. 35].

Інститут. «1. Вищий навчальний заклад. Також при університеті структурний підрозділ. 2. Наукова установа. 3. У Росії до 1917 р. жіночий навчальний заклад закритого типу для дворянських дітей. 4. юр. Сукупність правових норм у якійсь галузі суспільних відносин. *Інститут шлюбу*» [СУМ, с. 404]. Назва походить із західноєвропейських мов «ставлю, розміщую» [ЕСУМ, II, с. 308].

Факультет. «Навчальний, науковий та адміністративний підрозділ в інституті, університеті, що об'єднує кафедри якої-небудь однієї галузі знань» [СУМ, с. 1214]. Це запозичення з німецької мови; назва *Facultät* походить від лат. *facultās*, форма родового відмінка *facultātis* «можливість, спроможність, здатність» похідна від *facio* «роблю», термін *facultās*, очевидно, є калькою з гр. «сила, галузь знання» [ЕСУМ, VI, с. 67].

Кафедра. «1. Пристосування для лектора, викладача або промовця у вигляді трибуни з пюпітром для паперів. 2. Об'єднання викладачів і науковців однієї або споріднених дисциплін у вищих навчальних закладах. 3. *церк.* У християнській церкві – підвищення для єпископа з кріслом, звідки виголошуються проповіді. 4. *церк.* Посада єпископа, який керує єпархією» [СУМ, с. 427]. Назва через російське посередництво запозичена з грецької мови (форма *катедра* – через польську і латинську мови); гр. *κάθεδρά* «сидіння, стілець» пов'язане з дієсловом *κάθίζομαι* «сідаю, сиджу» [ЕСУМ, II, с. 407].

Декан. «Керівник факультету у вищих навчальних закладах» [СУМ, с. 219], чин католицького священника. *Декан* – запозичення з середньолатинської мови; слат. *decanus* «десятник; старший над десятьма (монахами, солдатами тощо); лат. *decānūs* «десятник (у римському війську)» утворене від *desem* «десять», споріднене з укр. *десять* [ЕСУМ, II, с. 26].

Отже, в основі назви ознака, виражена експліцитно або імпліцитно.

2. 1. Компонентний аналіз слова. Поняття про сему

Для метамови сучасної лінгвістики характерна термінологічна синонімія. Різні ракурси дослідження одного об'єкта призводять до появи близьких термінів. Із поняттям *ознака*, покладеним в основу теорії номінації, корелює термін *сема*.

Сема (гр. «знак») – елементарний компонент значення як найменша розрізнявальна риса, яка об'єктивно притаманна

денотату, а на думку деяких науковців, і конотату. Термін уведений Б. Потье. Семний склад визначає компонентний аналіз, упроваджений у 1956 р. американськими антропологами У. Гуденафом і Ф. Лаунсбері. Компонентний аналіз ґрунтується на ідеї розкладу значення на найпростіші елементи. В американській етнолінгвістиці з другої половини ХХ ст. впроваджено компонентний аналіз значення слів.

Додаткові відомості. Концепція поділу значення на семантичні множники (*диференційні семантичні ознаки, параметри, ноєми, семи*) у середині минулого сторіччя транспонована з фонології (М. Трубецький розробив методикку опозитивного аналізу у фонології, за якою шляхом протиставлення фонем виділялись їхні ознаки). Принципи семної диференціації розробляли Б. Потье, А. Греймас, Е. Косеріу, А. Мартіне, Ю. Найда, С. Ульманн, Дж. Лайонз, Д. Шмельов, М. Толстой, Ю. Апресян, В. Гак, Ю. Караулов та ін. У сучасній семантиці семний аналіз використовує набір семантичних множників (сем): *класема* – найбільш узагальнена частиномовна ознака; *інтегральна сема (архісема)* – ознака тематичної групи чи лексико-семантичного поля; *диференційна сема (зіпосема)* – ознака, що відрізняє значення слова від слів того самого класу, *потенційна (оказіональна сема)* – реалізується в певних контекстах, суперечить ознакам лексичного класу. Існують й інші розгалужені класифікації сем, як-от: експліцитні й імпліцитні; яскраві, градуальні, граматичні, словотвірні; обов'язкові й факультативні [241, с. 526].

Так, лексичне значення слова *вітрило* можна розкласти на такі семи-ознаки: 1) 'шматок полотна'; 2) 'шматок великого розміру'; 3) 'шматок певної форми'; 4) 'прикріплений на щоглі судна'; 5) 'рухає вітром судно'.

Вітрило. «Прикріплений на щоглі великий шматок полотна певної форми (трикутник, прямокутник), за допомогою якого вітер рухає судно» [НТСУМ, I, с.349].

В основі назви ж сема-ознака (5): лексему *вітрило* мотивує слово *вітер*.

2. 2. Сигніфікативне, денотативне та конотативне значення слова

Мовознавство інтегрує досягнення гуманітарних наук. У лексичному значенні слова експлікуються різні за ступенем узагальнення зв'язки з дійсністю. Так, у семіотиці виділяють *сигніфікативне, денотативне та конотативне значення*. Природу значення визначають як шлях від думки до слова. *Сигніфікативне значення* (від лат. *signum* «знак») – це специфічне (поняттєве) мовне відображення дійсності, віднесеність слова до поняття (отже, це сукупність ознак (сем) слова). Сигніфікативне значення узагальнює усі конкретні вияви слова, ЛСВ (семи), або денотативні значення.

Денотативне значення, або референтне (лат. «предмет, до якого відноситься слово або знак») – це предметне (конкретне) значення, яке характеризує зв'язок лексичної одиниці з об'єктом, явищем дійсності. Характер денотативної направленості мовної одиниці актуалізують її різні значення. Пор.:

Ліс. «1. Великий простір, зарослий деревами і кущами. 2. Зрубані і оброблені дерева як будівельний чи ін. матеріал» [НТСУМ, II, с. 92]. Але слово *ліс* може мати денотативне значення «багато», переносне значення зумовлене семою ЛСВ¹ «багато», напр., *ліс рук*.

Котел. «1. Металева посудина для нагрівання чи кип'ятіння води, варіння їжі. 2. Закрита посудина для перетворення води у пару. 3. Казан» [СУМ, с. 466]. Денотативні значення *котел* «характер рельєфу (заглиблення земної поверхні, оточене пагорбами)»; «*військ.* військо в оточенні ворога».

Море. «1. Частина океану – великий водний простір з гірко-солonoю водою, який більш-менш оточений суходолом 2. Дуже велике штучне водоймище. 3. *перен.* Поросла, вкрита чимось велика, безмежна площина. 4. *чого, перен.* Велика кількість чогось» [НТСУМ, I, с. 226]. Денотативні значення ЛСВ², ЛСВ³, ЛСВ⁴ відтворені в словниковій статті.

Сигніфікативне та денотативне значення перебувають у співвідношеннях ідеальне – матеріальне, узагальнене – конкретне, системне (мовне) – мовленнєве.

Додаткові відомості. Сигніфікат (від лат. *позначуване*) – понятійний зміст мовного знака. Сигніфікат бере витoki у схоластичній логіці Середньовіччя (Дж. Солсберійський, XII ст.), до логічної семантики увів американський філософ Ч. Морріс (1938 р.) як зміст поняття, інтенціонал, протиставлений екстенціоналу – обсягу поняття. Він протиставив сигніфікат денотату – предметній віднесеності знака. У. Куйан ототожнював сигніфікат із значенням, А. Чьорч – із концептом, Ф де Соссюр – із позначеним. У сучасній логічній семантиці сигніфікат протиставляється денотату як віртуальне – актуалізованому. Ототожнюють сигніфікат із понятійним ядром значення (гіперонімічним аналогом) [241, с. 536].

До лексичного значення, крім сигніфікативного і денотативного, входить ще й конотативне значення. *Конотативне*, або *емотивне значення*, – це оцінний, емоційно-експресивний компонент значення лексичної одиниці. Конотація (від лат. «маю додаткове значення») – додатковий компонент значення мовної одиниці, що доповнює її предметно-логічний зміст суб'єктивними відтінками оцінки, емоційності, експресивності, функціонально-стилістичної забарвленості, а також відтінками, зумовленими соціальними, ідеологічними, культурними, ситуаційними аспектами комунікації. Зв'язок денотата і конотата переважно розглядають як залежність другого від першого.

Додаткові відомості. Конотація виникає як термін схоластичної логіки, перенесений у лінгвістичну семантику граматикою Пор-Рояля у XVII ст. на позначення властивостей як ознак субстанції. Л. Блумфілд вперше почав пов'язувати конотацію з емотивністю мовлення [241, с. 249].

2.2.1. Слова з конотативним забарвленням в українській мові

Конотативне значення наявне в стилістично забарвлених словах. В українській мові можна виокремити групи лексичних одиниць із конотативним забарвленням.

1. Конотативне значення мають застарілі слова, архаїзми. Витіснення їх на периферію лексичної системи, нечастотність використання сприяють увиразненню емоційно-оцінного компонента, пор.: йти – *рушати*, говорити – *ректи*, прапор – *стяг*, бій – *баталія*, губи – *вуста*, права рука – *десниця*, перси – *груди*.

2. Ситуативність використання жаргонізмів та арготизмів також підкреслює їх конотативне значення: *прикол* – жарт, *припухнути* – знахабніти, *лажа* – щось погане, *штрих* – хлопчик, *хавати* – їсти, *шпора* – шпаргалка, *тусня* – вечірка, *кріт* – зрадник, *залетіти* – завагітніти, *пролетіти* – зазнати невдачі, *бомба* – про щось надзвичайне, вражаюче.

3. Конотативне забарвлення мають слова-інвективи – лайливі, образливі слова, лайка. До інвективної лексики належить мат (вербальний та невербальний), пов'язаний із інтимною сферою людських стосунків. Складником інвективної лексики є слова, пов'язані з позашлюбними дітьми (*вилупок*, *покруч*, *сучий син*). Родинні стосунки також стають джерелом інвективної лексики, пор.: *гарбуз бабі твої!* (вигук на позначення незадоволення).

Антиетикетну комунікативну поведінку здатні реалізувати етноніми, назви етнічних угруповань виступають образливою лексикою (*кацап*, *хохол*, *жид*, *москаль*).

Додаткові відомості. У Словнику Л. Ставицької (*Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: обценізми, евфемізми, сексуалізми. Київ: Критика, 2008. 454 с.*) подано опис обценених слів і висловів, у тому числі еротичної лексики, сексуального сленгу, зафіксованих у різнотипних словниках української мови, дібраних із усного мовлення, художньої літератури, публіцистики, традиційного сороміцького (еротичного) та сучасного міського фольклору. Словник містить опис близько 5000 слів і стійких словосполучень, подає їх стилістичні характеристики, відомості про походження та історико-культурний коментар.

4. Вважається, що конотація не входить до дефініції слова, а є семантичною асоціацією, що пов'язується з культурними

стереотипами мовців. Так, для українців властиві зооморфні конотації, коли назви тварин стають виявом (символом) певних ознак людей: *свиня* (про неохайну людину), *баран* (про нерозумну людину), *корова* (про незграбну жінку), *змія* (про підступну людину), *лисиця* (про хитру людину), *вовк* (про злу людину), *заєць* (про боязку людину). Слова використовуються у вторинній номінативній функції (внаслідок семантичного словотвору). Ймовірно, вони постали як редукція загальнонародних метафор – сталих порівнянь, де порівняльний зворот дублює ознаку: *хитрий як лис, дурний як баран, незграбна як корова, упертий як баран, здоровий як бик*. Про творчий характер народного мовомислення свідчать компаративні фразеологізми на основі енантіосемії: *мудрий як бекало рогате, розумний як баран, чистий як свиня*.

5. В українській мові є чимало стилістично забарвлених слів (здебільшого це дієслова): йти – *плентатися*, ходити – *швендяти*, говорити – *базікати*, сміятися – *реготати*, говорити – *гавкати*; обманювати – *брехати*, худнути – *сохнути*, повнішати – *жиріти*, замовкнути – *заткнутися*.

6. Конотативне забарвлення мають іменники спільного роду із закінченнями *-а, -о*, (у словниках подані з позначкою *знев.*). Наводимо слова спільного роду з народного мовлення, говірки с. Южинець Кіцманського р-ну.

Волоцюга, -и, сп., знев. Ледар, людина, яка безцільно проводить час, бродяга. *То такий лайдак, волоцюга, хату мая, али ни тримаяси йї. Нічьо ни робит коло неї, ни дбая. Нидбайлиця.*

Сліпундра, -и, сп., знев. Про того, хто недобачає. *Е, сліпундро, шо ни видиши, дивиси добре.*

Жвинда, -и, сп., знев. Про занудливу людину. *То така жвинда, поки шос скаже, голова від него болит.*

Магуля, -і, сп., знев. Нерозумний. *Ти, магули, шос наробила.*

Мирза, -и, сп., лайл. Бридка, неприємна людина. *Мирза така, нічим ни мож догодити.*

Пéндя, -і, сп., знев. Про людину, яка без мети ходить селом. Була в силі жінка. Вона ни пазила роботи дома, а ходила силом. То ї казали як **Пиндючка** або **Пендя**.

Пирилéта, -и, сп., знев. Про настирливу людину. Літаєш всюда, як **пирилета**, повно́ тибе скрізь.

Просторі́ка, -и, сп., знев. Людина, яка багато і недоречно говорить. Спер бис писок трохи! **Торохкотит і торохкотит дурної! Йкис просторі́ка! Боже ня прости!**

Дрипíцкало, -а, сп., знев. Вередлива людина. То **таке дрипíцкало, дрипíцкаяси**, ни годин вітримати.

Пі́рскало, -а, сп., знев. Про людину, яка вередує, все заперечує. То **таке пі́рскало**, ни послухая ніколи, най Бог бороне [Діал., с. 38].

2.2.2. Словотвірні засоби конотації

Конототивне значення можуть виражати не лише основи слова, але й словотвірні засоби. Передовсім це демінутивні (зменшено-пестливі) суфікси. Специфікою української мови є те, що демінутивні суфікси можуть сполучатися з основами різних частин мови:

– з іменниками: *донечка, стільчик, носик, ніжска, річенька, білочка, ведмедик, лиска*. Зменшено-пестливі слова характерні для дитячої літератури, напр.:

*І сірий зайчик,
Такий маленький,
Такий...один,
І вовчик-братик,
І біла білка,
І хитрий лис* (Б. Олійник);

*Пішла киця по водицю
Та ї упала у криницю.
Пішов зайчик рятувати.
За хвостика витягати* (Нар. дит. пісня);

– прикметниками: *дороженький, білісінький, малуватий*:

Місяць світлесенький промінь тонесенький кинув на нас / Спи, мій малесенький, пізній бо час (Леся Українка);

– дієсловами: (особливістю української мови є наявність зменшено-пестливих суфіксів у інфінітивних формах; прикріпленість демінутивних суфіксів до інфінітивних основ пояснюється їхнім походженням; інфінітив – це колишній віддієслівний іменник у формі Д.в.; інфінітиви зі зменшено-пестливими суфіксами властиві дитячому мовленню: *спатоньки, їстоньки*. Проте в художньому мовленні Ю. Федьковича натрапляємо на інфінітиви із демінутивними суфіксами: *Дрівець єї врубатоньки, / Би хатку нагрів* (Фед. I, с. 109); *А чо ж бо я граватиньки / Не маю, не маю* (Фед. II, с. 109);

– прислівниками: *ніжненько, дороженько, любенько, височенько, тамочки, осьдечки, тепереньки: Досі жили ми з тобою любенько, треба б так і звікувати* (Вовч., с. 27); *Увійшли в панський двір; сонечко вже підбилось височенько* (Вовч., с. 78); *Як то тепереньки нам буде! – смутненько каже молодичка* (Вовч., с. 123); – *Вже десятий місяць твоєму козакові. «Мамо» вимовляє, а коли б ти був, говорив би й «тато». Діти теперечки теж розумнішими пішли* (Стельм., с. 73); *Ой серденько, серденько, / Чого ж тобі тяженько? / Канони грають, кулі заспівають, – / Най ти буде радненько* (Фед. I, с. 202);

– займенниками: *Мій хтосічок знає, що хтось завжди тримався добре з Квіточкою, але тепер тримається ще ліпше, і тепер уже Квіточка зовсім не може без когось жити, та і хтось близько того»* (Україн. II, с. 108); *Коло тебенько я – за всіх. / А як ні – за одне лиш небо... / Збився з ніг золотий поріг / Біля тебенько, коло тебе* (М. Вінграновський);

– числівниками: *двойко, обойко, тройко: Нас тільки двойко в світі* (Вовч., с. 27); *Прокіп мене дождидає. Перейме, та постоїмо удвійзі, погорюємо обойко...* (Вовч., с. 127);

*Кохання мені на умі!.. Мені й вони **двойко** серце сушать, як подумаю-погадаю... (Вовч., с. 123); Ми собі на те весілля прибираємося, **тройко** нас вкупі з Марусею (Вовч., с. 186).*

У поетичному мовленні І. Драча (поезія «Бабусенція») розмаїття слів з конотативним забарвленням, причому зменшено-пестливі форми (іменники, прислівники, вигуки) до певної міри компенсуються згрубілими (їх менше у вірші, як загалом у мові), пор.:

Ой оце чудне *дівчатонько*, ой-я,
Щосуботоньки їде з *містонька*
До *бабоньки*, до *бабусеньки*, ой.
Лишає свої інфузорії-туфельки,
Скидає свої лаковані *туфельки*,
Одягає *куфайчатко* порване, *ой-ой-осчки*.
У *бабцюлі*, у *бабусеньки*, ой,
Взува старі чоботи-шкаרבани,
Бабчині *чоботи-чоботищеньки*.
Наносить води повну балію –
Ще відро, ще відро, ще *відеречко*,
Та в баняки, *банячища*, ой,
Та любисток зімліє в горнятах,
Аж зімліє бабусина хата, ой-ой-ой,
Хата, *хатуся*, *хатинонька*,
Хатусенька, *Хата Стріхівна*, ой.
– Заворожи мені, *бабченько*, ой-я,
Бабусенько, *бабуліня*, *бабусенція*.
Ой гаряча, ой *бабулик*, *ой-ой-ой-счки*.
Ляпотить, хлюпотить у *ночовоньках*
Дівуліня, *дівчина*, *дівогоренько*,
А бабуся так і вештається, ой-я,
А *бабище* все шупортається, ой-я,
З кочергами, з баняками, *банячищами*...
Внучка, *внученька*, *студентонька*
Спить у баби на *ряднищі*, на *рядні*
Під кожухом, *кожушицьком*, *кожушариськом*.
На лежанці в цмоки цмокає, аж *осчки*.
(Випадає їй казньонний дім,

І валет бубновий в нім,
Туз хрестовий заберу,
Швидше вже сама помру...)
А дівуля, дівчинина, дівувальниця
До кожуха, кожушенька так і горнеться,
А бабуся, бабуліня, бабусенція
До дівчиська, дівчишська так і тулиться –
Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,
Бабумамця, бабутатко, бабусонечко...

Семіотичний характер мовної одиниці (слова) зумовлює її вивчення у сфері номінації у двох аспектах: *ономасіологічному* (від знака до семантики) та *семасіологічному* (від значення до знака). Для етнолінгвістики актуальний останній.

3. Концепція слова О. О. Потебні

У руслі психолінгвістики О. О. Потебня створив концепцію слова, яка безпосередньо стосується проблеми назви (слово складається із трьох виявів: *внутрішньої форми, зовнішньої форми та значення*). Він пише: «У слові розрізняємо: зовнішню форму, звуковий склад, зміст, що об'єктивується за допомогою звука, і внутрішню форму, або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст... Зовнішня форма невіддільна від внутрішньої, змінюється разом з нею...» [213, с. 160]. Слово як творчий акт мовлення і думки (вплив В. Гумбольдта) передбачає, крім звуків і значення, ще уявлення (внутрішню форму), іншими словами знак значення.

Зовнішня форма – це звуковий вияв слова. сукупність звуків, які відтворюють внутрішню форму слова (фонетичний чинник). Представники психологічного напрямку у мовознавстві приділяли велику увагу звуковому вияву мови, по-перше, через те, що фонетичний склад мови є однією із дистинктивних рис мови, по-друге, фонетичні закономірності важливі у відтворенні внутрішньої форми слова, по-третє, і це найголовніше, мова передбачає

ступінь розвитку, якій передує «патогномічний звук, тобто онатомо-поетичний ступінь, коли звуки відтворюють мисленнєві явища» [213, с. 97], йдеться про звуковий символізм.

Значення слова формує сукупність ознак. Слово сприймається як знак готової думки, «а не як її орган, не як засіб добувати її (думку) із родовищ своєї душі і надавати їй найвищу ціну» [213, с. 136]. Пор. визначення сигніфікативного значення з опертям на концепцію слова О. О. Потебні, запропоноване російським лінгвістом О. І. Смирницьким: «Сигніфікативне значення – це певне відображення предмета, явища або відношення у свідомості, що входить до структури слова в ролі так званої внутрішньої її сторони, по відношенню до якої звучання слова виступає як матеріальна оболонка, необхідна не лише для вираження значення і для повідомлення його іншим людям, а й для самого його виникнення, формування, існування і розвитку» [253, с. 89].

Під внутрішньою формою слова лінгвісти услід за В. Гумбольдтом та його послідовником Г. Штейнталем, основоположником психологічного напрямку в мовознавстві, розуміють спосіб уявлення (виявлення) значення в слові, спосіб поєднання думки зі звуком. «Уявлення, – твердить О. О. Потебня, – обов'язкова стихія слова. Слово з живим уявленням – образне, поетичне. У внутрішніх формах слова відображаються «глумачення дійсності, її переробка для нової, більш складної, вищої мети життя» [213, с. 17–28] (зіставимо інші терміни – *диференційна ознака, сема*). Внутрішня форма історично змінюється, вона зумовлена поглядом на дійсність і характером відношень між елементами семантичної системи. Внутрішня форма – це «чуттєвий образ», що покладений в основу значення або вживання слова (денотативне значення), її можна з'ясувати на тлі матеріальної чи духовної культури тієї системи мови, у контексті якої виникло слово (пригадаймо приклади *більмо, білок, гривня* тощо). Внутрішня форма слова відтворює

лише одну ознаку поняття. Так, внутрішньою формою для слова-поняття *стіл* є ознака – *стелити* або *стояти*, *вікно* – *око*. З погляду діячності, внутрішня форма слова – найближчий етимон слова. Внутрішня форма слова – це відношення думки до свідомості. Вона виявляє, як нація «бачить» власну думку. Цим можна пояснити, чому в мові є багато слів на позначення одного предмета, і навпаки, слово може позначати різні предмети [213, с. 97–98].

Внутрішня форма слова може бути прозорою (*березень*, *травень*, *неділя*, *понеділок*, *стілець*) та затемненою (*тварина*, *зябра*). Процес затемнення внутрішньої форми слова має назву *деетимологізація*.

Для багатьох слів української мови внутрішньою формою є слова-соматизми, це так зване явище *антропоморфізму*: *ручка* ← *рука*, *рушник* ← *рука*, *рушниця* ← *рука*, *заручити* ← *рука*, *обруч* ← *рука*, *зручний* ← *рука*, *вікно* ← *око*, *віко* ← *око*, *гирло* ← *горло*, *перстень* ← *перст*, *гривня* ← *грива*, пор. також *потилиця*, *вилиця*, *обличчя*, *очолювати*, *горлиця*. Продуктивний антропоморфізм при творенні переносних значень слів, так звані *антропоморфні метафори*: *ніжка столу*, *зубок часнику*, *головка капусти*, *головка часнику*, *підніжжя гори*, *ніс корабля*, *пам'ять машини*.

До втрати зв'язків слова із внутрішньою формою призводять архаїзація та семантичні зрушення слів, фонетичні зміни. Внутрішня форма слова може «забутися», тобто виходить з ужитку слово, напр., *тварина* походить від застарілого слова *твар* «лице», яке збереглося ще в говірках. Відомості про внутрішню форму слова знаходимо у § 1 Українського правопису 2008 р., де йдеться, що в деяких словах на місці етимологічного *о* у переднаголошеному складі – *а*: *калач* – *коло*, *гарячий* – *горіти*, *качан* – *котити*, *кажан* – *кожа*, *багатий* – *бог* [281, с. 7].

Вибір внутрішньої форми нерідко зумовлений ідеологічно, культурно-історично та соціально: для багатьох слів внутріш-

ньою формою є слово *бог*: *багатий, небіж (небога), небіжчик, убогий, збіжжя, Богдан, богун, бігме, бозна-*.

Пор. *Поганий* «1. Позбавлений позитивних властивостей, незадовільний, не такий, як треба. 2. Непривабливий, негарний зовні. 3. *етн.* Пов'язаний з нечистою силою» [СУМ, с. 805]. Це давнє запозичення з латинської мови; лат. *paganus* «сільський, селянський, простий, неосвічений; язичницький» [ЕСУМ, IV, с. 472], звідси *поганська віра* «язичництво», тобто первісно віра, яка зберігалась у сільській місцевості, *поганин* – прибічник язичництва.

Внутрішня форма слова може відтворювати поетичність світосприйняття носіїв мови. Пор.

Маргарин – «харчовий жир, що виготовляють із суміші тваринних жирів та олії» [НТСУМ, II, с. 145] – запозичення з французької мови; фр. *margarine* «хімічна речовина, що міститься в жирах», речовину винайшов у 1836 р. французький хімік М. Е. Шеврель, слово пов'язане з *margarique* «маргаринова кислота», що походить від гр. *μάργαρον* «перли, перламутр» (за кольором кислоти) [ЕСУМ, III, с. 391].

Перлівка – різновид ячменю, похідне утворення від *перло* (назва зумовлена наявністю на колосках цієї рослини кулястих грудочок, складених з недорозвинених квіток [ЕСУМ, IV, с. 351].

Манний «виготовлений з дрібнорозмеленої пшениці», слово пов'язане з *манна* «їжа, яку, за біблійною легендою, споживали євреї в пустелі, через старослов'янську мову запозичено з гр. *μάννα*, що походить від араб. *mannā* (небесна манна); реальною основою легенди могло стати збирання і споживання далеко розсіюваних вітром по пустелі кусочків засохлої леканори *манни*» [ЕСУМ, III, с. 385].

Терміни О. О. Потебні *внутрішня форма слова* і *зовнішня форма слова* є продовженням ідей В. фон Гумбольдта про *зовнішню форму мови* і *внутрішню форму мови*. Внутрішня

форма мови, за В. фон Гумбольдтом, – «чуттєві порухи душі», зовнішня форма мови – фонетичний вияв мови.

Чинник часу дозволяє вивчати мовні явища у двох аспектах – діяхронії та синхронії. Термін *внутрішня форма* слова стосується передовсім історичного погляду: слова, назви кристалізує історія, час. Привабливість його в тому, що його можна застосувати і на синхронному зрізі. О. О. Потебня стверджує: «У ряду спільнокоренових слів... кожне попереднє може бути названо внутрішньою формою наступного» [213, с. 98]. Проте на синхронному зрізі внутрішню форму слова заступає спосіб словотвору. Способи словотвору реалізують моделі, за якими з'являються нові слова, проте при цьому ознака, яка лягла в основу слова, відходить на другий план. Ймовірно, ознака слова увиразнена лише у діяхронії, коли назва відображає відбиток культури.

Концепція слова О. О. Потебні, створена в контексті психолінгвістичних розвідок, для усвідомлення розуміння й сприйняття думки, «слово як сукупність внутрішньої форми і звука – засіб розуміння мовця, сприймання змісту його думки» [213, с. 127] є імпульсом для розуміння процесу номінації і, ширше, походження мови.

3.1. Образні та безобразні слова. Поняття про епічні вирази

Слова із внутрішньою формою («з ясним уявленням») О. О. Потебня називав *образними*, а слова без внутрішньої («із забутим уявленням») – *безобразними*. Розвиток мови супроводжується затемненням уявлення (втратою внутрішніх форм слів) і виникненням нових слів із ясним уявленням. Якщо думка енергійна, то в мові з'являється велика кількість нових «свіжих» слів. Тому помилковою є думка, ніби мови з плином часу стають менш образними [213, с. 225].

Одна внутрішня форма слова (первинний корінь) породжують низку етимологічно споріднених (діяхронний аспект), проте різнокоренових слів (синхронний аспект). Пор.:

Рука – заручини, доручати, рушник, зручний, виручати, рушниця.

Бог – багатий, збіжжя, небіжчик, убогий, богун «шлунок», Богдан, бігме, бодай, божок «шлунок тварини».

Родити – врода, народ, порода, урод, відродити.

Для діалектного мовлення характерна яскрава образність, пор. у говірці с. Южинець Кіцманського р-ну:

Пётрати, док. **донетрати**, знев. Розуміти. Він розумний удавси, добре **петрая**, шо до чого. Ледве **донетрав**, шо ти хочеш. **Микитити** – від метикувати, зв'язок з Микита вторинний.

Прилицькувати. Прикрасити лиш зовні або зробити нашвидкуруч. **Прилицькувала** лиш так, щоб було, а то шо ни вмита, то нічо!

Пріліпка, -и, сп., знев. Про нав'язливу людину. То така **пріліпка**, як йме дес на вулиці – не вітчиписси.

Пріщитиси, знев. Гніватися. Шос лиш скажу, і вже **пріщисси**.

Сконярітиси, знев. Розгніватися. Заставила-м до роботи, а він як **сконярівси**.

Стікатиси, знев. Домовитися про щось. Те саме **знюхатиси**. Вони обоя **стакалиси**, нічо ни мож доказати.

Статкувати. Дбати. Він добре **статкуя**, з ним добре жити.

Стра́битиси. Згодитися. Дай ста! Це мині **стра́битци**. Прийшла коза до воза? **Стра́билоси** до мене?

Цяцькатиси, знев. Панькатися, потакати. **Ни цяцькайси** з ним, бо він того ни вартий.

Прибанду́ритиси, знев., негат. Прийти до голови, необдумано щось зробити. **Прибандурилоси** мені це, тай пішла до неї. Думала-м вона пристане до нашої співки, та де там! І чути ни хтіла.

Збурда́віти, знев. Бути самовдоволеним. **Збурдавів** з добра, ни мож пітступитиси до него [Діал., с. 33].

Поняття про епічні вирази. Якої би узагальненості та глибини не досягла думка, вона повертається ніби для свіжості до вихідного пункту, до уявлення (внутрішньої форми). Народна поезія поновлює чуттєвий образ слів через епічні вирази, тобто сталі сполучення слів, у яких одна внутрішня форма. Напр., *косу чесати* – обидва слова належать до одного етимологічного кореня (внутрішньої форми слова). Чуття внутрішньої форми слова підказало М. Гоголю вираз *лапы-листья* [213, с. 186]. Одну внутрішню форму мають мовні одніці *початок і кінець, копнути копитом*.

У творах буковинських письменників натрапляємо на епічний вираз *вистравні потрави*, де лексема *потрава* «страва» поєднується з означенням *вистравний* «масний, смачний»: *Надмірно вистравні потрави і дорогі вина гості дуже хвалили* (Ярош. I, с. 75). Назви *страва, потрава, вистравний* походять від *травити* – псл. *traviti* «поїдати, знищувати, тратити», пов'язаного з *trava*, похідного від **ter* «терти» [ЕСУМ, V, с. 614].

3.2. Первинні та вторинні корені

Специфіка лінгвістичних досліджень у тому, що один мовний феномен може мати різну інтерпретацію залежно від погляду дослідника. Поняття *внутрішня форма слова* (етнолінгвістика, психолінгвістика) корелює з терміном *первинний корінь слова* (словотвір). Пригадаймо класифікацію коренів за походженням.

Первинний корінь – основна етимологічна частина слова, яка послугувала основою для вторинного кореня (розумій! внутрішня форма слова).

Вторинний корінь – основна словотвірна частина, яка не розкладається на менші частини без втрати лексико-семантичного значення слова: пор.: *понеділок, вівторок, середа, четвер, неділя, тиждень, січень, лютий, березень*.

Первинні корені (яскрава внутрішня форма слова) наявні у відзвуконаслідувальних дієсловах, напр.: *хруцькати, хряпати, хрунькати, цямкати, жльотати, бацнути*.

3.3. Опрощення – історичний процес у структурі слова

Опрощення – історичний процес у структурі слова, внаслідок якого похідна основа стає непохідною; первинний корінь стає вторинним. При опрощенні відбувається десемантизація афіксів або деетимологізація – втрата словом внутрішньої форми, тобто етимологічних зв'язків із спорідненим словом. Опрощення буває повне і неповне. Неповне опрощення – втрата основами слів здатності поділятися на морфеми, при якому нові непохідні слова все ж зберігають риси колишньої похідності, у слові простежується внутрішня форма: *ненавидіти, порядок, лапоть, оберемок, звук, знак, вівторок, січень, березень, тиждень, майбутнє*. Це слова з прозорою внутрішньою формою, або прозорою етимологією. Пор. також слова з первинними коренями, у яких відбулося опрощення: *знамено, вдача, побут, забути, підошва, мило, миска, кориця, коричневий, шило, дарунок, масло* тощо.

4. Поняття про мовне членування (мовну дискретизацію дійсності)

Внутрішня форма слова є мовною універсалією, тобто притаманна всім мовам світу. Звідси ідея про *мовне членування світу лексики*.

Зрозуміло, що немає нерозривного зв'язку між звучанням і назвою предмета. У різних мовах предмет по-різному називається, в основу слова кладуться різні ознаки, позамовна дійсність має різне членування, тобто назва ґрунтується на різній *мовній дискретизації* дійсності. Дискретизація не завжди раціональна з погляду людського знання і практики. І в кожного народу вона своя, самобутня і специфічна,

термін *світобачення* вказує на своєрідність, неповторність мовного членування, або *дискретизацію світу*.

Зіставлення мов наштовхнуло В. Гумбольдта на думку про різне членування світу різними мовами, що виявляється при зіставленні простого слова з простим поняттям у різних мовах. Мовне членування лексики впливає на характер мислення нації (тут витoki майбутньої теорії лінгвістичної відносності).

Пор. у російській та українській мовах: *водка* – *горілка*; *больница* – *лікарня*; *невеста* – *молода*; *крестьянин* – *хлібороб* (*селянин*); *воскресенье* – *неділя*; *неделя* – *тиждень*; *бездна* – *прірва*, *провалля*; *полотенце* – *рушник*; *деревня* – *село*; *воздух* – *повітря*; *возглавляют* – *очолювати*; *подснежник* – *пролісок*; *коньки* – *ковзани*; *образование* – *освіта*; *радуга* – *веселка*; *бывший* – *колишній*.

Пор. також: *підкова* (укр.) – *horseshoe* (англ.); *весна* (укр.) – *gritãvarã* «перше літо» (рум.); *швець* (укр. «той, що шие взуття») – *сапожник* (рос.) – *Schuhmacher* (нім. «той, хто робить черевики»); *веселка* (укр.) – *радуга* (рос.) – *Regenbogen* (нім. «дощова дуга»); *первоцвіт* (укр.) – *Schneeglockchen* (нім. «сніжний дзвіночок») – *snowdrop* (англ. «сніжна крапля»); *тиждень* (укр.) – *sãrtãtãpã* (рум.) – *неделя* (рос.).

Проте в мовах, напр., у російській та українській, є чимало слів, які відповідають одній схемі дискретизації, тобто мають одну внутрішню форму: *колокольчик* – *дзвіночок*, *участок* – *дільниця*, *беглец* – *утікач*, *бережливый* – *ощадний*, *получатель* – *одержувач*, *справка* – *довідка*, *давление* – *тиск*, *левша* – *шульга*, *больной* – *хворий*, *следующий* – *наступний*, *ваятель* – *різьбяр*, *будущий* – *майбутній*, *бунт* – *заколот*, *страна* – *країна*.

5. Поняття про конвенціональність мовного знака

Слово, що покладене в основу номінації, О. О. Потебня назвав внутрішньою формою слова. «Внутрішня форма –

це центр образу, одна з ознак, яка переважає над іншими» [213, с. 130]. Зазвичай мовець «відчуває» внутрішню форму слова. Пор.: *тілґа, живіт, зошит, зрєбінь, четвер, п'ятниця, вигода, негода, врода, народ, порода, вимога, допомога, перемога, кольчуга, печера, в'язень, сідло, повість, відьма, дар, обручка, перстень, кислий*.

Проте в мові є багато слів, у яких важко виявити внутрішню форму слова, це *первинна номінація*: *земля, боліти, рости, ходити, дерево, вода, мати, дочка, син, дуб, верба, молоко, іти, білий* тощо.

Ф. де Соссюр, видатний швейцарський мовознавець, писав: «Не існує мов, де немає нічого мотивованого, але не можливо собі уявити й таку мову, у якій усе було б мотивованим. Між двома крайніми точками – найменшою організованістю і найменшою довільністю – й існують усі можливі різновиди» [254, с. 128].

Велика кількість немотивованих слів (за О. Потебнею, безобразних) дає підстави твердити про *конвенціональність* мовних одиниць. Згідно з теорією конвенціональності, мовна одиниця – слово – є умовною позначкою об'єкта дійсності. Пор.: конвенціональний (лат. «такий, що відповідає договору, умові) – умовний, прийнятий, такий, що відповідає традиціям».

Ще античні філософи висунули дві протилежні теорії номінації: теорія *фюсей* – природний характер мови (за природою) і теорія *тесей* – умовний, не пов'язаний з сутністю речей характер мови.

6. Оніми. Топоніми – шар лексики з внутрішньою формою слова

Морфологічний клас іменників поділяють на дві групи – оніми (власні назви) та апелятиви (загальні назви). Серед онімів виокремлюють шар лексики із внутрішньою формою – це топоніми (географічні назви).

6.1. Українська топонімія

Назва *Україна* офіційно закріпилася з часів виникнення Української Народної Республіки в 1918 р. Але саме найменування дуже давнє, можливо, давніше, ніж *Русь*, сягає, ймовірно, спільнослов'янського періоду. Це самоназва народу, яка впродовж 1, 5 тисячі років була офіційною назвою держави.

Перша письмова згадка про Україну міститься в Іпатіївському списку «Повісті временних літ» під 1187 р. Після розповіді про смерть переяславського князя Володимира Ігоревича, який успішно боронив руські землі від половців, зазначено, що не лише переяславці, але й вся Україна плакала за ним. У XVI–XVII ст. словом Україна позначають усі українські землі. У Густинському літописі трапляється назва *Україна*. Французький інженер Г. Боплан видав у 1650 р. у Франції латинською мовою «Опис України». У літописі С. Величка (закінчив у 1729 р.) назва *Україна* трапляється на кожній сторінці.

До речі, у народній творчості ніколи не зустрічається *Русь*, а лише *Україна*. Це може свідчити про те, що ім'я *Русь* чужинське. Напр.: *Виїжджає з України козак молоденький... або А щоб пішла славонька на всю Україну....*

Існують різні версії щодо походження топоніма *Україна*.

1. Поляки пояснювали назву *Україна* як окраїна Польщі, пограниччя їх держави, периферія. М. Грушевський у «Історії України-Руси» пише: «Україна – це назва пограниччя». Цю версію повторювали і російські історики.

2. С. Шелухін у праці «Україна» (Прага, 1936) назву *Україна* пов'язує з дієсловом *краяти*.

3. У «Пересопницькому Євангелії» (1556 р.) *Україна* вживається як загальна назва, зі значенням «земля».

4. Наступна версія подає слово *Україна* як складне утворення, до складу якого входить давня етнічна назва східних слов'ян *анти* з дінд. *apia* «кінець, край», тому що

анти справді займали південно-східний край території слов'янства, відомий згодом під назвою *Україна*.

5. Існує ще одна романтична версія щодо походження слова *Україна*, вона пов'язана з іє. *kran* «журавель», Журавель – один із тотемів українського народу, з яким пов'язано багато легенд.

Вважається, що з-поміж топонімів найдавнішими назвами є гідроніми. Зазвичай вони мають затемнену етимологію.

Найважливішими річковими артеріями на Україні є Дніпро і Дністер.

Дніпро – найбільша річка в Україні. Геродот (VI ст. до н.е.) називав річку *Борисфен* «північна ріка». Давньоримські джерела (VI ст. до н.е.) ріку іменували *Данапер*, *Данапріс*. Вважається, що назва *Данапріс* походить від іран. *дон*, *дан* «вода».

Березина – права притока Дніпра. Утворення географічних назв від назв рослин, від характеру рослинності – поширене явище (пор. *Буковина*, *Виноградів*, *Брест*, *Липецьк*). Існує версія, що Березина і Дніпро вважалися однією рікою із назвою *Березина*, а антична назва *Борисфен* – це викривлена назва *Березина* [285, с. 106].

Дністер – річка, що протікає в Україні, Молдові. В античних джерелах річка називалася *Тирас* (пор. *Тирасполь*), з IV ст. – *Данастр*, у руських літописах – *Дьнестр*. У назві поєднано два географічні терміни: скіфський *дан*, *дон* «ріка» і фракійський *істрос* «сильна водна течія».

Прут – ріка в басейні Дунаю. Уперше згадує Геродот у V ст. до н.е. під назвою скіфська ріка *Пората* «хвиляста вода, хвиляста ріка». Назву виводять від сарматського *poray* «широкий» або *poratu* «брід», від гр. *poras* «переправа, перевіз», з ірано-скіфського *parata* «швидкий, стрибаючий».

В Україні є два моря, що належать до басейну Атлантичного океану.

Азовське море з-усіх морів світу найбільше врізається вглиб материка, у Східноєвропейську рівнину. Це най-

мілководніше море світового океану: середня глибина 8 м, а найбільша – 14 м. Сучасна назва *Азовське* походить від міста *Азов* (тюрк. *азак* «низький»), тобто той, що лежить в нижній течії Дону. В античні часи море називали *Меотида* (*меоти* – народ, що жив на його берегах) або *Меотис-Лімне* (з гр. «озеро меотів»).

Чорне море – море Атлантичного океану. Найдавнішою назвою цього моря є іранська назва *Ахшаена* «темне». Давні греки називали море *Евксенос* (Понт Евксинський) «гостинне море». Назва *Чорне море* пояснюється східною традицією назвати чорним – північ, а червоним – південь, тобто Чорне море – це «північне море». У джерелах XIV–XV ст. море відоме під назвою *Руське море*.

В основу географічної назви нерідко покладена народна географічна термінологія (внутрішня форма слова), як слов'янська, так і запозичена. Напр.:

Вилкове – місто і порт в Одеській обл., розташоване на наносних островах за 10 км від Чорного моря, там, де дельта Кілійського гирла робить розгалуження (*вилку*) на три рукави: Білгородський, Очаківський і Старостамбульський [285, с. 107].

Долина – місто в Івано-Франківській обл. Виникло в X ст. В основі назви географічна термінологія: *долина* – це вузька заглибина в земній корі, спричинена розмивною діяльністю текучих вод [285, с. 110].

Казантип – мис на заході Казантипської затоки Азовського моря. Назва походить від тюрк. *kasan* «котел» і *tip* «дно».

Кам'яна Могила – геологічна й археологічна пам'ятка біля с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запорізької обл. Це кам'яне нагромадження: граніт, сієніт та інші тверді породи, що вийшли на поверхню рівнинної місцевості та становлять останець – залишок зруйнованої більш високої поверхні. Такі ізольовані горби називають *могилами*.

Кривий Ріг – місто в Дніпропетровській обл., виникло як невеликий хутір у другій половині XVIII ст. В основі назви народний географічний термін *ріг* «мис, коса, яр». Назву пояснюють тим, що поселення розрослося на території, обмеженій крутим вигином (*коліном, рогом*) р. Інгулець.

Луцьк – обласний центр Волинської обл. Перші згадки зафіксовані в XI–XII ст. – назва існувала у формах *Лучск, Луческ*. В основі назви географічний термін *лука* «заворот, коліно ріки». Місто розташоване на узвишші і омивається крутою *лукою*, яку утворює річка Стир.

Чернігів – обласний центр на правому березі річки Десна. Поселення відоме з 907 р., назва пов'язана зі словом *чернига* «чорнозем».

Поширене явище – мотивація топонімів антропонімами (внутрішня форма слова).

Горлівка – місто в Донецькій обл. У 1867 р. тут почалося розвідування покладів вугілля, тоді заснували і місто. Робітниче селище і станцію назвали на честь талановитого інженера *П. М. Горлова*.

Євпаторія – кліматичний і грязьовий курорт в Криму. У VI–I ст. до н.е. на цьому місці було грецьке місто-колонія, яке мало назви *Коронітіс, Кіршиніт, Керкініта, Каркініта*. За свідченням Страбона, у I ст. до н.е. полководець Діюфан понтійського царя *Мітрідата Євпатора* заснував тут поселення і назвав на честь царя.

Кіровоград – обласний центр. Місто засноване як фортеця в 1754 р. під назвою *Єлисаветград* на честь імператриці Єлисавети, дочки Петра I. У 1934 р. – *Кірово*, з 1939 р. – *Кіровоград* на честь *С. М. Кірова*, наразі *Кропивницький*.

Житомир – місто, розташоване на березі річки Тетерів. Засноване в IX ст., вперше згадується під 1240 р. Існує припущення, що назва утворена від власної назви *Житомир*.

Івано-Франківськ – місто, розташоване у передгір'ї Карпат. Засноване в 1662 р. під назвою *Станіслав* на честь одного

з Потоцьких, польських землевласників. У 1962 р. перейменоване в *Івано-Франківськ*.

Іллічівськ – місто в Одеській обл., первісна назва *Бугові Хутори*, у 1952 р. назване на честь *В. І. Леніна*, наразі перейменоване в *Чорноморськ*.

Львів – місто виникло в середині XIII ст. як фортеця, споруджене князем Данилом Галицьким і назване ім'ям сина *Лева*.

Макіївка – місто в Донецькій обл. За переказами, поселення, що виникло у другій половині XVIII ст., походить від імені першопоселенця козака *Мокея*.

Миколаїв – обласний центр України. За розпорядженням фельдмаршала Г. Потьомкіна, у 1788 р. розпочато будівництво верфі в гирлі річки Інгул, через рік князь наказав верф іменувати містом *Миколаїв*. Історики вважають, що вибір назви обумовлений бажанням увічнити пам'ять про штурм російськими військами Очакова, який відбувся 6 грудня 1788 р. у день св. Миколая. Крім того, місто створювалося для будівництва флоту, а святий Миколай здавна вважався покровителем не тільки дітей, але й моряків. Першим кораблем, спущеним на воду в новій верфі, був фрегат «*Святий Миколай*».

Могилів-Подільський – місто у Вінницькій обл., розташоване на річці Дністер, біля впадіння в неї річок Немії та Дерла. У 1595 р. місто заснував брацлавський воєвода Стефан Потоцький і назвав ім'ям свого тестя – молдавського господаря *Михайла Могилі*. *Подільський* – за його розташуванням на *Поділлі*.

Софіївка – дендропарк на околиці міста Умань Черкаської обл., пам'ятка садово-паркового мистецтва в Україні. Створений у 1796 р. у садибі польського магната Ф. Потоцького, названий на честь його дружини *Софії*.

Харків – обласний центр Харківської обл. Поселення засноване в XVII ст. як фортеця для захисту від нападу

кримських татар. Вважається, що в основі назви власне ім'я *Харко* (зменшена форма від *Харитон*).

Хмельницький – обласний центр України, названий на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією. У ході визвольної боротьби українського народу проти польських магнатів війська Богдана Хмельницького оволоділи містом *Плоскурів*. Місто розташоване в долині річки *Плоскої*, за якою і одержало назву. Після другого поділу Польщі в 1793 р. місто *Плоскурів* відійшло до Росії і стало називатися *Проскурів*.

Ойконіми мотивуються гідронімами (внутрішня форма).

Бердянськ – місто на Азовському узбережжі. Через місто протікає річка *Берда*.

Суботів – село Чигиринського р-ну Черкаської обл. Назву одержало від притоки річки Тясмин *Суби*. Перша згадка про Суботів відноситься до 1616 р. Поселення належало козацькому сотнику Михайлу Хмельницькому. У Суботові провів дитячі роки Богдан Хмельницький.

Луганськ – обласний центр в Україні. Місто офіційно засноване в 1882 р. на річці *Лугані*.

Суми – центр Сумської обл., місто засноване в 1653 р. як фортеця на берегах річки *Суми* (*Сумки*), від якої і тримало назву в множині. Походження назви не з'ясоване. Існує легенда про те, що при будівництві фортеці було знайдено три суми зі скарбами. На гербі міста зображено три суми.

Ужгород – центр Закарпатської обл. З 903 р. до 1918 р. місто відоме під назвою *Унгвар*, це угорська назва, де *Унг* – це угорська назва річки *Уж*, *вар* «фортеця».

Чимало назв топонімів утворено за «грецькою традицією».

Херсон – обласний центр України. Місто засноване в 1778 р. як база чорноморського флоту. Назву отримало від давньогрецької колонії в Криму *Херсонес*, з давньогрецької *херсонес* «півострів».

Одеса – місто побудоване на руїнах турецького села Хаджибей. У 1795 р. назва *Одеса* була запропонована Російською академією наук на згадку про давньогрецьку колонію *Одесос*, яка, як помилково вважали, знаходилася на цьому місті.

Часто в основу географічної назви покладено етнонім «назва етнічного угруповання» (внутрішня форма слова). Ця схема є продуктивною для топонімів Європи, напр., *Париж, Чехія, Польща, Франція, Англія*.

Черкаси – центр Черкаської обл. Місто засноване в XIII ст. групою черкесів, вихідців із Північного Кавказу. Змішане населення назвали *черкасами*. У XIV ст. поселення за етнонімом назвали *Черкасами*.

Географічні назви можуть мати декілька версій походження.

Чернівці – обласний центр. Перша згадка відноситься до 1408 р. Щодо назви існує декілька гіпотез. Перша пов'язана з антропонімом *Чорний* або апелятивом *чорний* (*чорний люд*). Припускають, що Чернівці виникли як передмістя міста Цецина (зараз гора Цецино), яке виконувало митні функції, і в якому селився *чорний люд* – ремісники, що обслуговували місто. За іншою версією, тут будували будинки із *чорної* сировини – дуба, перекладеного чорноземом. Ще одна версія є результатом переказів про те, що місцевість, де тепер Чернівці, колись належала сім'ї *Чернея*.

Київ – столиця України. Згідно з археологічними розкопками місто засноване в V ст. Побуває декілька версій походження назви. За легендою, відтвореною у «Повісті временних літ», назва пов'язана з ім'ям *Кия*, чи то перевізника, чи то князя. Але існує думка, що в основі назви географічний термін *куява* «гора, крутий горб, вершина».

Пирятин – місто в Полтавській обл. Уперше згадується в Лаврентіївському літописі під 1115 р. як місто-фортеця Київської Русі. За однією версією, назву виводять від імені

Пирята – скороченої назви *Пирогоста*. За іншими версіями, від псл. *pir* «вогонь» або *piriti* «пировати».

Рівне – обласний цент Рівненської обл. Назва відома з XIII ст. Існує думка, що назва становить прикметник від іменника *рів*. За іншою версією, назва зумовлена характеристикою рельєфу – *рівно, рівне*.

Прозора внутрішня форма топонімів дає змогу Ліні Костенко відтворити своє ставлення до складної історичної долі України. Уривок з поеми «Берестечко» становить низку односкладних номінативних речень, де головні члени речення виражені топонімами. Емоційний ефект поетичного мовлення підсилює звукопис. Пор.:

*Поля й поля. Півонія і півень.
Дрімайлівка, Нехаївка, Сватки.
А де ж мої Немиринці і Гнівась,
Велике Дрюкове, Драчі, Шабельники?!
Мій Лютіж, мій Перечин і Суцани,
Копичинці, Зозулинці, Тальне,
Попасне, Очеретяне, Гречане,
Затишне, Бурякове і Хмільне!
Придуки, Луки, Липи, Липовеньки.
Лелеківки, Березівки, Стави.
Дубовий Гай, Гильці, Берестовеньки,
Великі Бубни – що ж задубли ви?!
Пивці. Підварки. Вергуни. Баштанівка.
Висока Піч, Домашлин і Пиї.
Житомир. Воєгоща. Кастанівка.
Межирич, Коломия, Турбаї.*

*Мала Дівиця і Піщані Броди.
Вишневий Хутір, Хортиця, Хотин.
Підгайчики. Опішня. Обиходи.
Батурин, Бережани, Рогатин!*

*Он Димер – все димарики й домарики.
Сховалися, либонь, під хвартухи*

*Мар'янівкам, Мотронівкам, Варварівкам
Іваньки, Андруші і Явтухи.*

*Велика Глуша. Жаботин і Гадяч.
Тишки. Почапи. Вовкові. Стрий.
Куди не глянеш – Гайворон і Галич.
Чорнобиль, Чорнобай і Чорторий.*

*А оніно – Халча, Шандра, Кандиби.
Келеберда, Калга, Темрюк, Ташлик.
Оце ваш слід, прибуду і задиби,
отой татарський клет – Кагарлик!
Бербери. Печеніги. Карачаївці.
Підляшки. Годі-Турка. Москалі.
Відчалась. Втомилась. Призвичаїлась.
Чунгул, Пекельне – на своїй землі!*

*О Дар-Надія! Ждани та Бояни.
Іркліїв. Мліїв. Злобин веремій.
Великий Стидин. Халеп'я. Холоп'є!
Ліпляве братолюбних Балаклій.
А он і Київ. Подивись – та пильно.
Моя Вкраїно, ти це чи не ти?
Скрізь Лиховки, Недогарки, Топильно,
Погарщина і Рубані Мости.
Зарубинці. Попільня. Попелюхи.
Полонне. Погорільці. Гробове.
Нежиловичі. Несолонь. Свинюхи.
Кальне, Грузьке, Холодне і Криве!
Бориничі. Дуліби. Гориславичі.
Яриловичі. Княжичі. Пеньки.
Старі Червища і Нові Безрадичі
Нові Голгочі на Чотирбоки!
Спасибівка. Терпилівка. Адами.
Звенигород. Гостомель. Хотимир
Мала Глумча з Веселими Тернами
і П'ятихатки між Семимогил.*

*Усім вітрам відкритий на Роздолі,
на Кусноньки подертий у ярмі –
великий край Неданової Волі!
Хто ж волю дасть, як не взяли самі?! (Кост. П, с. 23–25).*

6.2. Апелятиви з внутрішньою формою – топонімом

Топоніми самі нерідко виступають внутрішньою формою слів. У деяких словах відчутний «чуттєвий образ» (внутрішня форма слова), зв'язок з топонімом. В інших словах внутрішню форму – топонім – засвідчує Етимологічний словник.

Альпінізм «вид спорту; сходження на важкодоступні гірські вершини, льодовики» [НТСУМ, I, с. 27], слово має легко відновлювані зв'язки з оронімом *Альпи* – назвою гірської системи в Західній Європі. Назва *Альпи* утворена від кельтського географічного терміна *альп* «гора, скеля, підвищення». З часів Давньої Греції Альпи вживаються в множині, оскільки існують різні *альпи* «гори»: *Західні Альпи, Східні Альпи, Доломітові Альпи, Апеннінські Альпи, Приморські Альпи, Юлійські Альпи*.

Лариса «жіноче ім'я» – запозичення з грецької мови; грецьке жіноче ім'я походить від назви одноіменного міста, для якого припускається пелазгійське походження (первісне значення «фортеця»); зв'язок з гр. «чайка» малоімовірний [ЕСУМ, III, с. 195].

Арнаут «заст. албанець» – «запозичення з турецької мови, що походить від грецького слова, утвореного від назви латинського міста *Arbanum* [ЕСУМ, I, с. 87].

Етніонім *грек*, стил. *грѣкъ* запозичене з латинської мови, у яку прийшло з грецької «житель землі Граїа в Беотії», пізніше стало загальною назвою греків [ЕСУМ, I, с. 591].

Адамашка. «1. заст. Гатунок шовкової тканини; вироби з цієї тканини. 2. діал. Дамаська шабля» [НТСУМ, I, с. 18]. Назва походить від топоніма *Дамаськ*, який відомий завдяки дамаській сталі – високоякісній узорчастій сталі, виготовленій особливим способом, та шовковій тканині [ЕСУМ, I, с. 48].

Біблія «збірка апологічних книг єврейської і християнської релігій, Святе Письмо» [НТСУМ, I, с. 101] – запозичення з латинської мови; лат. *biblia* «книга», походить від гр. «книга», пов'язаного з гр. «єгипетський папірус», що зводиться до назви сирійського міста *Бібл*, звідки папірус завозили до Греції [ЕСУМ, I, 190].

Блуза «верхній легкий робочий одяг» [НТСУМ, I, с. 117] – запозичення з французької мови через російську (форми з *блу-*) і польську або німецьку (форми з *блю-*); фр. *blouse* походить від лат. *pelusia* «пелузький одяг», утвореного від назви єгипетського міста *Pelusium* [ЕСУМ, I, с. 213].

Ербій, ітербій «назви хімічних елементів» – запозичення з новолатинської мови; назви утворені шведським хіміком К. Мозандером у 1843 р. від назви шведського міста *Itterby* (Ytterby) [ЕСУМ, II, с. 169].

Сибарит – людина, що полюбляє розкіш, веде лінивий спосіб життя, дослівно «житель міста *Сибаріс*», слово *сибарит* за назвою давньогрецької колонії *Сибаріс* на півдні Апеннінського півострова, жителі якої відзначалися багатством та любов'ю до розкоші [ЕСУМ, V, с. 224].

Індик. «1. Великий свійський птах родини фазанових, який вирощують на м'ясо. 2. Страва з м'яса цього птаха» [НТСУМ, I, с. 790]. Слово запозичене через польську з новолатинської мови, *indicus* є субстантивованою формою прикметника з виразу *pavo indicus* «індійський павич»; назва зумовлена тим, що індик був завезений у XVI ст. в Європу з Америки, або з Вест-Індії [ЕСУМ, II, с. 302].

Хімія «наука про склад, будову, властивості та перетворення речовин» [НТСУМ, III, с. 698] – запозичення з латинської або грецької мови; утворено від гр. «чорна магія», пов'язаного з власною назвою гр. *Хем* «Єгипет, чорна країна» [ЕСУМ, VI, с. 177].

Слово *одеколон* «спиртово-водяний розчин запашних ефірних масел, що є парфюмерним, освіжаючим і гігієнічним

засобом» [НТСУМ, II, с. 436] запозичене з французької мови; фр. *eau de Cologne* «одеколон», букв. «вода з Кельну, кельнська вода», назва утворена з іменника *eau* «вода», що зводиться до *agua*, і назви міста *Cologne* «Кельн», де у XVIII ст. винайдено одеколон [ЕСУМ, IV, с. 159].

Краков'як «польський народний танець у швидкому темпі» [НТСУМ, I, с. 913] – запозичення з польської мови; букв. «краков'янин, мешканець краківської землі»; назва похідна від топоніма *Краків*, назву танець дістав тому, що виник на околицях Кракова [ЕСУМ, III, с. 73].

Мандебурка «сорт картоплі» – запозичення з польської мови; пол. *mandyburka* пов'язане з назвою міста *Магдебург*, звідки поширився цей сорт картоплі [ЕСУМ, III, с. 379].

Майонез «соус, виготовлений з яєць, олії оцту та інших приправ» [НТСУМ, II, с. 129] – запозичення з французької мови; походить від назви міста *Port-Mahon* [ЕСУМ, III, с. 363].

Топоніми в ролі твірних слів продуктивні в семантичному словотворі, зокрема в апелятивації – переході власних назв у загальні.

Пломбір «різновид морозива» називається за містом виготовлення – містом *Пломбір* у Франції.

В основі слова *махорка* перекинуто назва міста *Амерсфорт* у Нідерландах.

Породу свиней *йоркшир* вивели у графстві *Йоркшир* в Англії.

Гра *регбі* зародилася в місті *Регбі* в Англії.

Внаслідок апелятивації постали назви тканин: *кашেমір*, *мадеполам*, *шевіот*, *тюль*, *маренго*.

Назви напоїв *боржомі*, *есентуки*, *масандра*, *мадера*, *токай*, *коньяк* також відповідають цій схемі. Пор. також:

Коньяк «міцний алкогольний напій, що виготовляють із виноградних вин, які переганяють та тривалий час витримують у дубових бочках» [НТСУМ, II, с. 887], назва пов'язана з містом *Коньяк Cognac*, де виготовляли цей напій.

Текіла (ісп. *Tequila*) – це перший унікальний алкогольний напій, який почали готувати на американському континенті в XVI ст.; назва походить від західномексиканського міста *Текіла*.

У церковній практиці використовується *кагор* «сорт червоного десертного вина» [НТСУМ, I, с. 802]. Один із регіонів у Франції має назву *Кагор*.

Мадеру «сорт міцного вина, яке виготовляють з білих або рожевих сортів винограду» [СУМ, IV, с. 592] уперше почали виготовляти на португальському острові *Мадейра* (порт. *Madeira* «ліс, деревина»).

Лексема *кава* «ароматний, тонізуючий напій, який виготовляють із зерен кавового дерева» [НТСУМ, I, с. 801] – запозичення з арабської, через турецьку, польську, від ар. *Kahva*, що утворене від географічної назви *Каффа*, місцевості південної Ефіопії, звідки походили торговці кавою [ЕСУМ, II, с. 333].

Практичний блок

I. Контрольні питання з теми

1. Чому проблема назви є центральною проблемою етнолінгвістики?
2. Чому проблема назви вимагає міждисциплінарних зусиль?
3. Якими способами відбувається поповнення лексичного складу мови?
4. Які мовні рівні залучені до висвітлення проблеми назви?
5. Які є підходи до вивчення мовних одиниць з урахуванням чинника часу?
6. Які науки вивчають пізнання світу?
7. Що є результатом сенсорного сприйняття дійсності?
8. Що є результатом мисленнєвої діяльності?
9. Дайте визначення терміна *поняття*.
10. Зіставте терміни *поняття* і *слово*.
11. Яким чином поняття відтворено в слові?

12. Як визначав природу назви Л. Феєрбах?
13. Як відтворена диференційна ознака поняття-слова в запозичених словах? Наведіть приклади.
14. З яким терміном корелює термін *ознака*? Що таке *сема*?
15. У чому сутність компонентного аналізу слова?
16. Схарактеризуйте терміни *сигніфікативне*, *денотативне*, *конотативне значення слова*?
17. У яких співвідношеннях перебувають терміни *сигніфікативне* та *денотативне значення*?
18. Які групи слів в українській мові мають конотативне значення?
19. Які словотвірні засоби здатні відтворювати конотативне значення?
20. Поясніть концепцію слова О. Потебні.
21. Як концепція слова О. Потебні продовжує ідеї В. фон Гумбольдта?
22. Що таке *зовнішня форма слова*, *внутрішня форма слова*?
23. Які слова О. Потебня назвав *образними*, *безобразними*?
24. Що таке *епічні вирази*?
25. Дайте визначення *первинних* і *вторинних коренів*.
26. З яким терміном корелює поняття *внутрішня форма слова*?
27. Як називається процес, унаслідок якого первинний корінь перетворюється у вторинний?
28. Що таке *мовне членування лексики*?
29. У чому сутність конвенціональності мовного знака?
30. Яку особливість мають топоніми?

II. Проблемні завдання

1. Підготуйте доповідь на одну із тем:

- ❖ Внутрішня форма слова як засадничий термін теорії номінації.
- ❖ Мовне членування як вияв специфіки мов.

2. Прочитайте уривок з поеми Л. Костенко «Берестечко» (див. с. 110). Зробіть висновок, які групи слів використано в ролі внутрішніх форм ойконімів. Зробіть висновок щодо звукового символізму (які звуки здатні передавати певні думки, почуття).

3. Ознайомтеся з міркуваннями Г. Лозко: *«Римляни перед битвою намагалися дізнатися ім'я Бога своїх супротивників. Знати ім'я – володіти таємницею. Вважалося, що через ім'я можна зашкодити його власнику. Не змігши вивідати ім'я Бога, старалися викрасти саму статую (зображення Бога), бо Бог допомагає своєму війську бити ворога. Колись подобу Бога несли перед військом, як пізніше прапор. Недаремно втрата прапора ще й досі вважається смертю самого військового підрозділу (за втрату прапора розформовують військову частину)».*

Пригадайте, які ще номінації використовують для позначення Бога.

4. Визначте внутрішню форму слів.

Ненавидіти, порядок, лапоть, оберемок, середя, січень, грудень, жовтень, майбутнє, знамено, вдача, побут, забути, підошва, мило, миска, шило, дарунок, масло, багатство, кажан, качан, щастя, відьма, народ, порода, вимога, печера, обряд, порядок, сповідь, освіта, посвята, священник, обруч, виручати, знахар, досліджувати, слідкувати, знайомий,

живіт, погода, викладати, впливати, літній, угода, нагода, вибачити, староста.

5. Визначте первинні та вторинні корені. Виділіть внутрішню форму слів.

Забути, побут, майбутнє, жир, кориця, оголосити, випадок, в'язень, обов'язок, гребінь, кубок, п'ятниця, середа, четвер, червоний, продаж, дар, казка, сповідь, столиця.

6. Поясніть значення назв державних символів: *тризуб* та *прапор*. Які ще назви використовували українці для номінації цих понять? Визначте первинні корені цих слів.

7. За Етимологічним словником української мови з'ясуйте внутрішню форму слів *калина* і *верба*. Доберіть прислів'я та приказки з ними.

Прочитайте уривок з вірша Ю. Федьковича. Поміркуйте, чому порівняльний зворот ґрунтується на фітонімі *калина*?

Ой пізнаю, пізнаю: / Лиш одного тя маю – / Одного сина, красний, як калина, / Та як калина в гаю (Ю. Федькович «Під Маджентов»).

8. Опрацюйте приклади з народної творчості зі словами на позначення птахів, доведіть, що наведені назви птахів мали символічне значення, з'ясуйте його. За Етимологічним словником української мови визначте первинний корінь слів *соловей, зозуля, ластівка, лебідь, сокіл, журавель, ворона, сова, горобець, жайворонок*.

9. З'ясуйте значення лексем на позначення страв і напоїв: *печеня, каплун, студенець, галушка, вурда, книш, малинівка, вишняк, арак*. З творів буковинських письменників виписіть приклади, у яких вжито ці слова. За Етимологічним словником української мови з'ясуйте їх походження.

10. Підготуйте повідомлення під рубрикою «А ви знаєте, що...», яке відповідатиме такій схемі: а) інформація про реальію, позначену словом; б) лінгвістичні відомості про слово.

Зразок. ВАКЦИНАЦІЯ

а) Вперше вакцинація (варіоляція) стихійно відбулася у VIII ст. н.е. в Індії. Це був метод щеплення проти віспи, який полягав у тому, що у хворого на віспу брали гній та струпи зі шкіри і втирали здоровій людині.

Варіоляцію приблизно в 1719 р. англійці завезли з Туреччини в Європу. У Великобританії щепився король Георг I та його діти. Потім варіоляція потрапила до Франції, звідти до Росії. Відомо, що Катерина II щепилася сама, щепила свого сина Павла і всіх своїх онуків. Більше того, Катерина II створила віспяні дома, куди можна було прийти будь-кому і щепитися таким способом. Такий дім був відкритий і в Києві, де за кожне щеплення держава платила 1 срібний рубль.

Француз Едвард Дженнер вперше вакцинацію провів у такий спосіб: у 1798 р. він взяв матеріал не від людської віспи, а від віспи корів. За його спостереженнями, на віспу не хворіли доярки, кавалеристи, які мали відношення до тварин.

Данило Самойлович, уродженець Чернігівського козачого полку, випускник Києво-Могилянської академії, військовий лікар, у 1771 р. винайшов систему протиепідемічних заходів проти чуми та вакцинацію від цієї хвороби.

Луї Пастер у 1870-і р. довів, що бактерії викликають хвороби людини. У той же час Роберт Кох стверджував, що конкретні інфекційні хвороби викликають конкретні бактерії. Відтак Л. Пастер за 1881–1890 р. створив три вакцини: проти курячої холери, сибірської виразки і проти сказу, винайшов пастеризацію. Назву процес *пастеризація* «консервувати нагріванням не вище 100 градусів з метою

винищення шкідливих мікроорганізмів зі збереженням вітамінів, смакових якостей і т. ін.» [СУМ, VI, с. 90] отримав за ім'ям винахідника.

У 1882 р. у серії блискучих дослідів Ілля Мечников відкрив фагоцитоз і довів, що це ключовий елемент імунітету. Доводячи свою теорію, він мимохідь показав, як працює вакцинація.

Володимир Хавкін, учень Мечникова, випускник Одеського університету, розробив вакцину проти найбільших соціальних загроз того часу – холери і чуми [URL: <https://cutt.ly/gJXjAhO>].

б) Медичний термін *вакцина* «виготовлений із штучно ослаблених або вбитих мікробів, збудників інфекційних хвороб, препарат, що вводиться в організм людини та тварини для попередження хвороб і частково для їх лікування» [СУМ, I, с. 283] – запозичення з французької мови; фр. *vaccine* походить від лат. *vaccina* «коров'яча», пов'язаного з *vacca* «корова» і виділеного з виразу *variola vaccina* «коров'яча віспа» [ЕСУМ, I, с. 322].

Вакцинувати, похідне *вакцинація*, – «введення вакцини в організм людини або тварини».

Синонім до запозиченого слова *вакцинація* власне українське *щеплення*. Похідне слово *щеплення* за значенням тотожне твірному *щепити* «1) уводити в організм який-небудь препарат шляхом уколу» [СУМ, XI, с. 581. Слово *щепити* походить від псл. *šceiti* < іє. *skep-*, спорідненого з лит. *škēpele* «уламок, скалка» [ЕСУМ, VI, с. 505].

Додаткова інформація
ВТОРИННА НОМІНАЦІЯ:
СЛОВОТВІРНА ТА СЕМАНТИЧНА
(актуалізація опорних знань студентів)

План

1. Шляхи поповнення лексичного складу.
 - 1.1. Первинна та вторинна номінація. Синхронія та діахронія.
2. Морфологічний спосіб словотвору (різновиди).
3. Неморфологічні способи словотвору.
 - 3.1. Лексико-семантичний спосіб словотвору.
 - 3.1.1. Семантичний словотвір як вияв економії мовних засобів.
 - 3.2. Різновиди лексико-семантичного способу словотвору.
 - 3.3. Морфолого-синтаксичний спосіб словотвору (різновиди).
4. Контамінація – непродуктивний спосіб словотвору.
5. Калькування як спосіб творення абсолютних синонімів.

Теоретичний блок

1. Шляхи поповнення лексичного складу

Внутрішня форма слова, безумовно, стосується діахронного аспекту вивчення мовних одиниць. З погляду синхронії варто розглядати способи словотвору, враховуючи такі поняття, як первинна та вторинна номінація.

Проблема номінації пов'язана з проблемою наповнення лексичного складу мови. Лексичний склад мови поповнюється внаслідок запозичення та вторинної номінації. *Вторинна номінація* має два вияви: *словотвірна* (способи словотвору) та *семантична* (метафора, метонімія, символ).

1.1. Первинна та вторинна номінація. Синхронія та діахронія

Первинна номінація – непохідні слова, у яких «затемнена» внутрішня форма слова: *око, рука, небо, земля, нога* тощо.

За О. О. Потебнею, такі слова безобразні.

Вторинна номінація має два вияви: *словотвірна та семантична*. Словотвірна номінація пов'язана зі способами словотвору. Вторинна семантична номінація кваліфікується сучасними лінгвістами як надання об'єкту ще однієї назви з іншою мотивованістю і з певною спеціальною метою (метонімічна або метафорична номінація, перифрази, евфемізми та ін.). Явище вторинної семантичної номінації розглядають: 1) як скорочення і рідше як розширення попередньої назви; 2) трансформацію вже наявної назви об'єкта, яка не прив'язана до однієї лексичної одиниці [260, с. 386].

У сучасній українській мові виділяють 4 основні способи словотвору: морфологічний (синхронний зріз), лексико-семантичний, лексико-синтаксичний (діахронний) та морфолого-синтаксичний (проміжний між ними), а також додаткові – контамінація, калькування.

2. Морфологічний спосіб словотвору (різновиди)

Морфологічний спосіб – належить до синхронії (словотвірна номінація).

Морфологічний спосіб представлено афіксальними та неафіксальними різновидами.

До *афіксальних* різновидів належать: суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний (конфіксальний), усічення основи (безсуфіксний, нульова суфіксація), постфіксальний, флексійний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-постфіксальний.

Найбільш поширеним різновидом морфологічного способу є *суфіксація*. Цим різновидом творяться:

1) іменники:

– від іменників: *школяр* ← школа, *студентка* ← студент, *носик* ← ніс, *віконниця* ← вікно, *озеречко* ← озеро, *робітниця* ← робітник;

– від прикметників: *чесність* ← чесний, *доброта* ← добрий, *довжина* ← довгий, *трав'янистість* ← трав'янистий, *тихоня* ← тихий;

– від дієслів: *читання* ← читати, *боротьба* ← боротися, *примирення* ← примиритися, *розробка* ← розробляти, *учитель* ← учити, *учень* ← учити, *читач* ← читати;

– від числівників: *двійка* ← два, *десяток* ← десять, *сотня* ← сто;

– від словосполучень (суфіксальні універбативи): *манка* ← манна каша, *тралка* ← Театральна площа, *ліверка* ← ліверна ковбаса, *паштетівка* ← паштетна ковбаса;

2) прикметники:

– від прикметників: *легенький* ← легкий, *довжелезний* ← довгий, *страшенний* ← страшний, *тихесенький* ← тихий, *злющий* ← злий;

– від іменників (відносні та присвійні): *лимонний* ← лимон, *морквяний* ← морква, *парковий* ← парк, *сильний* ← сила, *татів* ← тато, *Марійн* ← Марія, *празький* ← Прага, *лісостеповий* ← лісостеп;

– від дієслів: *творчий* ← творити, *будівельний* ← будувати, *купівельний* ← купувати, *дарчий* ← дарувати, *сварливий* ← сваритися;

– від прислівників: *сьогоднішній* ← сьогодні, *торішній* ← торік, *теперішній* ← тепер, *вчорашній* ← вчора;

3) числівники:

– від числівників: *двоє* ← два, *четверо* ← чотири, *тридцятро* ← тридцять;

4) прислівники:

– від прикметників: *весело* ← веселий, *тихесенько* ← тихесенький, *відверто* ← відвертий;

– від дієслів: *мовчки* ← мовчати, *ридма* ← ридати, *лежма* ← лежати;

– від іменників (ці слова можна розглядати як наслідок адвербіалізації; тобто можна говорити про подвійну мотивацію): *бігом* ← *біг*, *разом* ← *раз*;

5) дієслова:

– від іменників: *учителювати* ← *учитель*, *чоботарювати* ← *чоботар*, *царювати* ← *цар*, *лимарювати* ← *лимар*;

– від прикметників: *синіти* ← *синій*, *червоніти* ← *червоний*, *радіти* ← *радий*;

– від числівників: *четвертувати* ← *четвертий*.

Особливість *префіксального* різновиду в тому, що похідне і твірне належать до однієї частини мови. Цим різновидом творяться:

– іменники від іменників: *прамова* ← *мова*, *праліс* ← *ліс*, *недоля* ← *доля*;

– прикметники від прикметників: *завеликий* ← *великий*, *надпотужний* ← *потужний*, *нелегкий* ← *легкий*, *премилий* ← *милий*; *нерівний* ← *рівний*, *позавчорашний* ← *вчорашній*;

– дієслова від дієслів: *перешити* ← *шити*, *приклеїти* ← *клеїти*, *відігнути* ← *гнути*, *розсердити* ← *сердити*;

– прислівники від прислівників: *віднині* ← *нині*, *позавчора* ← *вчора*, *ніколи* ← *коли*, *післязавтра* ← *завтра*;

– займенники та первинні займенникові прислівники (неозначені та заперечні) від займенників (прислівників) (питальних): *абихто* ← *хто*, *будь-який* ← *який*, *нічий* ← *чий*, *дещо* ← *що*, *ніщо* ← *що*, *абияк* ← *як*, *ніколи* ← *коли*, *будь-де* ← *де*, *нізвідки* ← *звідки*.

Префіксально-суфіксальним різновидом (конфіксальним) творяться:

– іменники від іменників: *погруддя* ← *груди*, *підніжжя* ← *нога*, *заріччя* ← *ріка*, *Прикарпаття* ← *Карпати*, *сузір'я* ← *зоря*;

– прикметники від іменників: *заморський* ← *море* (явище подвійної мотивації дозволяє трактувати як префіксальний

різновид), *пришкільний* ← школа, *приміський* ← місто, *закордонний* ← кордон;

– дієслова від іменників, прикметників, числівників: *знекровити* ← кров, *обезбарвити* ← барва, *збільшити* ← більший, *поліпшити* ← ліпший, *принизити* ← низький, *подвоїти* ← два;

– прислівники від прикметників, присвійних займенників, іменників, числівників: *по-українськи* ← український, *по-нашому* ← наш, *по-сусідському* ← сусідський, *по-своєму* ← свій, *злегка* ← легкий, *вночі* ← ніч, *вдома* ← дім, *восени* – осінь, *утрьох* ← три, *удвічі* ← два.

Безсуфіксним (нульова суфіксація; усічення основи) різновидом творяться:

– іменники від дієслів (зі значенням «опредметнена дія»): (іменники I відміни ж. р. із закінченням -а): *промова* ← промовляти, *відмова* ← відмовити, *розрада* ← розрадити, (іменники II відміни ч.р. із нульовим закінченням): *плач* ← плакати, *відступ* ← відступати, *крик* ← кричати, *відхід* ← відходити, *приспів* ← приспівувати, *перерозклад* ← перерозкладати;

– іменники від прикметників (зі значенням «опредметнена ознака»): *тиша* ← тихий, *даль* ← далекий, *синь* ← синій, *зелень* ← зелений;

– іменники від іменників (зі значенням «особа за фахом»): *лінгвіст* ← лінгвістика, *географ* ← географія, *філософ* ← філософія, *психолог* ← психологія, *філолог* ← філологія;

– іменники від дієслів (зі значенням «особа за негативною ознакою»): *рева* ← ревіти, *плакса* ← плакати, *базіка* ← базікати (це іменники спільного роду I відміни; подвійна мотивація дозволяє їх інтерпретувати як похідні, утворені флективним різновидом).

Окремо виділяють *алєгроформи*, утворені скороченням одного слова – іменника чи прикметника (характерні для розмовного стилю). Так, у сучасній українській мові часто

творюються неологізми. Наприклад: *спец* ← *спеціаліст*, *комп* ← *комп'ютер*, *безліміт* ← *безлімітний*, *неформал* ← *неформальний*, *мерс* ← *«Мерседес»*, *виш* ← *ви[шч]ий навчальний заклад*, *клава* – *клавіатура*.

Флективним різновидом творяться:

– іменники ж.р. від іменників ч.р.: *кума* ← *кум*, *сваха* ← *сват*, *Євгенія* ← *Євгеній*, *Богдана* ← *Богдан*, *Святослава* ← *Святослав*, *Олександра* ← *Олександр*;

– порядкові прикметники (= числівники) від числівників: *п'ятий* ← *п'ять*, *одинадцятий* ← *одинадцять*, *двадцятий* ← *двадцять*.

Постфіксальним різновид творяться:

– дієслова (зворотні) зі словотворчим постфіксом *-ся* (постфікс *-ся* надає дієслову нового значення): *заручитися* «мати чиюсь підтримку» ← *заручити* «обрядова дія»; *йтися* «про зміст тексту» ← *йти* «рухатися»; *дістатися* «прибути» ← *дістати* «взяти щось»; *добиватися* «вживати рішучих заходів для поставленої мети» [НТСУМ, I, с. 561] ← *добивати* «умертвляти, убивати пораненого»; *добиратися* «переборюючи труднощі, нешвидко прибувати куди-небудь» [НТСУМ, I, с. 562] ← *добирати* «закінчувати, збирати»; *добігатися* «багато бігаючи, зазнати лиха» ← *добігати* «прибігти, надбігти» [НТСУМ, I, с. 562]; *друкуватися* «уміщувати свої твори в пресі» ← *друкувати* «відтворювати тексти, цифри, малюнки друкарським способом» [НТСУМ, I, с. 618];

– неозначені займенники (первинні займенникові прислівники) від питальних займенників (прислівників): *хто-небудь* ← *хто*, *щось* ← *що*, *де-небудь* ← *де*, *колись* ← *коли*.

Непродуктивні афіксальні різновиди морфологічного способу:

– *суфіксально-постфіксальний* різновид: *листуватися* ← *лист*, *колоситися* ← *колос*, *кучерявитися* ← *кучерявий*;

– *префіксально-постфіксальний* різновид (творюються одновидові дієслова доконаного виду зі значенням «інтенсивна

ознака» з префіксами *на-, роз-, за-, в-* і постфіксом *-ся*): *розкричатися* ← кричати, *розгомонітися* ← гомоніти, *натерпітися* ← терпіти, *наговоритися* ← говорити, *зачитатися* ← читати, *вдуматися* ← думати;

– префіксально-суфіксально-постфіксальний різновид: *розщедритися* ← щедрий, *розкошелитися* ← кошіль, *перешіптуватися* ← шептати, *насмілитися* ← смілий.

3. Неморфологічні способи словотвору

Неафіксальними різновидами творяться складні слова, (композиції), основи яких складаються з кількох коренів. Особливістю композицій є те, що вони мають прозору внутрішню форму. До неафіксальних різновидів належать:

– основоскладання (три різновиди):

1) чисте основоскладання (спосіб поєднання основ сурядного або підрядного словосполучення переважно за допомогою інтерфіксів *-о-* (*-е-*), *-и-*: *жовтоцвіт*, *першоджерело*, *жовтогарячий*, *правдоподібний*, *видозмінювати*, *тризуб*, *двобій*, *овочесховище*;

2) основоскладання з суфіксацією: *західноєвропейський*, *землепроходець*, *східноукраїнський*, *науково-технічний*, *самозакоханий*, *водокачка*, *мореплавець*, *третьосортний*;

3) основоскладання з нульовою суфіксацією (або основоскладання з усиченням основи): *землемір*, *льодоруб*, *криголам*, *літопис*, *рукопис*, *життєпис*, *часопис*, *сталевар*, *книголюб*, *казнокрад*;

– словоскладання (складне слово твориться на базі двох повнозначних слів): *тихо-тихо*, *сильний-пресильний*; до цього різновиду можна віднести прикладкові форми: *лікар-хірург*, *плац-палатка*, *льон-довгунець*, *сон-трава*, *розрив-трава*, *батько-мати*, *татар-зілля*, *хліб-сіль*, *мед-вино*;

– абрєвіація (абрєвіатури – слова, які складаються із частин (звуків, букв, складів) базового словосполучення):

1) буквенні абрєвіатури (ініціальні): *КПРС, СРСР, ЧНУ, ЧМУ, ЮНЕСКО, ООН, ДАІ, ДДТ* (дихлордифенілтрихлоретан – отрутохімікат з серії хімічних засобів боротьби з шкідливими комахами [НТСУМ, I, с. 519]);

2) звукові: *вуз, лавсан* (Лабораторія високомолекулярних сполук Академії наук), *дзот* «дерево-земляна оборонна точка» [НТСУМ, I, 539], *дот* «довготривала огнева точка» [НТСУМ, I, с. 601];

3) поскладові (почастинні): *комсомол, страйкком, військком, нейлон* (Нью-Йорк і Лондон), *універмаг, універсам, Охматдит*;

4) часткові (утворюються поєднанням частини першого слова із цілим другим словом): *профспілка, літредактор, педрада, міндобриво, профбюро, редколегія*;

5) мішані (комбіновані) – поєднання частин слів і перших букв чи звуків: *райво* ← *районний відділ освіти, ЛуАЗ* ← *Луцький автомобільний завод, КраЗ* ← *Кременчуцький автомобільний завод*.

Близьким до абрєвіації є телескопічний спосіб – поєднання початкової (початкових) й кінцевої частин твірних слів: *мопед* ← *мотоцикл* + *велосипед*, *мотель* ← *мотор* + *готель*, *папомобіль* ← *пап-а* + *(о)* + *автомобіль*, *військкомат* ← *військовий* + *комісаріат*, *рація* ← *радіо* + *станція*.

3.1. Лексико-семантичний спосіб словотвору

З погляду діахронії можна розглядати лексико-семантичний, лексико-синтаксичний та морфолого-синтаксичний, які називають ще неморфологічними способами.

3.1.1. Семантичний словотвір як вияв економії мовних засобів

У теорії номінації лексико-семантичний спосіб називають семантичним словотвором (вторинна семантична номінація). Похідні слова, утворені семантичним способом словотвору, трактують як похідні з вторинною номінативною функцією.

Сутність семантичного словотвору в тому, що певна мовна одиниця набуває нового значення внаслідок метафоричного або метонімічного перенесення значення. Семантичний словотвір, або лексико-семантичний спосіб словотвору, відповідає одній із тенденцій мовної системи – економії мовних засобів.

Лексико-семантичний спосіб полягає в появі омонів внаслідок розпаду полісемії, переосмисленні значення наявних у мові слів: *лавка*¹ «те саме, що лава»; *лавка*² «діал. крамниця» [НТСУМ, II, с. 48]; *титан*¹ «1) у старогрецькій міфології – божество з числа велетнів, які повстали проти богів Олімпу; 2) *перен.* людина, що відзначається надзвичайною, величезною силою розуму; таланту; винятково видатна, героїчна особа»; *титан*² «хімічний елемент, твердий метал сіро-сталевого кольору, який завдяки високим механічним та антикорозійним властивостям використовується в авіа- та ракетобудуванні, суднобудуванні тощо»; *титан*³ «великий кип'ятильник особливої конструкції» [НТСУМ, III, с. 536]; *порох*¹ «дрібні тверді частинки, які зависають у повітрі або осідають на поверхні чого-небудь; пил, курява, порохи, пилюка, кушпела»; *порох*² «вибухова речовина, яку застосовують для стрільби з вогнепальної зброї та для виготовлення снарядів і патронів» [НТСУМ, II, с. 812]; *раз*¹ «у сполученні із числівником «один» і або без нього означає однократність дії»; *раз*² «якось, одного дня, колись» [НТСУМ, III, с. 94]; *гойний*¹ «який загоює пошкодження на тілі; цілющий, лікувальний, живлющий, живущий»; *гойний*² «розм. щедрий, багатий» [НТСУМ, I, с. 449]; *полька*¹ «старовинний чеський швидкий за темпом парний народний танець із дводольним тактом»; *полька*² «вид чоловічої стрижки, при якій волосся злегка підстригається на скронях і потилиці» [НТСУМ, II, с. 784]; *жати*¹ «зрізати біля кореня стебла хлібних та інших трав'янистих

рослин»; *жати*² «стискати що-небудь з силою» [НТСУМ, I, с. 664]; *грижа*¹ «хвороба, при якій випинається будь-який внутрішній орган або його частина через природний або штучний отвір; випнутий так орган або його частина»; *грижа*² «діал. журба, турбота, гризота» [НТСУМ, I, с. 480]; *губа*¹ «кожна з двох шкірно-м'язових рухомих складок, що утворюють краї рота в людей і тварин; уста, вуста»; *губа*² «на Півночі – поширена назва заток, які глибоко вдаються в сушу» [НТСУМ, I, с. 490]; *голосити*¹ «голосно плакати, ридма ридати, голосом голосити»; *голосити*² «діал. поширювати, обнародувати» [НТСУМ, I, с. 455]; *завіса*¹ «полотнище для закривання чого-небудь»; занавіска, запинало, запона, пелена, порт'єра, фіранка»; *завіса*² «металевий або інший стулковий шарнір, на якій навішуються двері, вікна» [НТСУМ, I, с. 688]; *завод*¹ «промислове підприємство»; *завод*² «спеціалізоване с.г. об'єднання»; *завод*³ «пристрій, яким приводять у дію механізм»; *завод*⁴ «зразок, тип вибору»; *завод*⁵ «те саме, що звичай» [НТСУМ, I, с. 689]; *заводити*¹ «допомогати комусь входити»; *заводити*² «видавати низькі звуки» [НТСУМ, I, с. 689]; *загравати*¹ «підкреслено виявляти захоплення кимось, залицятися»; *загравати*² «починати грати» [НТСУМ, I, с. 693]; *деркач*¹ «невеликий перелітний птах з жовтувато-бурих опірнням, який відзначається характерним скрипучим криком»; *деркач*² «стертий віник» [НТСУМ, I, с. 530].

3.2. Різновиди лексико-семантичного способу словотвору

Апелятивація, онімізація та трансонімізація – різновиди лексико-семантичного способу словотвору.

Апелятивація – це перехід власних назв у загальні. Так, назви фізичних одиниць вимірювання постали внаслідок переходу власних назв, що позначають прізвища винахідників, у загальні: *ват, вольт, ампер, дизель, ньютон*.

Пор. також: *сифіліс* «венерична хвороба» ← *Сифіліс* – дійова особа в поемі італійського лікаря Фракастро (сер. XV ст.); *альфонс* «чоловік, який живе на утриманні коханок» ← *Альфонс* – герой комедії А. Дюма «Мосьє Альфонс»; *ловелас* «волоцюга» ← *Ловелас* – герой Річардсона «Кларіса Гарлоу» (1781 р.); *зоїл* «недоброзичливий критик» ← *Зоїл* – грецький оратор IV– V ст. до н.е., який уславився нападками на Гомера; *меценат* «людина, яка дає кошти на розвиток мистецтва» ← *Меценат* – римський патрицій; *хуліган* «правопорушник» ← *Хуліган* – прізвище ірландської родини, яка мешкала в передмісті Лондона; *франт* «підкреслено модно одягнений чоловік; чепурун» ← *Франт, Ян Франт* – лікар з м. Пільзеня (XVI ст.), який уславився відповідною вдачею; *бойкот* «спосіб політичної та економічної боротьби, що полягає у припиненні стосунків з якою-небудь державою, установою або особою» ← *Бойкот* – прізвище ірландського орендаря, з яким люди в 1880 р. припинили стосунки в знак незгоди; *макінтош* «плащ вільного крою» ← *Макінтош* – прізвище шотландського хіміка, який намагався винайти непромокальну тканину від дощу [ЕСУМ, III, с. 365]; *френч* «військова куртка з чотирма накладними карманами і хлястиком» ← *Френч* – прізвисько англійського фельдмаршала Дж. Пінкстоуна (1852–1925 рр.) періоду Першої світової війни [ЕСУМ, VI, с. 130]; *силует* «нечіткі обриси будь-чого» ← *де Силует* – французький міністр XVIII ст., на якого в пресі з'явилася карикатура, виконана новим способом (у вигляді тіньового профілю); *галіфе* «штани певного крою, призначені для верхової їзди» ← *Галіфе* – прізвище французького генерала (1830–1909 рр.); *жилет* «безрукавка» ← *Жилет* – ім'я блазня французької народної драми (цю версію спростовує ЕСУМ, виводячи від тур. *yelek* «жилет»); *тюль* «прозора сітчаста тканина» ← *Тюль* – місто у Франції, де виготовляли цю тканину [ЕСУМ, VI, с. 694]; *панاما* «літній капелюх з широкими крисами» ←

Панама – республіка в Південній Америці; *батист* «тонка бавовняна тканина» ← *Батист*, за однією з гіпотез, прізвище фламандського майстра, який нібито вперше в XVI ст. виготовив цю тканину [ЕСУМ, I, с. 148]; *газ* «дуже тонка прозора шовкова тканина» ← *Газа* – місто в Палестині, пор. ар. *gazz* «шовк»; *кашемір* «тонка м'яка вовняна або напіввовняна тканина, пофарбована переважно в темні тони» ← *Кашемір* – князівство на півночі Індії, де виготовляли цю тканину [ЕСУМ, II, с. 410]; *мадаполам*, розм. *мадеполам* «біла бавовняна тканина, з якої переважно шили білизну» ← *Мадаполам* – місто в Індії, де вперше виготовили тканину»; *муслін* «тканина» ← *Муслін* – місто в Месопотамії [ЕСУМ, II, с. 540]; *монпасье* «сорт фруктових льодяників» ← *Монпасье* – прізвище французького герцога і назва його володінь [ЕСУМ, III, с. 509]; *фарфор* «порцеляна, вироби посуду з порцеляни» ← *Фарфор* – титул китайського імператора і назва провінції в Китаї, що славилася виробництвом порцеляни [ЕСУМ, VI, с. 76]; *лабрадор* «мінерал темно-синього кольору» ← *Лабрадор* – півострів Канади, де вперше знайдені запаси цього мінералу [ЕСУМ, III, с. 175]; *фауна* – «тваринний світ» ← *Фауна* – у римській міфології богиня плодючості, дружина Фавна, термін увів до наукового обігу в XVIII ст. шведський натураліст К. Лінней [ЕСУМ, VI, с. 80]; *флора* «рослинний світ» ← *Флора* – богиня квітів і весни у давніх римлян, термін увів К. Лінней; *морфій* «алкалоїд опію, наркотик» ← *Морфей* – у давніх греків бог снів [ЕСУМ, V, с. 518]; *бедлам* «безладдя» ← *Бедлам* – назва будинку для божевільних у Лондоні.

Назви зброї *наган*, *кольт*, *браунінг*, *маузер*, *вінчестер*, *шрапнель* також «завдячують» своїм винахідникам.

Римський сенат вшанував *Юлія Цезаря* тим, що назвав місяць, у якому той народився – *юль*. За Цезарем і імператор *Октавіан Август* захотів такої ж слави – з'явився місяць

август. Ці назви функціонують не лише в російській мові, але й в українських говірках.

Морську тварину, шупальці якої нагадують змії, названо *медузою* за іменем міфічної потвори *Медузи Горгони*, голова якої була вкрита зміями.

Торт і тістечка *наполеон* отримали свою назву на честь французького імператора і воєначальника Наполеона, оскільки були виготовлені в 1912 р. на честь 100-річчя з дня перемоги в російсько-французькій війні.

Онімізація – протилежне явище, перехід загальних назв у власні: *зірка* → *Зірка*; *муха* → *Муха*; *каштан* → *Каштан*; *липка* → *Липка* (клички тварин); *жовтень* «осінній місяць» → *Жовтень* (Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 р.); *захід* → *Захід*; *схід* → *Схід*.

Багато прикладкових назв постали в *результаті* онімізації, напр., *динамо* «електродвигун» → *спортклуб «Динамо»*.

Сучасна суспільно-політична ситуація України сприяє розвитку економічних відносин: відкриваються заклади різного профілю; для їх ідентифікації використовують іменники з позитивною семантикою, вони виступають видовими найменуванням до назв закладів: *веселка* → кафе «*Веселка*»; *чернівчанка* → ресторан «*Чернівчанка*».

Коли йдеться про гумористичне відтворення дійсності українців, то згадують про українські прізвища, які постали внаслідок онімізації: *Чобіт*, *Лебідь*, *Сорока*, *Могила*, *Синиця*, *Ворона*. Багато з цих прізвищ з'явилися ще за часів Запорізької Січі, такі прізвища відтворювали зазвичай одну з рис козаків, чи то зовнішню, чи то внутрішню. Нерідко вони відповідали принципу енантіосемії (розвиток у слові антонімічних значень). Якщо козак був високий, то називали *Манюня*, якщо мав світле волосся, то прозивали *Ворона*, якщо мав бунтарську вдачу, отримував прізвисько *Святоша*.

Трансонімізація – це вживання власної назви замість іншої власної назви: *Шевченко* → корабель «*Шевченко*»,

Спартак → спортклуб «*Спартак*», *Дністер* → ресторан «*Дністер*», *Наталі* → ресторан «*Наталі*». Власні назви, що постали внаслідок трансонімізації, виступають прикладковими назвами.

З-поміж топонімів багато назв, що відповідають метонімічному перенесенню: *Рим* (місто), *Рим* (Стародавній Рим – держава); *Алжир* (місто), *Алжир* (державна); *Москва* (річка), *Москва* (місто); *Кабул* (річка), *Кабул* (місто); *Бразилія* (державна), *Бразилія* (місто); *Кенія* (гора), *Кенія* (державна); *Конго* (річка), *Конго* (державна), *Ірпінь* (річка), *Ірпінь* (місто).

Як різновид лексико-семантичного способу словотвору розглядаємо прикметники проміжних розрядів (у словниковій статті зазвичай вони подані як переносні значення, нерідко це денотативні значення, не відображені в словнику):

- відносно-якісні: *вишневий сік* – *вишневий колір*; *малинове вино* – *малинова сукня*; *бузковий куц* – *бузкова сорочка*; *золотий ланцюг* – *золотий характер*; *туманний ранок* – *туманна відповідь*; *молочна каша* – *молочна їмла*;

- якісно-відносні: *холодна вода* – *холодна зброя*; *чорний – колір* – *чорна раса*; *важка ноша* – *важка артилерія*; *легка валіза* – *легка промисловість*; *легка сумка* – *легка атлетика*; *жовтий лимон* – *жовта раса*; *старший чоловік* – *старший лейтенант*;

- присвійно-якісні: *вовчий хвіст* – *вовчий апетит*; *лебедине крило* – *лебедина пісня*; *лисяча лапа* – *лисячий характер*.

Семантичний словотвір продуктивний у діалектному мовленні: семантичні діалектизми (пор. значення в літературній та діалектній мовах): *гуляти*, *пирого*, *галушки*, *око*, *губа*, *простий*, *груба*, *ситий*; культурні терміни: *вінок*, *пирого*, *обід*, *ківна*; символи (метафори): *рушник*, *писанка*, *вишиванка*, *хрест*, *калина*, *лелека*, *голуб*.

Семантичний словотвір характерний для жаргонного мовлення (молодіжний сленг); пор. значення в літературній

мові й у жаргоні: *лимон, хвіст, мажор, тормозити, плавати, вигрібати, зависати, крутий*.

Лексико-синтаксичний спосіб словотвору (розглядають в аспекті діакронії) полягає в лексикалізації словосполучень, тобто об'єднанні синтаксично оформленого словосполучення в одне слово.

Лексико-синтаксичним способом утворені складні за будовою числівники: *одинадцять, сімнадцять, сімдесят, сімсот, дванадцять, двадцять, двісті, чотириста, чотирнадцять, шістнадцять, шістсот*.

Чимало онімів утворено цим способом:

– антропоніми: *Володимир, Богдан, Святослав, Ростислав, Зореслав, Владислав, Радомир, Станіслав, В'ячеслав, Мирослав*;

– топоніми: *Білгород, Новгород*; в Україні багато ойконімів, у яких другий компонент *-поль* (гр. *поліс* «місто»): *Севастополь* (гр. «величний»), *Сімферополь* (гр. «збирати»), *Мелітополь* (гр. «мед»), *Маріуполь, Тирасполь* (давні греки називали річку Дністер *Тирас*); *Ставрополь* (гр. «місто хреста»). Назва міста *Тернопіль*, яке було засноване в VI ст. як фортеця, складається з двох компонентів *терн* і *поле*, букв. «поле, заросле терном».

Однією з особливостей української мови є розвинена прислівникова система. Чимало специфічних прислівників утворено лексико-синтаксичним способом. Прислівники, що в конденсованому вигляді відтворюють позамовну ситуацію, побудовані за принципом економії мовних засобів: *сьогодні, торік, тепер, натщесерце, запанібрата, голіруч, обіруч, нашивидкуруч, насамкінець, насамперед, праворуч, ліворуч, голічерева, горічерева, повсякчас, силоміць, утридорога, догоричерева, долічерева, долілиць, достобіса, напередодні, стрімголов, живовидячки, удвуконь*.

Лексико-синтаксичним способом утворені:

– іменники: *тиждень, нісенітниця*; чимало іменників побудовано за схемою «наказовий спосіб дієслова + іменник»: *пройдисвіт, перекотиполе, держиморда, убийвовк, перебийніс, вариво́да, гори́цвіт, паливода, шибайголова, жмикрут*;

– дієслова: *осточортіти, остогиднути, умиротворити*;

– частки: *бозна-, хтозна*;

– прикметники: *божєвільний*. Такі прикметники, як *вищезгаданий, вищевикладений, нижчені́дписаний, важкохворий* утворені зрощенням, близьким до лексико-синтаксичного способу, проте слова утворені на сучасному етапі;

– службові частини мови: *щоб, зате, проте, якби, якщо, задля, попри*;

– вигук: *спасибі*.

Лексико-синтаксичним способом утворені й запозичені слова: *аврал* (англ. «всі наверх»); *шахмати* (тюрк. «король умер»); *ягдташ* (нім. «сумка мисливця»); *ковбой* (англ. від «корова і хлопець»), *полундра* (англ. «падати вниз»).

3.3. Морфолого-синтаксичний спосіб словотвору

Морфолого-синтаксичний спосіб полягає в переході одних частин мови в інші. У загальному мовознавстві взаємоперехід слів однієї частини мови в іншу має назву *конверсія*. Межі частин мови не сталі. Граматична природа слів змінюється в синтаксичних конструкціях. Сутність морфолого-синтаксичного способу в нейтралізації граматичних категорій одних частин мови та в пристосуванні парадигми однієї частини мови до іншої. Існує 10 різновидів морфолого-синтаксичного способу.

Субстантиваци́я – перехід прикметників та дієприкметників у іменники: *ланковий, черговий, військовий, мостова, набережна, ведуча, учительська, столова, рядовий, прохідна, молода, молодий, наречена, наречений, учений, присутні, придане*, напр.: *Поруч із **молодою** ступав старший офіцер, притримуючи її за лікоть* (М. Матіос).

Ад'єктивація – перехід дієприкметників у прикметники; при цьому втрачаються дієслівні категорії часу і виду: *пахучий, рослиий, вислий, дорослий, кислий, в'ялий, спілий, стиглий, гнилий, відомий, знайомий, любимий, свідомий; невмирущий, пропащий, цілющий, тямущий, невсипущий* (літера *ц* засвідчує старослов'янське походження прикметників), *гарячий, колючий, балакучий, живучий, ревучий, линючий, плакучий*, напр.: *Випар від вареної картоплі помножував жадабу* (В. Барка).

Нумералізація – перехід інших частин мови в числівники, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення числівника: *тьма народу, багато літ*, напр.: *Багато перейшли ми столиць, і літ, і вулиць, і подій* (А.Малишко).

Прономіналізація – це перехід іменників, прикметників, числівників у займенники: *один* (якийсь); *другий* (інший), *певний* (якийсь), *цілий* (увесь), напр.: *Цілий день стояв густий туман* (Ю. Мушкетик).

Вербалізація – це перехід вигуків і звуконаслідувальних слів у дієслова. *Геть з моїх очей!* (Панас Мирний); *Тьфу на ваші порядки!* (М. Кропивницький); *Джмелі спросоння – буц! – лобами! Попадали, ревуть в траві* (М. Вінграновський); *Прийшов – зацвів – зів'яв – і шусть у землю* (І. Малкович). Вербалізація вигуків супроводжується приєднанням формо-творчих закінчень наказового способу: *цитьте, нумо, гетьте*.

Адвербалізація – перехід інших частин мови в прислівники. Різновид надзвичайно продуктивний. Багато прислівників можна розглядати як ілюстрацію до подвійної мотивації. З погляду діакронії – це адвербалізовані форми, з погляду синхронії – різновиди морфологічного способу. Адвербалізуються іменникові форми: *ранком, удень, миттю, риссю, бігом, оптом, кругом; вдень, вночі, вгору, внизу*; прийменниково-прикметникові форми: *по-новому, по-сусідському, по-вовчому, по-українському*; прийменниково-числівникові форми: *вперше*,

по-перше, вдруге, по-друге, втрєох, удвох; прийменниково-займенникові форми: по-вашому, по-нашому, по-своєму.

Препозитивація – це перехід іменників, прислівників у прийменники: *сидіти коло столу; сидіти круг столу; розташуватися близько моря; йти назустріч долі; сидіти поруч батька; побачити напередодні свята*. Напр.: *І хотілось їй, дуже хотілось обнять його, пригорнуться, завмерти коло дужої руки його, заглянути в вічі...* (В. Винниченко).

Кон'юнкціоналізація – це перехід займенників, прислівників у сполучники (*що, проте, зате, однак*), напр.: *І добіжиши до кінця не заповнених мною днів, і зрозумієш, що час – усього лиш повторений простір* (О. Забужко).

Партикуляція – це перехід займенників, дієслівних форм, прислівників, сполучників у частки: *Для гетьмана все, що зібране отут, більше, ніж просто скарб* (Ю.Мушкетик).

Інтер'єктивнація – перехід слів та словосполучень у вигуки: *Боже мій! Жах!*. Напр.: *Прибігаю. Нене моя! Собацюра як плигоне, як повалить мене лапами* (О. Ковінька).

4. Контамінація – непродуктивний спосіб словотвору

Контамінація (лат. «забруднення, зміщення») – взаємодія мовних одиниць, яка призводить до утворення нових слів чи виразів шляхом об'єднання, схрещення двох синонімічних чи близьких за звучанням слів: *хилитати* (з хитати і хилити); *цурпалок* (з цурка і палка); *анцибол* «чорт» – за однією із гіпотез, запозичення з чеської мови, у якій могло бути результатом контамінації слів *ancikrist* «антихрист» і *d'abel* «чорт» або *Belial* (Веліал) – одна із назв Сатани в новозавітній і пізнішій християнській літературі; у такому разі зближення кінцевого компонента з основою *болото* відбулося пізніше [ЕСУМ, I, с. 78].

Слово *одяг*, очевидно, контамінація слів *одіж, одівати* і *дяга* «щось велике, роздуте» [ЕСУМ, IV, с. 164].

5. Калькування як спосіб творення абсолютних синонімів

Абсолютні синоніми постають як словотвірні кальки.

Калькування – це копіювання іншомовного слова за допомогою свого матеріалу.

Калька (фр. «копія, наслідування») – слово чи вираз, які є буквальним перекладом іншомовного слова або виразу; зокрема і за частинами з наступним складанням у ціле згідно із законами словотвору мови, у якій відбувається калькування.

Виокремлюють словотвірні кальки (*орфографія – правопис, хронограф – літопис, демократія – народовладдя, об'єкт – предмет*); семантичні (*витончений, тонкий «вишуканий»*); *ліві* (революційні), *праві* (консервативні). Як кальки постали такі слова: *православний* (з гр.), *землеробство* (з лат.), *підмет* (з лат.), *запалення* (з лат.), *міжнародний* (з фр.), *розвиток* (з фр.), *землетрус* (з нім. через рос.), *мовознавство* (з нім.), *перевиробництво* (з нім.), *півострів* (з нім.), *підприємство* (з нім.), *світогляд* (з нім.), *доречний* (з пол.), визначення (з рос.), *займенник* (з лат.).

Тема 4
КОГНІТИВНА ОСНОВА
ЕТНОЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ
(рівень мова – матеріальна культура)

План

1. Мета етнолінгвістичного аналізу.
2. Схема етнолінгвістичного аналізу.
 - 2.1. Лексико-семантична група (лексико-тематична група) як спосіб структурування знань (культури).
 - 2.2. Етимологічний аналіз як складник етнолінгвістичного аналізу. Етимологія як мовознавча дисципліна. Наукова етимологія: істинна та гіпотетична.
 - 2.3. Культурологічний простір слів.
3. Етнолінгвістичний аналіз тематичної групи матеріальної культури («їжа та напої»).

Теоретичний блок

1. Мета етнолінгвістичного аналізу

Дихотомія *мова – мислення* в тріаді *мова – мислення – культура* передбачає когнітивний (мисленнєвий) характер дослідження. Мета етнолінгвістичного аналізу – проаналізувати мовні явища, які відтворюють частину культури нації (культуру нації розглянути крізь призму мовних явищ).

2. Схема етнолінгвістичного аналізу

1. Виокремити тематичну групу лексики, яка репрезентує певний тип знань (частину культури) у вигляді ЛСГ.

2. З'ясувати значення слів за тлумачним словником (СУМ), визначити лінгвальні характеристики слів (застаріле, неологізм, діалектизм тощо).

3. Визначити внутрішню форму слів (первинний корінь) (діахронний аспект) або твірну основу і спосіб словотвору (синхронний аспект).

4. Вказати культурологічний простір слів (прислів'я, приказки тощо).

2.1. Лексико-семантична група (лексико-тематична група) як спосіб структурування знань (культури)

Когнітивний (мисленневий) аспект культури полягає в тому, що через мову відбувається класифікація предметів і явищ світу. Конкретний тип знань (культури) структурований, і структурація відбувається в самій мові через певні угруповання слів.

Пошуки методів членування (поділу) лексико-семантичної системи базуються на категоризації – механізмі виведення структур мислення, який передбачає об'єднання предметів і явищ у певні класи як рубрики досвіду, що є результатом пізнавальної діяльності людини.

Американські етнологи Г. Конклін, Й. Фрейк стверджували, що когнітивний (мисленневий) аспект культури полягає в тому, що через мову відбувається класифікація предметів і явищ світу; таксономія (класифікація) термінології (назв) виявляє частину когнітивного простору. Когнітивні ознаки культури передає знакова система – мова, яка й реалізується в процесі комунікації. Лексика відтворює термінологію (назви певної сфери). Кожен сегрегат (предмет, денотат) таксономії характеризується набором семантичних компонентів (семна структура слова – поняття).

Так, частина матеріальної культури «їжа та напої» може бути структурована в такий спосіб: ТГЛ (тематична група лексики) «назви страв» та ТГЛ «назви напоїв».

ТГЛ «назви страв» формують дві групи: ЛТГ¹ «назви страв за біологічною характеристикою продукту» (рослинного та тваринного походження); ЛТГ² «назви страв за кулінарною термінологією».

В основу класифікації назв їжі та напоїв покладено денотативний принцип. ЛТГ¹ «назви страв за біологічною характеристикою продукту» представлена:

- назвами страв рослинного походження (зернові, овочеві);
- назвами страв тваринного походження (молочні, м'ясні).

У кулінарії виокремлюють перші страви, або рідкі страви, другі страви (страви, які подають після першої), десерт (солодкі страви – фрукти компоти і т. ін., що подають наприкінці обіду).

ЛТГ² «назви страв за кулінарною термінологією» репрезентують:

- назви перших (рідких) страв;
- назви закусок;
- назви печених кондитерських виробів.

Назви напоїв:

- назви алкогольних напоїв;
- назви безалкогольних напоїв.

Тож на першому етапі етнолінгвістичного дослідження виокремлюємо частину культури у вигляді лексико-семантичної групи або лексико-тематичної групи.

Б. Уорф зазначав, що мову розглядають як матрицю, що формує категорії сприйняття дійсності. Немає розмежування між лексико-граматичним угрупованням і фрагментом культури, які є денотатами.

Лексико-семантична група (ЛСГ) – сукупність слів однієї частини мови, які мають спільний семантичний компонент (сему). Напр.: ЛСГ «колір»: *білий, жовтий, чорний, сірий, зелений, біло-голубий, жовтогарячий, темно-зелений, біло-сніжний, сніжно-білий, фіолетовий, гнідий, попелястий, бурячковий, бузковий, пурпуровий* тощо.

Лексико-тематична група (ЛТГ) – сукупність мовних одиниць (різних частин мови, різної будови), які мають спільне значення (відтворюють певну сферу знань, частину культури). Напр., ЛТГ «колір»: крім слів ЛСГ, *біліти, біло,*

жовтіти, темно, колір морської хвилі, колір сухого стебла, палітра сірих відтінків, колір вишні, вишневий колір тощо.

Отже, перший етап етнолінгвістичного аналізу – виокремлення ЛТГ, яка відображає частину матеріальної культури.

У кожній мовній одиниці ЛТГ необхідно сформулювати лексичне значення (самостійно, а потім перевірити, напр., за Словником української мови за ред. В. В. Жайворонка), визначити характеристики слова (за активним / пасивним складом, за сферою поширення).

2.2. Етимологічний аналіз як складник етнолінгвістичного аналізу. Етимологія наукова: істинна, гіпотетична

Поняття *внутрішня форма слова* О. О. Потебні – один із основних термінів етнолінгвістики, стає розв'язкою теорії номінації. Передовсім діахронний аспект мовознавства передбачає етимологічний аналіз слова.

Основоположником етимології вважають В. Пізані, який підкреслював, що тільки етимони правдиво виражають те, що греки називали терміном – «внутрішня істина». Отже, термін «внутрішня форма слова» (О. О. Потебня) має довгий шлях розвитку: «внутрішня істина» (греки) – «внутрішня форма» мови (В. Гумбольдт) – «внутрішня форма слова» (О. Потебня). Внутрішня форма слова передбачає етимологічний аналіз слова як структурний елемент етнолінгвістичного аналізу. Етимологічний аналіз ґрунтується на порівняльно-історичному мовознавстві (підґрунття філософії мови В. фон Гумбольдта).

Етимологічний аналіз містить відомості про 1) походження слова (мову-джерело; первісну форму слова і його первісне значення) та 2) про шляхи запозичення (з якої в яку мову потрапляло слово і яких значень воно набувало в тій чи тій мові). Отже, етимологія передовсім розглядає два процеси: походження слова та запозичення.

Етимологія має два вияви: *наукова етимологія* (відтворена в Етимологічних словниках) та *народна етимологія*.

У сучасному мовознавстві виділяють два різновиди наукової етимології:

1. Істинна (абсолютна, кінцева) етимологія.

2. Гіпотетична (умовна, проблематична, передбачувана) етимологія [207, с. 15]. Завдяки такому типу наукової етимології творча фантазія дослідника допускає різні способи тлумачення слів та версії їхнього походження, припускаються гіпотези, умовисновки, зумовлені креативними потенціями мовознавця.

Істинну етимологію ілюструють слова *багатий, калач, гарячий, качан, повітря, неділя, понеділок, вівторок, серпень, завтра, сьогодні, торік* тощо.

Гіпотетичну етимологію ілюструє словникова стаття ЕСУМ, напр., до слова *хороший*. Пор.: *хороший* «який має позитивні якості або властивості; такий як треба» – задовільної етимології не має: 1) розглядається як прикметникове утворення, пов'язане з псл. **xorostь* «краса, приємність», похідним від **xorъjь* «темний, чорний», яке зводиться до іє. **sker-/skor-* «скребти, чистити»; 2) пов'язувалося з іменем східнослов'янського бога *Хорса* – безпосередньо або через двр. *хорошь, хороший* «осяйний, променистий, прекрасний», що могло бути утворене від *хорсъ*; 3) припускався зв'язок з *хоробрый*, з укр. *харний, гарний*, з *хоронити*, з *короста*; 4) висловлювалися думки про походження слова від сх.-ос. *horz* «гарний», зах.-ос. *hvarz* «тс.», ав. *hvarez-* «благодійний» [ЕСУМ, VI, с. 203].

Додаткові відомості. Відомості про внутрішню форму слова (етимологію) відтворені в Етимологічних словниках. Найважливіші з них: 1. Етимологічний словник української мови. У 7 т. / ред. О. С. Мельничук та ін. К.: Наук. думка, 1982–2012. 2. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. М., 1970. 3. Шанский Н., Иванов В., Шанская Т. Краткий этимологический словарь русского языка. М.: Просвещение, 1975. 4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; ред. и послесл. Б. А. Ларина. М.: Прогресс, 1964–1973.

У словниковій статті ЕСУМ відтворено 1) значення, закріплені за словом та за спільнокореновими словами, 2) зазначено, у яких мовах побутує слово, 3) з якої мови запозичено (зазначено мови-посередниці), 4) який шлях (фонетичний та семантичний) пройшло, 5) реконструйована на основі порівняльно-історичного методу проформа (розуміймо – внутрішня форма слова), 6) у кінці словникової статті подано етимологічно споріднені слова.

Поняття про етимологічно споріднені слова. Слова, які мають одну внутрішню форму, спільний етимон, – етимологічно споріднені. З погляду синхронії це абсолютно різні слова.

Так, слова *толока* і *клака* етимологічно споріднені. Пор.: *клака* «гуртова праця в сусіда чи родича, толока» – запозичення з молдавської мови, молд. *клакэ* «панщина; гуртова робота», як і рум. *слася* походить від схв. *тлака* «панщина, примусова робота» або болг. *тлака* «вечорниці, безплатна колективна допомога»; споріднені з укр. *толока* [ЕСУМ, II, с. 453].

Етимологічно спорідненими є слова *біржа* і *бурса*. Пор.:

Слово *бурса* «заст. нижче духовне училище» запозичене через польську мову з латинської; слат. *bursa* «волова шкіра, гаманець; товариство, походить від етимологічно неясного гр. «знята шкіра» [ЕСУМ, I, с. 304]. Пор.: *біржа*, *бурлеск*, *бюро*.

Біржа – «установа для укладання торговельних угод» – запозичення з німецької; нім. *Börse* «біржа» походить від фр. *bourse* «гаманець, біржа», у якому зберігається лат. *bursa* «волова шкіра, гаманець; товариство», походить від етимологічно неясного гр. «знята шкіра» [ЕСУМ, I, с. 201].

Етимологічно споріднені слова *майстер*, *магістр*, *магістрант*, *магістрат*, *маестро*.

Майстер. «Фахівець з якого-небудь ремесла; митець, мастак, мистець» [НТСУМ, II, с. 130]. *Магістр*. «1. Перший

учений ступінь, що присуджується після спеціального іспиту або захисту дисертації. Людина, що має цей ступінь. 2. У середні віки – голова духовного або рицарського ордену» [НТСУМ, II, с. 125]. *Магістрант*. «Той, хто готується захищати дисертацію на ступінь магістра» [НТСУМ, II, с. 125]. *Магістрат*. «1. У Литві, Польщі й Україні (до другої половини XIX ст.), а також у деяких західноєвропейських державах – орган міського самоврядування; муніципалітет, майстрат, будинок міського управління; ратуша. 2. У стародавньому Римі – державна посада консула, претора тощо, а також особа, що займає цю посаду» [НТСУМ, II, с. 125]. *Маєстро*. «Шаноблива назва видатного музиканта, композитора, художника» [НТСУМ, II, с. 127). Слова походять від лат. *magister* «начальник, учитель, керівник» [ЕСУМ, III, с. 357].

I. Колісник, один із дослідників буковинських говірок, стверджував, що слово *симбря* «виконання роботи двома господарями на основі взаємної домовленості» запозичено в буковинські говірки з румунської мови, пор. *Simbră* «компанія» [РРС, с. 608], і вважав, що білор. *сябр* «родич, товариш» і рос. *шабер* «сусід» етимологічно споріднені слова [136, с. 70].

Одне походження мають слова *бульба*, *букат*, *булава*, *булка*, *булла*, *буля*, *бульдог*, *булька*, походять від іє. **bhel* «пухнути, набрякати; перебувати (про воду); буяти, рясніти, повнішати» [ЕСУМ, I, с. 292].

Спільне походження мають слова *місто*, *мести*, *метати*, *замість*, *міст*, *намість*, походять від псл. **mesto* «місце», давніше, очевидно, «накидане на землю покриття для розташування», пов'язане з *metati*, *mesti* «кидати» [ЕСУМ, III, с. 484].

Етимологічно спорідненими є слова *грива*, *горло*, *гривня*, *гривеник*, *гурло*, *жертви* (від іє. **g^her-* «проковтувати; глотка») [ЕСУМ, I, с. 593]. *Автор*, *Август*, *Авксентій* походять від лат. дієслова *augeo* «збільшую, наділяю, сприяю, завдаю» [ЕСУМ, I, с.44]; *ананест*, *пхати* походять від гр. *ἀνάλαστος* «відбитий

назад», утвореного від дієслова *ἀνάλαω* «б'ю», що складається з префікса *ἀνα*, спорідненого з псл. *na*, укр. *на-*, та дієсловом *παιω* «б'ю, ударяю» [ЕСУМ, I, с.70]; *альбом*, *лебідь* походять від лат. *album*, с.р. від *albus* «білий» (первісне значення: «біла табличка, на якій писали чорнилом»), спорідненого з гр. *αλφός* «білий лишай» [ЕСУМ, I, с. 64]; *амулет*, *меню* походять від лат. *amuletum*, спочатку «їжа з крохмалю», утвореного від за-своєного з грецької мови *amulum* «крохмаль» [ЕСУМ, I, с. 69].

Згідно з Етимологічним словником української мови одну внутрішню форму мають слова *бгати*, *гибати*, *бігти*, *гнути* [ЕСУМ, I, с. 157]; *балакати*, *балаболка*, *балалайка*, *балагур* [ЕСУМ, I, с. 123]; *банальний*, *баяти*, *баніт* [ЕСУМ, I, с. 132]; *амулет*, *молоти* [ЕСУМ, I, с. 69]; *аметист*, *мед* [ЕСУМ, I, с. 67]; *барило*, *барикада* [ЕСУМ, I, с. 143]; *баяти*, *базікати*, *балакати* [ЕСУМ, I, с. 157]; *мадонна*, *мадам*, *мій*, *дім* [ЕСУМ, III, с. 557].

З погляду синхронії похідне слово потребує виокремлення твірної основи та визначення способу словотвору. Так, до ЛСГ «посуд» входить слово *цукорниця* – це похідне утворення від *цукор*, утворене суфіксальним різновидом морфологічного способу; у ЛСГ «приміщення» похідне *їдальня* – віддієслівний іменник (від *їсти*), утворений суфіксацією.

2.3. Культурологічний простір слів

Культурологічний простір слів ілюструємо на матеріалі ЛСГ «назви рослин».

Джерельною базою для аналізу культурологічного простору ЛСГ «назви рослин» послуговували прислів'я та приказки, виписані зі збірки «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (Уклад.: М. Номис / Упорядкув., прим. та вступ. ст. М. М. Пазяка. К.: Либідь, 2004) та приказки, порівняльні фразеологізми зі збірника «Словник стійких народних порівнянь» (Уклад.: О. С. Юрченко, А. О. Івченко. Харків: Основа, 1993).

Додаткові відомості. У некролозі головного редактора «Київської старовини» В. Науменка на смерть Номиса зазначено, що якби він більше нічого не видав, крім збірника прислів'їв та приказок, то і в такому разі його ім'я збереглося б для нащадків, оскільки ця праця «становить внесок в українську етнографію не тільки багатством матеріалу, але й способом обробки й систематизації».

У 1901 р. М. Грушевський так написав про працю Номиса: «Серед фольклорних зібрань, що виходили у світ у різні часи, є низка таких, що ніколи не старіють, їм судилося довге життя. Вони дбайливо бережуться всіма поколіннями, міцно ввійшовши до скарбниці світової культури. До таких пам'яток належить збірка М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше», яка посіла почесне місце у світовій фольклористиці.

М. Т. Симонов (Номис – псевдонім, що складається з перших п'яти букв прізвища Симонів) народився в заможній козацькій родині на хуторі Зарозі біля повітового містечка Оржинці на Полтавщині. Батьківщиною його предків було містечко Ориця, рід був старовинний, козацький, один з його прапрадідів у XVIII ст. був оржицьким отаманом. У 30-х роках XIX ст. частина родини Симонів, у яких вже тоді до прізвища Симон додався російський суфікс *-ов* (Симонов), з Оржинці переселилася на хутір Зарог. У Зарозі пройшли дитячі роки майбутнього фольклориста. Вчився спочатку вдома, з 1832 р. по 1835 р. – у Лубенському приходському училищі, з 1835 р. по 1840 р. – у Переяславському духовному училищі, а з 1840 р. по 1844 р. – у Полтавській гімназії. У 1844 р. М. Т. Симонов вступає на словесний факультет Київського університету, де були міцними традиції, закладені його першим ректором, видатним фольклористом М. Максимовичем, на цей час припадає початок активної фольклористичної та етнографічної діяльності майбутнього упорядника «Українських приказок та прислів'їв і таке інше». М. Т. Симонов, безперечно, уже в той час був знайомий з багатьма учасниками Кирило-Мефодіївського братства, і тільки завдяки тому, що його прізвище не виплило на процесі, він уникнув драматичної долі кирило-мефодіївців.

Творча діяльність М. Т. Симонова відіграла важливу роль у культурному житті України. Письменнику судилося бачити його піднесення і спади. Родина Симонова дала українському народові двох визначних письменниць – дочку Надію Матвіївну Кибальчич (Наталку Полтавку) і онучку – Надію Костянтинівну Кибальчич – знамениту українську поетесу-символістку.

Діапазон творчої діяльності М. Т. Симонова був дуже широким: пареміограф, талановитий письменник, етнограф, діалектолог, видавець.

Він був незрівняним оповідачем, автором оповідань «Дід Мина і баба Миниха», «Тітка Настя», «Різдвяні святки», етнографічних розповідей «Уривки із автобіографії Василя Петровича Білокопитенка», «Крашанки в старовину», описів народних переказів і легенд «Розповіді про поїздку запорожців до Петербурга» та вже згаданої вище збірки «Українські приказки, прислів'я і таке інше».

Збірка М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» містить дві частини: більшу – прислів'я та приказки і меншу – загадки. До обох частин додаються покажчики. Паремійний матеріал першої частини має 20 розділів: вірування українського народу; природа; пори року; історичне минуле, сила і воля людини; соціальні відносини; доля, недоля, лихо; різні моральні вади людей; різні сторони людської вдачі і настрою; скупість і щедрість людини; розум, голова, дурощі; правда, брехня, осуд; багато-трохи; здоров'я, хвороби, смерть; кохання, одруження, чоловік і жінка, діти; сусіди, куми, приятелі, вороги; своя хата, своє-чуже; господарська діяльність; недбалиці, лінивість; зовнішній вигляд людини, одяг; примовляння, побажання, гостини; спів, музика, танці.

Збірка довгий час перебувала в напівзабутті і забороні. Заборони української мови позначилися як на самому виданні книги, яка була понівечена цензурою, так і на її розповсюдженні після виходу в світ. Доводиться лише дивуватися, як упоряднику вдалося в такий важкий час все-таки видати цю унікальну книгу.

Не набагато краща доля судилася збірці й у ХХ ст. У 20-ті рр. – час національного і культурного відродження на Україні – відомий учений фольклорист і етнограф А. Лобода, розуміючи важливе значення книги, видав на склографі 150 примірників.

У 60–70-ті рр. з'являються невеликі статті в енциклопедії та в періодиці. І лише в 1985 р. з ініціативи та на кошти Владика Мстислава, патріарха Української Автокефальної Православної Церкви, збірку було перевидано і приурочено 120-річчю її виходу в світ (1864–1984).

Текст видання 1985 р. в основній частині повністю відтворює збірку Номиса 1864 р. Зрозуміло, що видання збірки Номиса в 1985 р. через обмежену кількість примірників і труднощі не може задовольнити потребу в ній наукової громадськості та книголюбів. Тому журнал «Київ», починаючи з березня 1991 р., друкує частинами тексти зі збірки Номиса. Але необхідне й нове видання книги М. Номиса. За цю благородну справу взялось видавництво «Либідь», розпочавши збіркою Номиса серію «Літературні пам'ятки України».

Автор «Бібліографічної замітки» в «Санкт-Петербурзьких ведомостях», підписаний криптонімом «Т», назвав книгу «дорогоцінним, єдиним у своєму роді зібранням, за яке буде вдячна не сама лише Україна, а весь

слов'янський світ, для слов'янського народознавства – це справді було перше наукове видання в українській етнографії, і воно перевищило всі інші слов'янські видання приказок».

М. Є. Сиваченко наголошував, що значення збірника в тому, що в ньому знайшов широке застосування принцип публікації прислів'їв з розкриттям історії їх походження, а вмішувани зразки вперше в українській пареміографії представлені не одним прислів'ям чи приказкою, а цілими гніздами їх варіантів.

Поширеність паремій-прислів'їв з опорним словом *дерево* зумовлено тим, що ця лексема є родовою назвою для цілого класу рослин. Пор.: слово *дерево* «багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону» [НТСУМ, I, с. 528] належить до праслов'янського лексичного фонду, можливо, походить з іс. *der* «дерти» (як «обдерте від кореня»), етимологічно споріднені слова *дрова*, *здоровий* [ЕСУМ, I, с. 36].

Паремії зі словом *дерево* фіксують різноманітні відношення об'єктивного світу: про тривалість зусиль у справах – *Велике дерево поволі росте* [Ном., с. 40]; *На один раз не зітнеш дерева; За єдиним разом дерево не звалиця* [Ном., с. 124]; про негативні риси людського характеру – *Поверх дерева ходить* [Ном., с. 80]; *Як дерево зітнуть, кожний тріски збирає* [Ном., с. 46]; про відповідність явищ – *Веселе дерево, весело й співає* [Ном., с. 49]; *На крутеє дерево треба крутого клина* [Ном., с. 93]; *На сухеє дерево і огонь пада* [Ном., с. 96]; *На похиле дерево й кози скачуть* [Ном., с. 97]; *Коло сухого дерева і сире горить* [Ном., с. 134]; про кількісний вияв явищ – *Одне дерево ще не ліс* [Ном., с. 96]; про причинно-наслідковий характер явищ – *Сади дерево замолоду – на старість як знахідка*; про різні результати однієї ситуації – *З одного дерева хрест і лопата*; про спадковість характеру людей – *Яке дерево, такий клин, який батько, такий син; Дерево криве, а плоди солодкі; Пізнати дерево по овочу його* [Ном., с. 134].

Народні спостереження над природою відтворюють прислів'я-прикмети: *Прийшов Петро – вирвав листок; прийшов Ілля – вирвав і два; а прийшов Спас – бери рукавиці про запас; прийшла Пречиста – на **дереві** чисто; прийшла Покрова – на **дереві** голо; Коли закує зозуля до Юрія на голі **дерево**, то буде голодне літо; а як на лист, то буде поліття* [Ном., с. 29].

Слово *дуб* «багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами – жолудями» [НТСУМ, I, с. 619] належить до архаїчного шару слов'янської лексики, виводиться з псл. **dumbas* «дупло, дуплище; дерево», зводиться до іс. «глибокий, низько розташований»; розвиток нової семантики пояснюється ототожненням понять «дупло» і «дуплисте дерево» та перенесенням цієї назви на дуб за характерною насамперед для нього ознакою дуплистості; за іншою гіпотезою, слово *дуб* зазнало такого розвитку значень: «низько розташована місцевість» – «долина» – «волога долина, поросла лісом» – «ліс» – «дерево» – «найбільш звичайне дерево; дуб»; зіставлялося ще з гр. «сліпий, темний, дурний» [ЕСУМ, I, с. 138]. Можливо, тому слово *дуб* часто функціонує в пареміях зі значенням «дурний», а слово *дуб* внаслідок вторинної мотивації стало метафорою, яка позначає нерозумну людину: *Сказав як дурний з дуба вірвався – дурний* [ССНП, с. 50]; *Сказав як з дуба зірвався – сказав дурницю* [ССНП, с. 50]; *Як з дуба внав. Про дурнувату людину* [ССНП, с. 50]; *З дуру, як з дубу; Сказав, так як дурний з дубу вірвався* [Ном., с. 138].

Зовнішня ознака дуба – міцність, кремезність зумовлює сталі порівняння: *Великий як дуб; Високий як дуб; Здоров як дуб; Міцний як дуб* [ССНП, с. 50].

У прислів'ях зі словом *дуб* йдеться про невідповідність можливостей (сподівань) та результатів – *Зробив з дуба спичку; Зробив з дуба сірничок*; про відсутність ознак у непричетності до чого-небудь – *Смола к дубу не пристане*

[Ном., с. 145]; стосунки людей реалізують паремії *Як дуба не нахилиш, так великого сина на добре не навчиш* (про виховання дітей); *Який дуб, така бочка, яка мати, така й дочка* [Ном., с. 145].

Народна прикмета відтворена в паремії *Тоді просо засівається, як глухий дуб розвивається* [Ном., с. 145].

Верба – «дерево або кущ із гнучким гіллям, цілісними листками і зібраними в сережки одностатевими квітками» [НТСУМ, I, с. 177]. Слово *верба* відоме всім слов'янським мовам, походить з іє. «гнути, крутити, вертїти» [ЕСУМ, I, с. 350].

Паремії зі словом *верба* відтворюють причинно-наслідкове розуміння світу – *Де вода, там верба*; характеризують людину за протилежними, взаємно не зумовленими рисами – *Верба товста, та пуста* [Ном., с. 280].

У пареміях зі значенням «безглузда вигадка, нісенітниця», побудованих на засадах карикатури, бере участь слово *верба*: *Уродили на вербі груші; Наказав на вербі груш; Така права, як на вербі груші* [Ном., с. 148]; *Були вареники та на вербу повтікали; На вербі груші, а на осиці кислиці не ростуть; Верби золоті ростуть (де, за ким)* «про неодоладні, нерозумні дії кого-небудь» [НТСУМ, I, с. 177].

Липа – «дерево з серцеподібним зубчастим листям і жовтим пахучим медоносним цвітом; лип'я» [НТСУМ, II, с. 76]. Слово *липа* походить з псл. **l̥ьpeti* «липнути, ліпити», назва може бути зумовлена липким соком липи або слизькуватим липким ликом [НТСУМ, II, с. 237].

У пареміях-порівняльних фразеологізмах (далі – ПФ) іменник *липа* функціонує зі зменшено-пестливим суфіксом – *липка*, липа в народній свідомості – символ бідності. Основу такого уявлення формують властивості кори дерева – легке відставання від стовбура дерева: *Голий як (липа) липка* – украй бідний [ССНП, с. 82]. На основі асоціативного зв'язку бідність (липа) – грабувати формуються паремії зі значенням «грабувати»: *Обдер як (липу) липку* – пограбував [ССНП,

с. 82]; *Облупив як (липу) липку* – безжально пограбував (СНП, с. 82); *Обідрати як молоденьку липку* [СНП, с. 82].

Спостереження над фізичним станом липи відтворено у паремії, яка визначає вікову ознаку людини *Старий як дупло в липі* – про стару ветху людину [СНП, с. 82].

Переносним значенням слова *липа*; пор. «2. *перен.* Про що-небудь фальшиве, підроблене; луб, луб'я» [НТСУМ, II, с. 76] зумовлений фразеологізм *липу справляти* «обдурювати, підробляти (здебільшого документи)» [НТСУМ, II, с. 76].

Груша – «садове і лісове фруктове дерево з темно-зеленим і цупким листям та плодами, перев. мають форму заокругленого конуса» [НТСУМ, I, с. 488]. Слово *груша*, що входить до складу спільнослов'янської лексики, очевидно, походить від псл. **grusiti* «дробити, товкти» [ЕСУМ, I, с. 607], пор. також рос. *крушить* «ломать». Паремії зі словом *груша* виражають широкий спектр значень.

Ідею родинної подібності ілюструє паремія *Не паде грушка дальше від листя* [Ном., с. 193], яка, очевидно, виникла за зразком *Яблуко від яблуні недалеко падає*; ставлення до жінки ілюструє прислів'я *Люби жінку, як душу, а тряси, як грушу*. Причинно-наслідкові відношення об'єктивного світу засвідчує паремія *Яка грушка, така юшка* [Ном., с. 152]; невідповідність сподівань – *Мав Бог дати душу, а дав грушу* [Ном., с. 76]; рису людського характеру (тямущий) – *Не заспить грушок в попелі* [Ном., с. 126]; надмірний вияв процесуальної ознаки відтворюють ПФ *Допався як Май до груш*; *Допався як Мель до груш* [СНП, с. 42]; карикатурно відтворюють дійсність паремії: *Де піде, то все золоті грушки за ним ростуть* [Ном., с. 80]; *Багато як з осики груш*; *Закохався як чорт у суху грушу*; *Правда як на вербі груші* [СНП, с. 41]; *Виліз на грушку, рвав петрушку*.

Горіх. «1. Плодове дерево родини горіхових, найпоширенішим видом якого є волоський горіх. 2. Плід цього дерева або ліщини з їстівним ядром і досить міцною шкаралупою»

[НТСУМ, I, с. 463]. Слово *gorix* відоме слов'янським мовам, псл. походження, ймовірно, походить з іє. *resti* «зв'язувати, розв'язувати», у такому разі назва мотивується тим, що ліщинові горіхи родять в'язками, купками [ЕСУМ, I, с. 567].

Приказка *розчистити під горіх* «відчитати кого-небудь» [НТСУМ, I, с. 463] пов'язана з ремеслом – обробкою деревини.

Слово *gorix* у пареміях використано зі значенням «плоди дерева». Про необхідність завершувати справу йдеться в прислів'ї *Нехай вже раз той горіх розгризу* [Ном., с. 113]; про відповідальність у виборі друзів – *Не гризи з дідьком горіхів* [Ном., с. 131].

Калина – «кущова рослина, що має білі квіти і червоні гіркі ягоди» [НТСУМ, I, с. 805]. Слово *калина* відоме всім слов'янським мовам; за однією гіпотезою, – похідне від *kalъ* «мокра земля, болото, драговина, грязь»; назва зумовлена вологолюбністю калини і її поширенням у болотистих місцях; за іншою гіпотезою, можливий зв'язок з псл. *kaliti* «гартувати, розжарювати» на тій підставі, що червоні плоди рослини подібні за кольором до розпеченого заліза [ЕСУМ, II, с. 350]. За ЕСУМ, власна назва *Калина* – запозичення з грецької, утворено на основі прикметника «гарний». Можливо, саме тому в українській ментальності *калина* – символ краси, звідси паремії *Гарна як калина; Червона мов калина* – про дуже вродливу дівчину [ССНП, с. 63]; *Любуйтеся калиною, коли цвіте, а дитиною – коли росте; Дівчина як у лузі калина; Заливається, як соловейко на калині; Прошло літо – не ходи в луг по калину.*

Трава – «рослина з однорічними зеленими м'якими пагінцями, які не дерев'яніють; мурава, моріг; отава, отавиця (після покосу)» [НТСУМ, III, с. 559]. Слово *трава* пов'язано з двр. *траву, трути* «вживати»; вбачають зв'язок з рос. *травить* [ЭСРЯ, IV, с. 91].

Про того, хто поводить себе дуже скромно, виявляє покірність, є тихим, непомітним, говорять *тихіший (тихий) від води,*

нижчий від *трави* [НТСУМ, III, с. 559]. Асоціативним зв'язком зі словом *трава*, яка росте на могилі, пов'язаний фразеологізм *порости травною* «давно перестати жити, загинути, лежати в могилі» [НТСУМ, III, с. 559]. Стан апатії реалізує фразеологізм *хоч трава не росте* «цілком байдуже» [НТСУМ, III, с. 559]. Характеризує смакові якості їжі ПФ як *трава* – несмачний (про їжу). Відсутність чого-небудь вербалізує фразеологізм *ні в березні води, ні в квітні трави*. Високим ступенем узагальнення характеризуються паремії: *На битім шляху трава не росте; Зо злої трави не буде доброго сіна* [Ном., с. 152] (про причинно-наслідкові характеристики явищ).

Кропива – «трав'яниста рослина, листя і стебло якої вкриті жалкими волосками; жалива» [НТСУМ, II, с. 16]. Слово *кропива* належить до спільслов'янського лексичного фонду, псл. *kropiva* походить з **kropiti*; назва пов'язана з тим, що ця рослина, коли вона вживається для годування худоби, попередньо обварюється (пор. укр. *окрін*); вважається також, що в основу зв'язку з **kropiti* покладено здатність кропиви жалити, пекти в особливий спосіб – ніби дрібними бризками (*кропити* «падати рідкими краплями») [ЕСУМ, II, с. 103].

У пареміях зреалізовані відомості про «жалкий» характер кропиви. На цій основі в прислів'ях відтворено ідею про протидію явищам: *Якби на кропиву не мороз, вона б всіх людей поколола; І на жалку кропиву мороз буває* [Ном., с. 93].

ПФ увиразнюють статичні та динамічні ознаки негативного характеру: *Впав як голий у кропиеу* – потрапив у неприємне становище [ССНП, с. 75]; *Добре як голому в кропиві* – дуже погано [ССНП, с. 75]; *Живе як голий в кропиві* – погано живе [ССНП, с. 75]; *Мається як голий у кропиві* – живе у постійних нестатках [ССНП, с. 75]; *Жалкий сердитий як кропива* – про людину з сердитим характером [ССНП,

с. 78]; *Злий як кропива* – дуже злий [ССНП, с. 78]; *Пасує як чортові в кропиві* – зовсім неvigідно, не пасує [ССНП, с. 78].

Лопух. «1. Бур'ян родини складноцвітних із широкими листками і чіпким суцвіттям з колючками; реп'ях» [НТСУМ, II, с. 105]. Реп'ях – це збірна назва рослин, які належать до різних сімей, проте мають спільну рису – чіпкі плоди. Назву ці рослини отримали від своєрідного способу переносу і розсіювання плодів: вони чіпляються дрібними колючками до шерсті тварин або одягу людей. В основі назви *реп'ях* лежить втрачене нині псл. *penete se* «чіплятися». Сліди цього зниклого слова простежуються в багатьох слов'янських мовах. У багатьох із них є слово *будяк*, яке пов'язане з праслов'янським *бості* «колоти». Степові кактуси-будяки росіяни називають чортополохом [125, с. 100]. М. Фасмер зазначає, що слово *лопух* існує в слов'янських мовах, простежує зв'язок з лит. *lapas* «лист», припускає етимологічну спорідненість зі словами *лопата*, *лапа* [ЭСРЯ, I, с. 520].

До початку XIX ст. лопух не був відомий у Західній Європі. Його занесла туди російська кіннота після розгрому армії Наполеона. Тепер ця рослина у Франції росте як бур'ян. У Японії лопух вважають городньою овочевою рослиною і культивують під назвою «гобо». Лопух справжній – дворічна трав'яниста рослина до 1,5–2 м заввишки, із стриженевим м'ясистим розгалуженим (до 60 см завдовжки) коренем [125, с. 48].

Дидактичне навантаження (не засуджуй!) репрезентує паремія *Самі в гріхах, як в реп'яхах, а ще людей судять* [Ном., с. 150]. Ідею працелюбства відтворює прислів'я *Дівки, не прядіть: виросте лопух* – буде сорочка і хвартух, причому це значення реалізоване імпліцитно, на основі антифразису, через карикатурне відтворення дійсності.

ПФ відтворюють негативні динамічні та статичні ознаки, що виникають за асоціаціями до лопуха – негарний, пихатий, нахабний: *Гарно як свині під лопухом* – зовсім негарно

[ССНП, с. 132]; *Дметься як жаба на лопуху* – безпідставно поводить ся пихато [ССНП, с. 85]; *Опустив уха гий лопух на дощ* – похнюпився, засумував, розгубився [ССНП, с. 85]; *Взявся як реп'ях кожуха* – нахабно, невідступно переслідує [ССНП, с. 128].

Мак – «трав'яниста рослина з довгим стеблом і великими квітками (червоного кольору), що дає кулястий плід, наповнений дрібним насінням; вирощується як лікарська та олійна рослина, а також як декоративна рослина [НТСУМ, II, с. 130]. Слово *мак* відоме всьому слов'янському світу, має індоєвропейське походження [ЭСРЯ, II, с. 560].

Мак – одна з улюблених господарських рослин українців, проте не є важливою в господарстві, слово *мак* функціонує в пареміях про щось необов'язкове, без чого можна обійтись: *На Різдва – обідеця без паски, а про мак – буде й так, а без олію – не зімлію* [Ном., с. 31]; *Сім літ мак не родив, а голоду не було; Не вродив мак – перебудемо й так*. Слово *мак* використане в паремії-погрозі *Постой, бісова душа, я тобі дам маку!* [Ном., с. 111]. Узагальненого значення (про обов'язковість дотримання слова) йдеться в прислів'ї *Надав чорт маком заговіть* (скажеш, а те винесе) [Ном., с. 131]; про втрачені ілюзії йдеться в паремії *Був з маком, та став з таким*.

Фізичні властивості маку стали основою відтворення ознак явищ у ПФ: *Так тихо, хоч мак сій* [Ном., с. 32]; *Як маку* – дуже багато [ССНП, с. 87]; *Багато як гриш за маку* – дуже багато [ССНП, с. 87]; *Вискочив як голий козак з маку*; *Вихопився як козак з маку*; *Вихопився як Кузьма з маку*; *Вихопився як голий з маку* – зробити недоречний вчинок [ССНП, с. 87]; *Гарна як мак городній* – про дуже вродливу дівчину [ССНП, с. 87]; *Дрібне як мак* – про дуже дрібно написано [ССНП, с. 87]; *Пише, як маком сіє* – про дуже дрібний почерк [ССНП, с. 87]; *Ладне як каша з маком* – про що-небудь не дуже естетичне на вигляд [ССНП, с. 87]; *Почервонів як мак* – засоромився [ССНП, с. 87].

Гречка. «1. Однорічна трав'яниста медоносна рослина, із зерен якої виготовляють високопоживну крупу та борошно. 2. Зерно цієї рослини» [НТСУМ, I, с. 479]. Слово *гречка* пов'язане зі словом *грек*, як назва рослини, що потрапила до східних слов'ян через греків [ЕСУМ, I, с. 596]. Гречка на нашу територію потрапила за часів князя Святослава під час візантійського походу.

У пареміях зі словом *гречка* йдеться про невідповідність очікуванім результатам *На жито орали, та й гречки не має* [Ном., с. 69]; про неможливість загадувати наперед – *По Божому гречка родить* (як хто загадує наперед) [Ном., с. 71]; про упертість (одну з рис людського характеру) – *Йй кажеш овес, а вона каже гречка* [Ном., с. 72]; *Нехай буде гречка!* –... *нехай не буде суперечка.* –... *аби не суперечка* [Ном., с. 113]; про відсутність одного зі складників цілого – *Обійдеця Великдень без гречаної паски!* [Ном., с. 117].

Характер застережень та погроз мають мовні одиниці *Я тебе пережену на гречку!* [Ном., с. 89]; *Що ви мені? Ні сіль, ні гречка!* [Ном., с. 109].

Пшениця. «1. Рослина родини злакових, із зерна якої виробляють біле борошно, крупу та інші продукти. 2. Зерна цієї рослини» [НТСУМ, III, с. 88]. Пшеницю на нашій землі сіяли ще за три тисячоліття до н.е. Назва цієї рослини ще праслов'янська. Слово *пшениця* утворено від слова *пшоно* з допомогою суфікса *-иц*, а *пшоно*, зі свого боку, – це давня форма дієприкметника минулого часу від дієслова *пхати* – «товкти», тобто *пшоно* «товчене», зерно, яке потовкли, приготували до вжитку. Сьогодні зв'язок між словами утратився [125, с. 88].

Про залежність явищ об'єктивного світу йдеться в паремії *На підлозі пшениця не зійде*; про важливість часової характеристики роботи – *Ранній пар родить пшеничку*; негативну ознаку людського характеру (зздрісність) відтворює прислів'я *На чужій ниві все ліпшая пшениця* [Ном., с. 110].

Жито. «1. Злакова рослина, зерна якої використовуються для виготовлення хліба. 2. Зерно цієї рослини. 3. *тільки мн. ів.* Поля з ростучими на них рослинами жита» [НТСУМ, I, с. 675]. Слово *жито* належить до спільнослов'янського лексичного фонду; псл. *zito* пов'язане з *ziti* «жити», споріднене з пруським *geitan* «хліб» [ЕСУМ, I, с. 200].

У пареміях цього класу реалізується хліборобський дух української нації: *Як діждемо літа та нажнемо жита, поставимо в копи та вдаримо в гонки; Роби, роби, то й матимеш, посій жито, то й жатимеш; Сухий люрець, мокрий май – буде жито, як той гай!; На Юрія ворона в житі сховаєця* [Ном., с. 29]; *Не вважай на врожай, а жито сій, то хліб буде; Доки батько копу жита змолотив, то син обувся* (про лінь).

Узагальнений характер (про незаслане покарання) має паремія *За моє жито, то ще й мене бито*.

Коноплі. «1. Однорічні трав'янисті рослини, зі стебел яких виготовляють прядиво, а з насіння видобувають олію. 2. Виготовлене на прядиво цієї рослини» [НТСУМ, I, с. 879]. Слово *коноплі* прийшло до нас із народної латини, де ця рослина звалася *канані* чи *каннапус*. Слово є в багатьох мовах світу, тому про нього кажуть, що це «мандрівний» термін східного походження [125, с. 93].

Український народ здавна знає про психотропні властивості рослини коноплі, а тому всі ПФ з опорним словом *коноплі* мають сему «недоречність». Значення недоречності підсилене словотвірними особливостями опорних дієслів – префіксом *ви-* дієслів зі значення раптовості: *Вилетіла як гала з колопень; Вирвався як з конопель* – сказав дурницю [ССНП, с. 74]; *Вискочив як з конопель* – зробити щось зненацька, несподівано [ССНП, с. 73]; *Вирвався як голій з колопень; Вискочив як Сень з колопень* – зробив недоречний вчинок [ССНП, с. 73]; *Вирвався як Пилип з конопель; Вихопився як Пилип з конопель* – про щось недоречне

[ССНП, с. 74]; *Бігає як Настя в коноплі* – ошаліло метається [ССНП, с. 74]; *Плутається мов Настя в коноплях* – не справляється з елементарною роботою [ССНП, с. 74].

Горох. «1. Польова і городня трав'яниста рослина родини бобових з круглим насінням (горошинами). 2. Насіння цієї рослини, що використовується для харчування» [НТСУМ, I, с. 467]. Горох люди вирощують так само давно, як і пшеницю. Слово *горох* належить до спільнослов'янського лексичного фонду, його етимологію пов'язують через слово індоєвропейського походження зі значенням «розтертий», пояснюючи первісне значення як «щось розтерте» [ЕСУМ, I, с. 572].

Слово *горох* нерідко використовують у ПФ для характеристики мовлення: *Торохтить Солоха, як діжка з горохом*; *Балакає як горохом об стіну*; *Балакає як горохом сипле*; *Говорить мов горохом до стіни кидає*; *Говорить мов горохом торохтить*; *Говорить мов об стіну горохом* [ССНП, с. 40]; стану явища: *Змішав як горох з капустою* – наробив безладної мішанини [ССНП, с. 40]; *Мов горохом об стіну* – байдуже [ССНП, с. 40]; *Пристає як горох до стіни* – зовсім не реагує на що-небудь [ССНП, с. 40]; характеристики людини: *Дівчина в красі, як горох на полосі: хто йде, той вищипне*; *Застукав, як сотника в горосі* [Ном., с. 940]; *Мається як горох при дорозі* – про беззахисну людину. Зі значенням «зрадити» в українській мові функціонує фразеологізм у *горох* *ускакнула* [Ном., с. 183], побудований на зразок *ускочити в гречку*. Паремія *Як бачились в горосі, та й досі* [Ном., с. 242] – про нечасті зустрічі.

Біб – «однорічна городня рослина, що має в стручках поживні плоди. 2. Плоди цієї рослини» [НТСУМ, I, с. 100]. Слово *біб* належить до індоєвропейської лексики, воно побутує в багатьох європейських мовах; пов'язане з лат. *faba* [ЕСУМ, I, с. 189]. У Стародавньому Римі (риси успадкована з Давньої Греції) боби вважалися їжею простого люду, а тому римська верхівка із зневагою ставилася до бобу,

звідси вираз *сидіти на бобах* «тобто бути бідним», *дати бобу* «покарати когось» [125, с. 92], звідси ж стала погроза *Як дам тобі бобу, то крикнеш «пробу»!* [Ном., с. 89].

Про харчові ознаки рослини йдеться в пареміях *Біб – то напиханий хліб; Коли цвіте біб, тоді тяжко на хліб, а як на мак – перебудемо й так.*

Редька. «1. тільки одн. Дворічна овочева рослина родини хрестоцвітих з їстівним чорним або білим коренеплодом круглої або довгастої форми. 2. Їстівний коренеплід цієї рослини» [НТСУМ, III, с. 109]. Слова *редька* і *редиска* мають спільне походження; від лат. *радіус* «корінь», однак слово *редиска* прийшло до нас у XVIII ст. із Франції, а *редька* ще у XVI ст. із Німеччини [125, с. 91].

У багатьох пареміях образність виникає на основі гіркого смаку редьки: *Гірше печеної редьки; Гірш за гірку редьку; Як гірка редька – дуже сильно, надзвичайно; нестерпний; Гіркий як редька – дуже гіркий* [ССНП, с. 126]; *Скребнув редьку, що аж із хати тікай* [Ном., с. 86].

У низці ПФ образ редьки використано для увиразнення дієслова зі значенням «стосунку до об'єкта»: *Любить як собака редьку – зовсім не любить* [ССНП, с. 126]; *Не любить як собака редьки – дуже не любить* [ССНП, с. 126]; *Обрид як собаці редька; Набриднув як собаці редька – дуже обрид* [ССНП, с. 128]; *Надокучив як парена редька* [ССНП, с. 128].

Відомості про редьку як один із продуктів харчування відтворено в пареміях: *Хрін та редька живіт упушили – мед та горілка все те потушили* [Ном., с. 253]; *Не їв редьки, не буде ригати – про причинно-наслідкові відношення в непричетності до чого-небудь* [Ном., с. 145]; *Поживай, Хведьку, то хрін, то редьку – про бідність* [Ном., с. 246]; *Редьку їсти з панами, а спати з свинями – про невідповідність чого-небудь* [Ном., с. 253].

Морква. «1. Городня рослина з пірчаторозсіченими листками й довгастим потовщеним коренем. 2. Коренеплоди цієї

рослини оранжевого кольору, що вживаються як їжа або корм» [НТСУМ, II, с. 227]. За ЕСУМ, слово *морква* відоме всім слов'янським мовам, праслов'янського походження, за іншою гіпотезою, запозичено з германських мов [ЕСУМ, II, с. 514].

Низка паремій констатує, що морква є улюбленими ласощами свині: *Не будь тим, що моркву риє; Знає свиня, що морква* [Ном., с. 127]; *Унадився, як свиня в моркву* [Ном., с. 71]; *Вліз як свиня в моркву* – нахабно вдерся куди-небудь [ССНП, с. 132].

Образ моркви реалізує бездіяльність: *Сидить, як морква в грядці* [ССНП, с. 95]; *Сидить як морква в гнізді* [ССНП, с. 95]; *Сидить як морква в землі* – нічого не робить [ССНП, с. 95]. Образність моркви послугувала основою для фразеологізму зі значенням «сварити, лаяти когось», який існує у варіативних формах *моркву скребти (скромадити, стругати)* [НТСУМ, II, с. 227]. Негативну рису – задрісність – засуджує прислів'я *Солодка морква, та в чужому городі*.

Капуста. «Городня рослина родини хрестоцвітих, листя якої використовують для виготовлення різних страв» [НТСУМ, I, с. 812]. Слово *капуста* існує в багатьох слов'янських мовах; очевидно, результат видозміни запозиченого старолатинського *composita* «квашена, консервована капуста», букв. «складена, змішана капуста»; за іншим припущенням, слово набуло своєї форми під впливом контамінації з близькою за значенням групою романських слів – старолатинське *caputium* «качан капусти» [ЕСУМ, II, с. 378].

Паремії, у яких трапляються слова *горох* і *капуста* реалізують ідею невизначеності, невпорядкованості: *горох з капустою* «про ще-небудь нерозбірливе, невпорядковане» [НТСУМ, I, с. 812]; *Заколотив гий горох з капустов* – про безладну мішанину речей, не пов'язаних між собою [ССНП, с. 64].

У низці ПФ схарактеризовано конкретні дії: *Вибіг як заєць з капусти* – несподівано сказав дурницю [ССНП, с. 64]; *Виполошив як зайця з капусти* – сильно перелякав, вигнав із схованки [ССНП, с. 64]; *Витріщився як жаба в капусті* – тупо недоумкувато дивиться [ССНП, с. 64]. *Гаратати як капусту*; *Посік як капусту* – безжально бити когось [ССНП, с. 64]; *Убрався як заєць у капусту* – допався до смачного [ССНП, с. 64]. Низка ПФ є ілюстраціями до рис характеру людини: *Несміливий мов цап у капусті* – дуже сміливий [ССНП, с. 64]; *Унадився як заєць у капусту* – про злодійкуватого чоловіка [ССНП, с. 64].

Паремії з опорним словом фітонімом є частиною духовної культури нації. Серед слів-фітонімів є лексеми, що репрезентують клас дерев (*дерево, дуб, верба, тополя, осика*), кущові рослини (*кущ, калина*), трав'янисті рослини (*трава, ряс, сіно, мак, коноплі*), злакові рослини (*пшениця, жито, овес, ячмінь, очерет*), бобові (*горох, біб*), коренеплоди (*морква, петрушка, хрін, буряк*). Паремії характеризують широкий семантичний спектр, як-от: риси людського характеру, причинно-наслідкові відношення, недоведення справи до кінця тощо.

Додаткові відомості. Аналіз етнолінгвістичного простору лексем детально висвітлено в такому виданні: Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.

3. Етнолінгвістичний аналіз тематичної групи матеріальної культури («їжа та напої»)

Родова назва ТГЛ «їжа» слово *харч*, запозичене з арабської мови через посередництво тур. *harç* [ЕСУМ, VI, с. 160]. Цією лексемою активно послуговувалися письменники кінця XIX – початку XX ст.; у мовленні діалектоносіїв представлена у формі граматичного варіанта *харчі*.

ЛТГ «назви страв рослинного походження (зернові)»: *логаза, перлівка, кутя, кисіль, кваша, чир, тирба, мамалига, кулеша, паленьта, бануш, плов, мюслі*.

Застаріла багатозначна лексема *логаза*, що має 3 ЛСВ «ячмінь, крупа, каша», пов'язана з уг. *lohoz* «для коня» [ЕСУМ, III, с. 278], формує паремію *Зразу їли логазу, а як си запомогли, то й без вечері легли* «насмішка над тими, хто невміло веде господарство» [СБГ, с. 139].

Слово *кутя* (ритуальна каша із зерна) запозичено з грецької мови; гр. *koukki (ov)* «боби; зерно» [ЕСУМ, III, с. 163].

Однією з найдавніших страв серед зернових рослин був *кисіль*. Його готували з борошняної закваски шляхом викисання. Кисіль передував печеному хлібові. Страва мала й іншу назву: *джер, жур* «кисла страва із вівсяного борошна», слово запозичене з пол. *żur* «кисла юшка» [ЕСУМ, II, с. 210]. Дієвість такого джерела розвитку мови, як *національна традиція* призводить до переосмислення лексем (семантичний словотвір). Так, кулінарний термін *кисіль* змінив своє значення. Наразі лексема *кисіль* «драглиста страва з фруктового сиропу, молока з крохмалю» [НТСУМ, I, с. 831] належить до назв напоїв.

Давньою вважається «каша з різних видів борошна – *кваша*» [ССМ, I, с. 472], *квашка, квашня* [Жел. I, с. 339], *тетеря*. Діалектоносії старшого віку згадують: заквашували житнє і пшеничне борошно, через декілька днів варили розчину, додавали цукор. «Це була солодка страва. Подібна страва у росіян – *кулага*, у білорусів – *саладуха, раугеня, путра*» [6, с. 39].

На Буковині часто готували борошняну страву – *чир*, «який їли з молоком і кулешою – *рідка кулеша*» [Кож., III, с. 22].

У буковинських говірках слово *чир* збільшило семемну структуру. У гуцульських говірках Буковини *чир* ЛСВ² «губка»; пор.: «*Поверх сорочки перекидають Гуцули невідступну табівку (ремінну торбу), у яку ховають люльку, тютюн, протачку, кресало, кремін і чір (губку) або сірники...*»

[Шух., с. 147; Кайнд., с. 66]. *Чир* ЛСВ³ «пійло для тварин» [БГ, с. 36; СБГ, с. 544], фіксуємо паремію-застереження *Не шкiр зуби, ек пес на горечий чiр* (с. Дихтянець Путильського р-ну).

Лексема *тирба*, *терба*, пов'язана з *терти* [ЕСУМ, V, с. 571], вийшла за межі кулінарної номенклатури. У творах Ю. Федьковича функціонує зі значенням «погана, чорна кров», напр., у поезії «У світ»:

А снилось ми, що-м десь бродив

По самісінькі брови

У турецьких чорних тирбах...

Будь, батьку, здоровий! (Фед. I, с. 200).

З двома значеннями зафіксоване слово *тирба* в Словнику Є. Желєхівського [Жел. II, с. 963].

На всій території буковинського краю готували густу кашу з кукурудзяного борошна, на позначення якої в говірках функціонує низка лексем – *мамалига*, *кулеша*, *токан*. З ХІХ ст. ця страва стала найуживанішим продуктом харчування буковинських селян, замінюючи хліб. Діалектоносії с. Тораки Путильського р-ну розповідали, що колись під час сватання дівка повинна була при старостах зварити кулешу. На Буковині побутують паремії: *То ше треба не одну кулешу ззісти* «нескоро буде» [СБГ, с. 239]; *Уклатися як Софроніка в кулешу* «вмоститися куди не слід» [СБГ, с. 565].

Дублети *кулеша* і *мамалига* відрізняються походженням. Пор.: *кулеша* – не зовсім ясне, можливо, праслов'янське утворення з суфіксом *-ель-* від кореня **kul-*, наявного в *кулага* – густа страва з борошна; ймовірно, пов'язане з уг. *köles* «просо» [ЕСУМ, III, с. 134]; *мамалига* – запозичення з румунської мови; рум. *mămăligă* «тс.» пов'язане з іт. *meliga*, *melica* «сорго» [ЕСУМ, III, с. 376].

Буковинський письменник кінця ХІХ – початку ХХ ст. С. Яричевський іронічно схарактеризував суспільну ситуацію краю, використавши кулінарну термінологію: *На всяких зборах гримить могутній гімн національний «Що ж я буду, бідний,*

діяв?» зі знаменитим рефреном «Їжмо часник, *мамалигу*, *вороженькам дамо фігу*» (Ярич., с. 126).

У говірці с. Стрілецький Кут Кіцманського р-ну пригадали, що *паленьта* – кулеша з невідцідженої картоплі і кукурудзяної муки, у буковинських говірках Румунії *палента* «кулеша лісорубів» [Горб. III, с. 314], *палентарь*, *кальман* «куховар лісорубів» [Горб. III, с. 314], *полента* – «рід рідкої кулеші (таку кулешу талійани їли)» [Горб., III, с. 321], *полентарь* «куховар» [Горб. III, с. 321].

Слово *паленьта* побутує в німецькій мові, пор.: кулеша – *Maispolenta* [Жел. I, с. 338], малай *Maispolenta* [Жел. I, с. 433]. У мові боснійських мусульман *пура* «мамалига, кукурудзяна каша», пов'язане з *palenta*, яке походить з балкано-латинської мови [180, с. 435]. Р. Кайндль пояснює: «Кулеша – густа каша з кукурудзяного борошна, подібна до італійської поленти» [Кайнд., с. 62]. М. Матіос в «Кулінарних фіглях» описує: «*Барабуляна кулеша*: у зварену картоплю додати кукурудзяну муку, добре вимішати з бринзою, смаженими яйцями, маслом, шкварками» (Мат., с. 190).

У подільських говірках Буковини фіксуємо слово *токан* «мамалига», запозичене з румунської мови; рум. *tocan* «мамалига» [ЕСУМ, V, с. 591].

Р. Кайндль з-поміж святкових страв гуцулів виділяє *балмош*, *бануш* – «кулешу, яку варять на кислих вершках (сметані) і на розтопленому маслі» [Кайнд., с. 65]; лексема запозичена з румунської мови; рум. *balmoș* (їжа з яєць і кукурудзяного борошна) зводиться до тур. *balamaç* «борошняна каша для дітей» [ЕСУМ, I, с. 128].

У буковинських говірках застаріле слово *трісик* «манна крупа» запозичене через польську мову з нім. *Grieß* «манна крупа; гравій» [ЕСУМ, I, с. 596], пор. *Grutze каша* [Жел. I, с. 338].

У лексичній системі буковинських говірок функціонує етимологічно споріднене слово *трис*, частіше у фонетич-

ному варіанті *тріс* «висівки». У говірках Буковини паремія зі стрижневим компонентом *тріс* зреалізована на засадах енантіосемії *Так розбираяса, як свиня в трісі* «не розбирається» (с. Клішківці Хотинського р-ну), пор. також сталий порівняльний фразеологізм *шкіритси, як пес до трісу* (с. Ставчани Кіцманського р-ну).

Лексема *плов* «східна страва з вареного рису і шматочків м'яса» [НТСУМ, III, с. 697] запозичена з турецької мови; тур. *pilâv* [ЕСУМ, IV, с. 368].

У деяких регіонах Боснії та Чорногорії «*пілав* – головна весільна страва, слово *пілав* використовують на позначення весілля» [180, с. 435]. Носії подільських говірок Буковини розповідають, що *платію* готували на весілля.

До лексичної системи української мови увійшло слово *мюслі* «страва із злаків, сухофруктів, горіхів, висівок, які споживають здебільшого з молоком». *Мюслі* винайшов у 1900 р. швейцарський лікар М. Бірхер-Беннер для пацієнтів госпіталю. Лексема *мюслі* походить від нім. *Мис* «пюре».

Галушки – страва поширена на Буковині з круп'яної суміші з м'ясом, загорнена в капустианий лист. Первісна назва цієї страви *голубець* засвідчена в літературній мові та багатьох говорах української мови, це похідне утворення від *голуб*, зумовлене подібністю форми [ЕСУМ, I, с. 557].

Первісне значення назви *галушка* ЛСВ¹ – «шматок тіста, зварений у воді або молоці», пор.: «*галуха* – большая галушка» [Грінч. I, с. 268], *галка* [Тим. I, с. 169]. Лексему *галушка* запозичено з германських мов; *Galle* «пухлина на нозі коня; простежується зв'язок з псл. **гольий* «голий камінь» [ЕСУМ, I, с. 455].

Галушку ЛСВ² (страву з круп'яної суміші з м'ясом) робили маленькою, за формою вона нагадувала *галушку* ЛСВ¹ «різаний шматочок прісного тіста». Діалектоносії розповідають: *Галушки колис такі, як мізінні пальчики колис. А типер як галушку зроби, то водна на цілий*

терлец. А то такі, як мізинні пальці, як палиц галушичка. І сідайм крутити. Півднини тре крутити той горшок. Як вісипала, то тайак, як горішки. Типер уже такі робля, шо удну галушку гей ни дужи годен зісти (с. Топорівці Новоселицького р-ну). *Газдиню, яка робила великі галушки, вважали ледачов* (с. Мигове Вижницького р-ну).

Г. Кожолянко пише, що «у Буковинському Передгір'ї на означення того, що весілля готове до початку, існував обряд *выводити галушки*» [Кож. I, с. 130].

К. Герман стверджує, що «у першій половині ХХ ст. у говірках Північної Буковини на позначення страви із круп'яної суміші в капустиному листі побутувало румунське слово *сармале, сармалуц*, витіснене словами української мови» [45, с. 13]. Страва «має балканське походження. У мові боснійських сербів назва *сарма* (голубці з кислої капусти або виноградного листа) походить від тур. *sarmak* – загортати» [180, с. 435].

ЛСГ «назви прісних борошняних виробів»: *вермішель, макарони, локшина, лапша, трубочки, ракушки, спагеті, пиріг, вареник, стулиписки, кірошти, малай, лаваш, лазанья*.

Слово *вермішель* «прісні макаронні вироби» запозичено з італійської мови, іт. *vermicelli* (букв. «черв'ячки» – семантичний словотвір за зовнішньою схожістю) [ЕСУМ, I, с. 356], з італійської мови походить слово *макарони* [ЕСУМ, III, с. 365], що стало основою для родової назви – *макаронні вироби*.

Локшина – запозичення з тюркських мов [ЕСУМ, III, с. 283]. Напр., «*домашня локшина – по-народному кісто*» (Мат., с. 122), слово *лапша* тюркського походження [ЕСУМ, III, 195].

Розвиток продуктивних сил сприяв появі слова *спагеті*, яке запозичене з італійської мови (іт. «рядок»).

Назви *трубочки, ракушки* «макаронні вироби» – наслідок міжпарадигматичного перенесення значення слова за схемою «назва форми – назва виробу» (семантичний словотвір),

Слово функціонує у вторинній номінативній функції, пор. *вермішель*.

Лексема *пиріг* у літературній мові «печений борошняний виріб з начинкою», у буковинських говірках семантичний діалектизм «варений борошняний виріб невеликої форми з начинкою» – псл. **pirogъ*, утворене від **pirъ* (бенкет) за допомогою суфікса *-ogъ* (як рос. *творог*) [ЕСУМ, IV, с. 373]. Слово *пиріг* «вареник» виступає ключовим у пареміях: *Як єс ни пиріг, то ни пирожися* «про негідну поведінку»; *Пирогои не вороги, можна їсти будь-коли* «про узвичаєність страви»; *Зварила би пироги, коби сир та масло* «про небажання робити» [БГ, с. 376].

На позначення вареників у Вижницькому р-ні функціонує слово *стулитиски*, утворене лексико-синтаксичним способом. У говірках Новоселицького р-ну фіксуємо назву *кірошті* (вареники), запозичену з румунської мови, пор. *chiroșcă* – «пиріжок» [РРС, с. 69].

Слово *пельмені* «різновид вареників у формі вушок з м'ясним фаршем» [НТСУМ, II, с. 553] – запозичення з російської мови; рос. *пельмени* походить з мови комі, де *пель-нянь* «вушка з хліба» [ЕСУМ, IV, с. 332].

Слово *малай* «1) печений виріб із кукурудзяного борошна; 2) *заст.* хліб із кукурудзяного борошна» формує на засадах енантіосемії паремію *Удатний як малай на приспі* «поганий, ні до чого не здатний» [СБГ, с. 563]. У буковинські говірки слово *малай* потрапило із східнороманських мов; рум. *mălai* вважають складним словом, утвореним з *mei* «просо» і *lai* «темно-сірий» [ЕСУМ, III, с. 369].

До складу лексичної системи мови потрапило з вірменської мови слово *лаваш* – прісний білий хліб у вигляді коржа

Слово *лазанья* «печений виріб з розташованих шарами листів прісного тіста, м'яса, овочів» походить з гр. «листки тіста».

У буковинських говірках *маламонці* «смажені оладки» – запозичення з польської мови; пол. *marimonski* (*marimonska mała*) походить від назви міста *Маримонт* під Варшавою, де були млини, первісно «булка з якісного борошна» [ЕСУМ, III, с. 372].

ЛТГ «назви страв тваринного походження (молочні)»: *голландський сир, моцарела, фета, гляг, будз, бринза, сир з сметаною, сметана, гусянка.*

Голландський сир – «сорт твердого сиру, якому звичайно надають форму кулі» [НТСУМ, I, с. 450], так називають твердий сир сорту *гавда*, назва якого походить від міста *Гавда*, у провінції Південної Голландії.

З Італії привозять *моцарелу* – молодий італійський сир з Кампанії. Сир продають у вигляді білих кульок, замочених у ропі. *Фета* – традиційний грецький сир білого кольору з овечого молока, слово *фета* грецького походження від іт. «шматок».

Слово *гляг* «закваска для скисання молока» – запозичення з румунської мови [ЕСУМ, I, с. 531]. Новонароджене ягня закривали в приміщенні з дерев'яною підлогою, годували лише молоком вівці. Через два тижні його різали, відділяли шлунок із залишками прокислого молока – *глягом*, румуни називають *ринза*. Цей *гляг* у шлуночку солили і підвішували біля виходу диму з димаря печі на 3–4 тижні. Для сироватної закваски достатньо декілька грамів глягу для заквашування молока від отари в 500 овець. Гляг розбавляють з молочною сироваткою й отримують *закваску*.

СБГ реєструє 2 ЛСВ слова *будз* «несолоний овечий сир», «одна грудка сиру» [СБГ, с. 41], слово запозичене з румунської мови; рум. *bulț* «брила (солі, землі)» [ЕСУМ, I, с. 278].

Бринза «сир з овечого молока» [НТСУМ, I, 135]; слово запозичене із східнороманських мов, переконливої етимології не має; можливий зв'язок з назвою місцевості *Brienz* (Швейцарія) тепер заперечується; вважається праєвропейським

словом; виводиться від алб. *brëndësа* «нутроці; внутрішня оболонка шлунка ягняти, використовувана для виготовлення сиру» [ЕСУМ, I, 258].

Назва *сметана* «верхній шар скислого молока» – не зовсім ясна; псл. **sъmetana*, похідне від *metati* «кидати» [ЕСУМ, VI, с. 320], у буковинських говірках фразеологізм *збирати сметану* «мати якусь вигоду» [СБГ, с. 153].

Улюбленою стравою буковинців був і залишається *сир сметанов, колючий сир* [СБГ, с. 219]. Сир перемішували із сметаною і їли з гарячою кулешою, малаєм, хлібом. Про активне використання цієї їжі свідчить прислів'я *Смажила, прямила – та й дала сиру з сметанов їсти* [БГ, с. 379].

Романтичний ореол страві надає М. Матіос:

Обов'язково:

Сир із сметаною

бринза,

домашнє, трохи солене, масло (Мат., с. 106).

У харчуванні гуцулів велике значення має *гуслянка* «загусле молоко внаслідок додавання сметани», вона добре зберігалася, її називали *зимне молоко* [Шух., I, с. 135]. В. Шухевич згадує: «Є також близь хат і єми, копані у землі, а зверху лавами та землею вкриті, на молоко, сколотину (маслянку), гусьленку (молоко уперед переварене, а потім сквасніле), яка дає ся переховувати цілими місяцями і потім уживати; гусьленка має в прожитку гуцулів велике значінє, бо гуцульська маржина, зимуючи на дворі, не дає в таку пору досить молока; тому пречут Гуцули літом гусьленку, уживають її в зимі і на весну. У ємі переховують теж слатину (сировицю) і буреику (бульбу)» [Шух. I, с. 135].

Гуслянка й сьогодні в гуцулів улюблений напій. М. Матіос пише: «Про смакові якості гуслянки не скажу нічого: її треба пробувати. Скажу тільки, що їсти гуслянку треба ложкою. Вона біла – як молоде дівоче тіло. Смачна – жоден у світі кефір чи йогурт не можуть зрівнятися з її смаком. А

на похмілля добра стара, тобто давня гусянка. Остра, сказали б у Розтоках» (Мат., с. 116).

ЛСГ «назви хлібних виробів»: *хліб, батон, булка, франзоля, плетенка, хала, піца, книш*.

Хліб в українській традиції виступає символом добробуту, достатку, пояснення цього феномена культури в етимології слова; псл. *hlebъ* «хліб» (спочатку «майно, багатство роду»; припускається запозичення з германських мов **hlaiba-* «хліб» [ЕСУМ, VI, с. 15].

Слово *хліб* мотивує низку обрядових весільних термінів: *хлібини, іти на хліб, ходити на хліб, бути на хлібі, хлібове*, формує компаративну паремію *Розумний друг, як добрий хліб* [БГ, с. 379].

Слово *батон* «хлібобулочний виріб продовгуватої форми» [НТСУМ, I, с. 71] увійшло в лексикон через посередництво російської з французької мови; фр. *baton* «палка» [ЕСУМ, I, с. 151]. *Булка* не зовсім ясне; очевидно, пов'язане з *булава, булька*, які зводяться до псл. **bul-a* «куля, гуля, набалдашник» [ЕСУМ, I, с. 290]. *Франзоля* – результат семантичної конденсації (суфіксальний універбатив) назви *французька булочка* [ЕСУМ, VI, с. 127].

Назви *плетенка* і *хала* – дублети, останнє – запозичення з мови ідиш; ід. *xale* «єврейська булка» походить від гебр. *hallah* «суботній білий хліб» [ЕСУМ, VI, с. 149].

До лексичної системи увійшло слово *піца* «італійська страва у формі тонкого дріжджового коржа із запеченими на ньому під соусом шматочками м'яса, сиру, овочів», слово запозичене з грецької мови через італійську.

За етнографічними джерелами, *книші* – обрядові вироби. «*Місили діжу для книшів також чоловік і жінка. Книші – це їжа для духів. Книші вироблялися як звичайний хліб, а зверху клали маленький хлібець, який звали душею. Книші – це жертва душам покійних*», – стверджує буковинський етнограф Г. Кожелянко [Кож., I, с. 261]; (куке-амоні звалися у

древніх єгиптян пшеничні книші) [за Кож., I, с. 260]. Тлумачачи *книш* як ритуальний хлібний виріб, народна свідомість ґрунтується на «чуттєвому образі» – внутрішній формі слова. *Книш* – запозичення з гр. «запах жирного печеного м'яса; сало, у яке загорталосся жертвне м'ясо для спалення» [ЕСУМ, II, с. 474]. О. Горбач пояснює слово *паска*, покликаючись на *книш*. Пор.: *паска* «великодній білий книш» [Горб., III, с. 316]. У с. Рогізна біля Чернівців на Зелені свята ще донедавна готували *книші* «пиріжки з картоплею». Проте лексема *книш*, втративши сему *обрядовий*, з ритуальної сфери перейшла у світську, збільшуючи семемний обсяг.

ЛТГ «назви страв рослинного походження (овочеві)»: *картопля фри, пюре, чипси, крижавка, кокоші*.

Динамічні процеси в лексичній системі мови ілюструє назва *картопля фри* «шматочки картоплі, смажені у олії» – словосполучення на основі прилягання, номінація, ймовірно, французького походження, оскільки у США страва відома як *французька картопля*.

Слово *пюре* «розім'ята картопля» запозичене з французької мови; фр. *purée* «пюре, відвар, протертий суп» [ЕСУМ, IV, с. 648].

До кулінарної номенклатури увійшло слово *чипси* (англ. «стружка»). В Англії, Ірландії, Ізраїлі *картоплю фри* називають *чипсами*.

У буковинських говірках слово *крижавка* у фонетичних варіантах *крижєвка, крежівка, кружявка* «головка квашеної капусти», можливо, пов'язане з чес. *křížala* «сушений шматок яблука» [ЕСУМ, III, с. 90].

Кокоші – «тріснуте зерно жареної кукурудзи» – запозичення з румунської мови; рум. *socoșej* «півники; підсмажені зерна кукурудзи», зменшене від *socoș* «півень», запозиченого зі слов'янських мов [ЕСУМ, II, с. 507].

ЛСГ «назви страв тваринного походження (м'ясні)»: *паштет, поліндвіца, філе, шашлик, стейк, біфштекс, котлета, шницлі, гуляш, сосиска, сарделька*.

Назва *паштет* «страва з м'ясних, рибних або інших продуктів, розтертих до пастоподібного стану» [НТСУМ, III, с. 272] запозичена з німецької мови; нім. *pastete* «паштет, пиріжок» зводиться до лат. *pasta* «тісто» [ЕСУМ, VI, с. 325].

Слово *поліндвіца* «свиняче м'ясо від хребта» – запозичення з польської мови [ЕСУМ, IV, с. 506].

Філе, частіше у граматичному варіанті *філейка*, – запозичення з французької мови; фр. *filet* зменшене від *fil* «низка, нитка»; французька назва зумовлена тим, що м'ясо *filet* продавали зв'язаним ниткою [ЕСУМ, VI, с. 97].

У лексичній системі слово *шашлик* «м'ясо, смажене на дерев'яному вугіллі» [НТСУМ, III, с. 798], що позначає одну з найдавніших страв у світі, запозичене з тюркських мов; аз. *шашлик* «те, що смажиться на відкритому вогні» [ЕСУМ, VI, с. 392].

Стейк (англ. *steak* «шматок») – «якісно приготовлений (смажений на відкритому вогні) товстий шматок м'яса, вирізаний з туші бичка». Стейк, вирізаний з туші корови, має назву *біфштекс* (англ. «шматок говядини»). Страва походить з Англії, проте вважають, що *стейк* – американська страва, чи не єдиний внесок американців до світової кухні.

Одним з базових кулінарних термінів є слово *котлета* «харчовий виріб із посіченого або молотого м'яса чи риби, довгастої або круглої форми» [НТСУМ, I, с. 907] – запозичення з французької мови; фр. *côtelette* «котлета» походить від *côte* «ребро» [ЕСУМ, III, с. 60].

На позначення котлет у буковинських говірках побутує назва *шницлі* ЛСВ¹, слово запозичене з німецької мови; нім. *Schnitzel* «шніцель» є демінутивною формою іменника *Schnitz* «відрізаний шматок» [ЕСУМ, VI, с. 449]. У літературній мові *шницлі* «тонка відбивна чи посічена

котлета» [НТСУМ, III, с. 819], у буковинських говірках має 3 ЛСВ: «котлета», «відбивна», «м'ясний рулет».

До кулінарної номенклатури входить слово *гуляш* «м'ясо тушковане з картоплею»; назву запозичено через німецьку мову з угорської; уг. *gulyas* походить від складної форми *gulyashus* (букв. «чабанське м'ясо»).

Сосиска «невелика ковбаска» – запозичення з французької мови, яке зводиться до псл. **solъ* «сіль» [ЕСУМ, VI, с. 359]. *Сарделька* «товста сосиска» через посередництво російської мови виводять від *сардель* «риба сарделька» [ЕСУМ, VI, с. 181].

ЛТГ «назви рідких страв (заправних супів)»: *борщ, суп, червоний борщ, пісний борщ, червоний борщ с крапликами, борщ з вушками, чирвоний борщик с дрібненькими фасульками, капуста, капусник, росівниця, суп, зупа*.

З-поміж заправних супів чільне місце посідає *борщ* – ознака української національної кухні, обов'язковими складниками якого є буряк і закваска. У буковинських говірках побутують паремії різної лінгвістичної природи з ключовим словом *борщ*: ***Борщ і каша*** – *то їда наша*; ***Дим густий*** – ***борщ пустий*** [СБГ, с. 25]; ***Таний як борщ*** «дешевий» [СБГ, с. 538].

Слово *борщ* має дві гіпотези походження: пов'язане з псл. **bъrsъ* «борщівник», згодом назва страви; менш переконливе пов'язання з цсл. *обръзнати* «скиснути» [ЕСУМ, I, с. 236].

У буковинських говірках слово *борщ* багатозначне: *борщ* «квас із висівок житнього борошна», «борщ» [СБГ, с. 37], так само у Словнику Б. Грінченка, пор. *борщ* 1) Борщ. 2) Квасъ изъ бураковъ, изъ котораго приготавлиють борщъ [Грінч., I, 89]. У Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст. зареєстровано ойконім (село у Волинській землі) *Борщовка* [ССМ, I, с. 114].

В етнографічній праці В. Шухевича знаходимо відомості про те, що борщ використовували як гігієнічний засіб. Він пише: «*Буденною стравою попри кулешу є борщ*

свеклений (бураковий) і гусьленка» [Шух., I, с. 167]. На жаль, гуцули дбають тільки про зверхню, для ока видну прикрасу, а самого тіла ніколи не миють окрім лиця і рук; тільки під неділю миють мужчини волос лугом, а жєниці та кучереві мужчини додають до лугу **буракового борщу**, щоби волос пускав, бо він за цілий тиждень склимакований (збитий)» [Шух., I, 57].

Специфічна риса народної кулінарної термінології – творчий характер, напр., червоний борщ під кодовою назвою *смерть суперниці*. Напр.:

Червоний борщ під кодовою назвою смерть суперниці – суп із манными кльоцками і м'ясними кульками.

Сушені гриби (хоч кілька, а в борщику мають бути – не так для смаку, як для пікантності),

жменьку біленької квасольки,

бурячок, капусту,

свіже яблучко,

зо 20 штучок ізюму або мороженого кизилу,

морквочку,

шматочки м'яся,

спеції,

сальце

і ще всякої трахамудії,

аж навіть малюсінький кусочок шоколаду.

Та з борщем довго, як із жінкою у зимовій одежі, вовтузитися. Поки той буряк із морквою протушкуєш на сковороді (я ніколи його не варю), поки те-се... а борщ, між іншим, як і холодець, треба варити відкритим і на малому вогні. Не завжди часу вдосталь (Мат., с. 118).

Борщ споживали під час календарних свят. Так, у зимовій календарній обрядовості сему *обрядовий* набувають назви *пісний борщ, червоний борщ с крапликами, борщ з вушками, чирвоний борщик с дрібненькими фасульками, капустняк, капустник, росівниця, солянка.*

У с. Розтоки Путильського р-ну про різноманітність святкового столу, як стверджує М. Матіос у «Кулінарних

фіглях», кажуть: «Тут хіба що лиш тата-мами і крапликів не вистачає...»

Вона пояснює: «Краплики – страва суто святкова. Її готують винятково на Святий вечір. А як – зараз розкажу.

Моя бабуся Гафія вчила мене так:

Зварений червоний буряк треба порізати на дрібні шматки (як на борщ).

Скласти в миску, посолити, посипати лимонною кислотою або оцтом.

Поставити каструлю з водою на вогонь.

Тоді взяти 1-2 картоплини (в залежності від кількості води), натерти на великій терці, кинути в окріп і варити до повної готовності.

Це має бути навар.

Поки вариться картопля,

треба зробити міні-мініатюрні пельмені не із м'ясним фаршем, а із пропущеними через м'ясорубку відвареними і заправленими підсмаженою цибулею грибами.

Закинути пельмені, щоб закипіли, але не переварилися.

Зробити підливу: цибуля, перець, сіль, але без муки.

Вкинути в усю цю масу.

Останніми (після зняття страви з вогню) вкинути покришені буряки у картопляний відвар.

Подавати страву холодною» (Мат., с. 181).

Однією з найпоширеніших рідких страв на Буковині є заправний суп з капусти. Капусняк варили повсюди, додавали кукурудзяну крупу, лавровий лист (*бібковий лист*), смажену на олії цибулю, іноді додавали картоплю [Кож., III, с. 29], до складу супового набору іноді входила квасоля.

У творах О. Маковея ця страва фігурує під назвою *росіл*, *капуста*, називає автор її «руським компотом»: *На вечерю дають чарку міцної горілки, вепрову печеню з «руським компотом», себто з капустою і бараболею і дві великі склянки пільзенського пива* (Мак., с. 232).

Низку номінацій різної лінгвальної природи (*капуста*, *капусняк*, *квасна капуста*) мотивує слово *капуста*. Номінація

капуста постала внаслідок метонімічного перенесення за схемою «назва продукту – назва страви»; *капусняк, капусник, капустянка* – результат суфіксації, *квасна капуста, приймлена капуста* – метонімічний перенос аналітичної форми.

Реєструємо назви, у яких слова *капуста* і *капусняк* стають родовими назвами: *капуста з м'ясом, капуста с крупами, з грибами, с фасулями з запрашков, капусняк с картошков, грибний капусняк с перловков*.

Збагатилася народна кулінарна номенклатура словом *солянка* «перша страва з квасними огірками, маслинами, лимоном, каперсами», первісно *селянка*, страва російської кухні на м'ясному бульйоні з гострими приправами.

Суп «родова назва до рідких (перших) страв» [НТСУМ, III, с. 479] – запозичення з французької мови; фр. *soupe* «суп, юшка» зводиться до нім. *sorpen* «умочати» [ЕСУМ, VI, с. 476], у буковинських говірках функціонує у формі *зуна*, у гуцульських говірках Буковини – *дзуна* (с. Лопушна Вижницького р-ну).

У буковинських говірках побутують фразеологізми: *Моя зуна, а ваш хліб* – про спільні зусилля для виконання справи; *Коли зуна сяде, студинець готовий* – про причинно-наслідкові відношення світу. Слово *зуна* перебуває в активному складі говірок, хоча мовці використовують паралельно *суп*.

ЛСГ «назви закусок»: *марципан, карпачо, червона ікра, чорна ікра, салямі, сальтисон, салат, вінегрет, оселедець під шубою*.

У творах С. Воробкевича слово *марципани* функціонує зі значенням «смачна, переважно м'ясна їжа». Пор.: ... *столи під рідкими видумками трьох кухарок вдвоє згиналися, гості від незвичайних ласощів, риб і марципанів аж пояси попускали ...* (Воробк., с. 350).

У буковинських говірках слово *марципан* входить до фразеологізму *забажати марципанів* «про надмірні бажання».

Проте в сучасній українській мові *марципан* «кондитерський виріб з тіста мигдалю, горіхів і т. ін. з цукром» [НТСУМ, II, с. 149]. Слово потрапило з італійської мови через нім. *Marzipan*; іт. *marzapane* походить від *matapanus* (назва венеціанської монети), що пов'язується з ар. *mauthabān*, букв. «особа, що сидить» від зображення на монеті; потім так називалися коробки з солодощами, а згодом і самі солодощі, за народною етимологією, іт. *marzapane* в західноєвропейських мовах сприймалося як лат. *Marci panis* «Марків хліб» [ЕСУМ, III, с. 403].

До лексичної системи мови увійшло італійське слово *карпачо* «нарізка (м'ясо, риба, гриби, фрукти, овочі тощо)». Традиційно *карпачо* готують з яловичого філе, попередньо витриманого в морозильній камері, приправляють оливковим маслом, оцтом і лимонним соком. Страву винайшов у 1950 р. господар бару у Венеції Джузеппе Чіпріані для графині Амалії Нані Моченіго, якій лікарі заборонили їсти м'ясо теплової обробки, і назвав на честь *Vittore Карпаччо* – живописця доби Відродження, чий картини багаті відтінками червоного та білого кольорів.

Червона ікра – ікра лососевих риб, таких, як *горбуша*, *кета*, цінний харчовий продукт. *Чорна ікра* – ікра осетрових риб: осетра, білуги, севрюги, шипа. Номінація *чорна ікра*, паюсна, зерниста, витіснила на периферію лексичної системи дублет *кав'яр*, слово через польське посередництво запозичене із західноєвропейських мов; назва походить від тур. *havar* «ікра», зводиться до перс. *châya* «яйце» і *dâr* «несучий» (тобто «риба з ікрою») [ЕСУМ, II, с. 336].

Слово *салямі* (від іт. *salame* «ковбаса») – сорт твердої копченої ковбаси з висушеного у повітрі м'яса. Саламі була популярна в південноєвропейських селян, оскільки вона могла зберігатися при кімнатній температурі до 40 днів.

Одна з улюблених холодних страв буковинців – *сальтисон*. На позначення свинячого шлунка, начиненого шматочками

м'яса в говірках побутує низка дублетів у варіативних формах: *сальтисон*, *салтісон*, *салцісон*, *салцисон*, *сальцесон*, *салькісон*, *салсісон*, *завцісон*; *богун*, *бугун*; *ковбик*, *божок*; *зельц*. Частотність використання реалії впливає на кількість синонімів у мові та на кількість варіантних форм у діалектному мовленні.

Сальтисон – запозичення з польської мови; пол. *salceson* походить від іт. *salsiccione* «вид ковбаси», пов'язаного з *salsiccia* «сосиска», зводиться до лат. *sāl* «сіль» [ЕСУМ, V, с. 170].

У центральних і східних районах України цей м'ясний виріб має назву *ковбик*, у північних – *кендюх*, у північно-західних – *сальтисон*. У росіян, білорусів, литовців зустрічається подібна страва – *сичуг* (рос.), *трибух*, *киндзюк*, *кавбух*, *сальцисон* (білор.) [6, с. 26], на Закарпатті – *шойт* [54, с. 28].

Родова назва до «холодних страв з дрібно нарізаних сирих або варених овочів, зелені, яєць, іноді з м'ясом, приправлених олією, майонезом» – *салат* ЛСВ³ [НТСУМ, III, с. 232], яке через польське посередництво запозичено з італійської мови; іт. *salata* «соління», *sale* «сіль» [ЕСУМ, V, с. 168].

Етнографічні джерела стверджують, що у ХХ ст. у говірках Буковини побутували назви: *салата*, *мішанина*, *салата-мішанина* [Кож., III, с. 50].

Народна назва салату *мішанина*, *мішаниця* [Жел., I, с. 445] вказує на спосіб приготування закуски, назву мотивує дієслово *мішати* «перегортати, робити суміш». *Мішанина* – суфіксальний універбатив від словосполучення *мішана салата*, на яке натрапляємо у творах О. Маковея: *Далі майонез з гомарів. Потім чомбер із мішаною салатою і пільзнер* (Мак., с. 233). *Увійдеш в хату бувало літом сідаєш до перекуски: водка одна, друга, опісля мішанина* (Ярич., с. 227).

Вінегрет – «холодна страва з дрібно нарізаних овочів, приправлена олією, оцтом і т. ін.» [НТСУМ, I, с. 343]. Слово

запозичене з французької мови; фр. *vinegrette* «соус з оцту, олії, солі» походить від *vinaigre* «оцет» [ЕСУМ, I, с. 400].

Одна з популярних закусок – оселедець з овочами. Така страва має низку назв: *оселедець під шубою, шуба, ледача шуба*.

Страва з'явилася під Новий 1919 р. Повар Арістарх Прокопцев у таверні Анастаса Богомілова в Москві, де нерідко відбувалися політичні дискусії, що завершувалися бійкою, придумав рецепт страви, яка повинна була примирити пролетарів з селянами: він взяв оселедець, який символізував пролетарів, додав картоплі (символізувала селян), червоного буряку (колір крові та більшовицького прапора) і французький соус провансаль, виклав всі інгредієнти, перемастивши соусом. Назва відповідала часу: Шовінізму і Упадку – Бойкот і Анафема, скорочено – Ш.У.Б.А. Аббревіатура лексикалізувалася – *шуба, салат шуба*, де *шуба* – прикладкова назва, назва *ледача шуба* за зразком *ліниві пироги*.

ЛТГ «назви десертної випічки»: *пуниця, шарлотка, панатоне, медівник, чорний медівник, кислий медівник, жовтий медівник, цвібак*.

Назва *пуниця* «маленька булочка» [СБГ, с. 447] адаптоване мовною системою говірок слово *пундик* «маленька булочка», яке є результатом видозміни форми *пудинг* «запіканка з сиру, м'яса, крупи тощо» [НТСУМ, III, с. 75], запозиченої з англ. *pudding*, що зводиться до фр. «кров'яна ковбаса» [ЕСУМ, IV, с. 627].

Назва випічки *шарлотка* запозичена через польську мову з французької; слово походить від французького жіночого імені *Charlotte*, яке відповідає чоловічому *Charles*; причину пов'язання назви страви з ім'ям не з'ясовано (за формою пиріг нагадує жіночий капелюх) [ЕСУМ, VI, с. 384].

Панатоне – «випічка, яку привозять з Італії». Романтична версія пояснює походження слова *панатоне* «міланський різдвяний пиріг» через вираз *pan di Antonio* (народна

етимологія): міланський учень пекаря Антонія для своєї коханої придумав випічку. За іншою версією, походить з міланського діалекту *pan del ton* «хліб розкоші».

Кекс «солодкий борошняний кондитерський виріб із здобного тіста» [НТСУМ, I, с. 826] – запозичення з англійської мови; англ. *cakes* «торт, кекс, солодкий пиріг, тістечко, коржик, млинець» – форма множини [ЕСУМ, II, с. 421]. Розвиток кулінарії уможливорює аналітичні назви *лимонний кекс, домашній кекс*.

Слово *медівник*, мотивоване словом *мед* за кольоровою ознакою випічки, побутує в синтагматичних зв'язках з прикметниками: *чорний медівник, кислий медівник, жовтий медівник*.

Номінація *цвібак, цвібах* – запозичення з німецької мови; нім. *Zwieback* – калька іт. *biscotto* «сухар, печиво», складне слово, утворене з основ числівника *zwie* «два» та дієслова *backen* «пекти» [ЕСУМ, VI, с. 231].

Тож ЛСГ (ЛТГ) – спосіб структурування знань (культури). Етнолінгвістичний аналіз дає змогу проаналізувати певну частину культури крізь її вербальний вияв (лінгвальну природу мовних одиниць). Звернення до етимологічного словника уможливорює визначення внутрішньої форми слова та дозволяє простежити шлях, який пройшла та чи та лексема в лінгвальному просторі, змінюючи свою семантику та фонетичний вияв.

Практичний блок

I. Контрольні питання з теми

1. Яка мета етнолінгвістичного аналізу?
2. За якою схемою здійснюється етнолінгвістичний аналіз?
3. У який спосіб відбувається структурування знань (культури)?
4. Дайте визначення *ЛСГ*, *ЛТГ*.
5. Чому одиницею опису етнолінгвістичного аналізу є *ЛСГ*, *ЛТГ*?
6. Чому елементом етнолінгвістичного аналізу є етимологічний компонент?
7. Що вивчає етимологія?
8. На якому методі ґрунтується етимологічний аналіз?
9. Хто вважається основоположником етимології?
10. Який термін увели давні греки? Який шлях пройшов термін *внутрішня форма слова*?
11. Які є два вияви етимології?
12. Які є вияви *наукової етимології*?
13. У яких словниках містяться відомості про етимологію слова? Які найважливіші етимологічні словники?
14. Схарактеризуйте словникову статтю етимологічного словника.
15. Чому до складу етнолінгвістичного аналізу входить поняття *культурологічний простір лексем*?

II. Проблемні завдання

Виконайте етнолінгвістичний аналіз *ЛСГ*, *ЛТГ* (7 мовних одиниць):

- ❖ «назви прикрас»;
- ❖ «назви косметичних засобів»;
- ❖ «назви транспорту»;
- ❖ «назви архітектурних споруд»;
- ❖ «назви кухонного начиння»;

- ❖ «назви шкільного приладдя»;
- ❖ «назви меблів»;
- ❖ «назви напоїв»;
- ❖ «назви одягу»;
- ❖ «назви взуття»;
- ❖ «назви тканин»;
- ❖ «назви торговельних установ»;
- ❖ «назви освітніх установ»;
- ❖ «назви приміщень»;
- ❖ «назви адміністративних документів».

Тема 5
ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДУХОВНОЇ
КУЛЬТУРИ: БУКОВИНСЬКА ВЕСІЛЬНА
ОБРЯДОВІСТЬ ХХ СТ.

(рівень мова і духовна культура)

Мова – це глибина тисячоліть
М. Шумило.

План

1. Лексика обрядовості як відображення духовної культури нації.
2. Відображення архетипних уявлень нації в лексиці весільної обрядовості.
3. Поняття про обрядову лексику, культурний термін.
4. Структурування обрядової весільної лексики.
5. Етнолінгвістичний аналіз весільної (родинної) буковинської обрядової лексики.

Теоретичний блок

1. Лексика обрядовості як відображення духовної культури нації

Мова є найголовнішим складником духовної культури нації, показником її рівня. Однак вона виступає й ретранслятором культурної спадщини нації, засобом реконструкції духовної культури та історії нації. Мова пройшла крізь віки та історичні випробування, у ній збереглися релікти попередніх світоглядних систем, світобачення, світорозуміння і світосприйняття нації, залишили свій слід «сусідські» стосунки з іншими націями й народами. Пригадаймо, що М. Толстой етнолінгвістику пов'язував передовсім з духовною культурою.

Водночас із глобалізацією суспільства відбувається звернення нації до своїх витоків, надзвичайно популярним стає мистецтво,

яке ґрунтується на народній основі. Народна ж обрядовість збереглась насамперед у сільській місцевості. Тому цілком закономірний зв'язок етнолінгвістики з діалектологією. У діалектній мові знаходимо архаїчні явища, які репрезентують поняття культури.

З-поміж проблем діалектології і, відповідно, етнолінгвістики, особливе місце посідає дослідження лексики обрядовості як вияву духовної культури. Словник нації – надійне свідчення про культуру народу, відображає його світогляд, розуміння добра, зла, одвічних істин. Одиниці лексичного рівня, виконуючи номінативну функцію, є носіями інформації про світ. Лексика віддзеркалює характер народу, його уподобання, життєві пріоритети.

Лексика обрядовості реалізує «сукупність установлених звичаєм дій, пов'язаних з побутовими традиціями або з виконанням релігійних настанов; ритуалів, традицій тощо» [НТСУМ, II, с. 419], ритуали надають романтичного ореолу буттю людини.

Французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері в повісті «Маленький принц» поетично схарактеризував обряд:

*– Краще, якби ти приходив о тій самій порі, – попросив лис.
– Якщо ти прийдеш, скажімо, о четвертій дня, то я вже з третьої години відчуватиму себе щасливим. О четвертій я вже почну хвилюватися і непокоїтися. Я узнаю ціну щастя. А як ти приходиш, коли попало, то я ніколи не знатиму, на яку годину готувати своє серце... Повинні бути обряди.*

– А що таке обряд? – поцікавився маленький принц.

– Це теж річ давно забута, – розтлумачив лис. – Це те, що робить один день несхожим на інші дні, одну годину – на всі інші години. Є, приміром, такий обряд у двох мисливців. У четвер вони танцюють з сільськими дівчатами. І який же це чудовий день – четвер! Я йду на прогулянку й доходжу аж до виноградника. А якби мисливці танцювали коли попало, усі дні скидалися б один на один, і я зовсім не мав би дозвілля (Сент., с. 64).

Родинні обряди супроводжують людину впродовж життя. Складники родинної обрядовості – весілля, народження та

поховання – виступають віхами життя людини, «розмежують» періоди її існування у світі, у такий спосіб стаючи ланками нескінченного ланцюга життя.

Три типи родинної обрядовості (весілля, народження та поховання) формують цілісність людського життя. Вони мають спільну рису – виступають етапом трансформації, переходом із одного стану до іншого. Родинні обряди (весілля, народження) – рудименти ініціації. Термін культурології *ініціація* (від лат. «посвячення») – «обряд, що виконується в родовому суспільстві з переходом когось в іншу вікову, соціальну та іншу категорію; ритуальний релігійний обряд, що розглядається як пережиток родових обрядів» [ВТСУМ, с. 399]. Поховальний та родильний обряди характеризуємо як *межові*, вони знаменують початок і кінець людського життя. Весільну обрядовість інтерпретуємо як підґрунтя для межових родинних обрядів. Шлях людства викристалізував довершене театралізоване дійство, що дійшло з деякими видозмінами до наших днів, у якому переплетено магічне та прагматичне, у тій чи тій формі збережено залишки попередніх світоглядних систем, відображено психо-фізичні особливості нації. «Весільні обряди – це закріплені традиціями суспільні звичаї, що супроводжують і знаменують одруження, народження нової сім'ї» [176, с. 7]. В українців весілля завжди було найбільшим родинним святом, проводилося з почестями, а головне – передбачало високий морально-соціальний зміст. Весілля як одна з найархаїчніших форм народної обрядовості ілюструє суспільну психологію, народну мораль, етнічні норми, світоглядні уявлення, традиції, культурні набутки та вірування нації, що формувалися впродовж століть. Весільна обрядовість – сукупність ритуальних дій, які виконують у певному пісенно-хореографічному супроводі. Вони мають «поліпластове семантичне ритуально-магічне та соціально-юридичне функціональне навантаження, оскільки під час відправлення різних видів, типів і категорій магічних

ритуалів відбувається позитивне кодування підсвідомості людини на виконання відповідних дій з метою забезпечення злагоди, порядку, добробуту в соціумі» [176, с. 22].

2. Відображення архетипних уявлень нації в лексиці весільної обрядовості

Весілля як цілісна театралізована драма, яка пройшла довгий шлях становлення, «відтворює давні архетипні уявлення нації, тобто первісні вроджені психічні структури, вияв родової пам'яті, історичного минулого етносу, людства, їхнього колективного позасвідомого, що забезпечує цілісність і єдність людського сприйняття й виявляється в знакових продуктах культури» [241, с. 39].

Додаткові відомості. Архетип (від гр. «початок + образ») – первісна вроджена психічна структура, вияв родової пам'яті, історичного минулого етносу, людства, їхнього колективного позасвідомого, що забезпечує цілісність і єдність людського сприйняття й виявляється в знакових продуктах культури (у вигляді архетипних образів). Термін *архетип* увів швейцарський психолог К. Юнг у 1919 р. Архетип розглядався як гіпотетична наслідувана психологічна властивість, що не може сприйматися чуттєво й наочно, а у випадку переходу до сфери свідомості перестає бути рефлексом колективного позасвідомого й архетипом. К. Юнг наголошував, що архетипи позасвідомого можуть проявлятися лише у творчо оформленому матеріалі як регулятивні принципи його існування, а реконструкція архетипів може виявлятися зворотним шляхом – від завершеного твору до його витоків. Основними рисами позасвідомого автор вважав мимовільність, автономність, генетичну зумовленість, належність сфері позасвідомого. За К. Юнгом, архетипи поділяються на психологічні, якщо вони виходять із пам'яті роду (архетипи духу, Его, тіні, води, матері, регенерації) і культурні, створені культурним досвідом людства (трійці, життя, смерті, мадонни, вічного мандрівника, героя).

Поняття архетипу виходять із давніх філософських традицій Філона Іудея, Іринія, Діонісія Ареопагіта. Платон ототожнював його з ейдосом у психіці безсвідомого. П. Флоренський застосував поняття схем людського духу з метою тлумачення образів християнської міфології. У XIX ст. О. Веселовський розглядав сталі формули, корені яких містяться в культовому мисленні, народній творчості, пам'яті людства.

Першою до архетипів звернулася Кембріджська школа порівняльної антропології Дж. Фрезера (У. Батлер, Г. Меррей, Дж. Харрісон). У «Золотій гілці» Дж. Фрезера проведені архетипні паралелі образів Нового Завіту та християнських обрядів. Домінантою вивчення архетипної проєкції в різних текстах стала відповідність структуризації безсвідомого природній мові, тому в ХХ ст. мова стала привілейованим полем антропологічних, культурологічних, психологічних досліджень (К. Леві-Стросс, М. Фуко, Ж. Лакан, Р. Барт та ін.) [241, с. 41].

Весільна обрядовість реалізує культурні архетипи нації: спільного споживання їжі, обміну, рослинності, перетворення. Специфікою культурних архетипних уявлень весільної обрядовості є те, що вони мають насамперед матеріальну, предметну форму існування: *калач, вінок, весільне деревце* тощо. Матеріальна форма існування символів зумовлена акціональною частиною весільного обряду. Архетип «калач» бере участь у всіх обрядодіях. На відміну від інших, напр., цукру, пшениці, меду, вінка, він втратив свою магічну основу, діалектоносії не пояснюють його призначення, однак калач залишився обов'язковим атрибутом весільного дійства.

Архетип перетворення засвідчує приклад першого танцю молодої: *На другий день вісіля, під час танцю молода могла прикидатися кульгавою, кривою, а у кінці танцю вона уже добре танцювала* (с. Іванківці Кельменецького р-ну). Тут виникають деякі асоціації з українською народною казкою «Про кривеньку качечку», в основі якої також лежить ідея трансформації.

Додаткові відомості. *Символ* (гр. «знак») у давніх греків умовний знак для членів суспільної групи. *Символ* – естетично канонізована культурно значима концептуальна структура іншої, ніж первинний зміст реалії чи знака, понятійної сфери. Символ характеризує інтенційність, образність, мотивованість, дейктичність, імперативність, психологічність. Підґрунтям символу є метафора, але, на відміну від неї, символ не має предикативної позиції і виражає загальну ідею подійного характеру, тобто уособлює цілу ситуацію, є дейктичним, а не атрибутивним поняттям, не відноситься до сфери семантики, а до фонових знань нації (людства), до культурної, а не мовної компетенції. Символ – це образ в аспекті

знаковості, символ не тотожний образу. Смысл символу не можна розшифрувати простим зусиллям розуму, він існує в колективній свідомості певної групи людей, зокрема й етнічної, і вилучається при потребі. Залежно від угруповання людей існують і символи. Так, символом миру є *голуб*, зображений П. Пікассо. Релігійним символом християнства виступає *хрест*, для мусульман символічного значення набуває *півмісяць*. Для українців символами є *рушник*, *червона калина*, *писанка*, *собор* тощо.

На думку Ю. Лотмана, символи ніколи не належать синхронному зрізу культури, вони занурені в минуле і йдуть в майбутнє. У цьому схожість символу із міфом, для якого також важливо те, що кожна подія занурена в минуле, до першоджерел. І в такий спосіб створюється цілісність світу. Однак не всякий символ виходить із міфу, якщо ж він виходить із міфу, то зазвичай належить до культурного зрізу людства. Так, для голуба як символу світу джерелом є легенда про всесвітній потоп. Ймовірно, червона калина як символ України – це «запам'ятований» свідомістю нації етап поклоніння рослинам. Символ проходить шлях розвитку. Червона калина була символом краси, згодом – дівочтва, потім – дому, а відтак – України.

На відміну від алегорії, яка має паралельний зміст, що розпізнається будь-ким, символ є знаком, який відомий лише для «своїх», є засобом згуртування людей, у чому виявляється його комунікативна специфіка.

Семантика символу є багатошаровою, його неможливо звести до дефініції [241, с. 536–537].

Специфікою символу є його предметний характер, слово-символ – це його вторинне відтворення. Символічного значення внаслідок візуального сприйняття набуває колір. Кольорова символіка зреалізована в прапорі кожної країни. У свідомості людства за кольором закріплена певна ознака, яку визначає система координат культури. Можливо, реліктом тотемізму, етапу розвитку людства, є зображення тварин на гербах.

3. Поняття про обрядову лексику, культурні (обрядові) терміни

Дослідження обрядової весільної лексики проведено на матеріалі буковинських говірок на загальноукраїнському тлі (із залученням відомостей інших українських говірок).

Додаткові відомості. Термін *буковинські говірки* виступає родовою назвою. П. Гриценко зазначає: «Буковинський мовний ареал становить особливий інтерес передусім наявністю різних типів діалектів (буковинський, подільський, гуцульський та перехідні між ними)» [64, с. 137]. Ю. Шевельов вважає, що «буковинсько-покутські говірки не є однорідні і містять силу перехідних явищ, що наближають їх до всіх суміжних говірок: гуцульських, бойківських, наддністрянських і подільських» [302, с. 975]. Мовознавець стверджує, «що буковинсько-покутські говірки найбільше схожі на гуцульські, якщо з цих останніх вилучити пізніші зміни в системі вокалізму... особливості наштовхують на гадку, що буковинсько-покутські говірки були за основу для гуцульських» [там само]. За концепцією К. Германа, в основу якої покладено особливості фонетики, словозміни та лексики, говірки Буковини охоплюють: гуцульські, буковинські, перехідні від гуцульських до буковинських, перехідні від буковинських до наддністрянських, подільські, перехідні від буковинських до подільських [47, с. 410]. Північна Буковина за географічно-територіальним поділом відповідає Чернівецькій області: Заставнівський, Кіцманський, Глибоцький, Новоселицький, Сторожинецький р-ни; Вижницький, Путильський р-ни – Гуцульщина, Хотинський р-н – Північна Бессарабія, Кельменецький, Сокирянський р-ни – Поділля.

Обрядова лексика позначає поняття, предмети, дії, які відтворюють вторинне існування акціональної частини обряду. Обрядову лексику характеризує часова закріпленість (подієва) та сталість використання.

Обрядова лексика належить до так званої *культурної частини словника* національної мови, яка позначає спеціальні поняття на противагу фундаментальним і звичаєним [239, с. 8].

До обрядової лексики належать *обрядові терміни*, або *культурні терміни* – слова, словосполучення, які мають закріплене за ними значення, характерні лише для того чи того

типу обрядовості (культури), напр.: *шити вінок, розгулювати вінок, комашня, заручини, сватання, клонити колачі, пропійй* (обрядові терміни). Мовні одиниці *цукор, колач, свічка, прийматиси, класти за стіл* відносимо до обрядової лексики, оскільки вони позначають реалії, поняття, які використовують в обрядах, проте сфера їх застосування виходить за межі родинних обрядів.

Серед обрядових весільних буковинських термінів за поширеністю виділяємо:

– *національні* обрядові терміни, які побутують на території усієї України (*сватання, заручини*);

– *буковинські* обрядові терміни, відомі на території Буковини (*шити вінок, вити вінок, плести вінок, клонити вінок*);

– *локальні* обрядові терміни, тобто мовні одиниці, які побутують в одній або кількох говірках, напр., *уклоняти кури, прийти с пирогами в путні*.

Крім того, побутують okazіональні вияви обрядових термінів. Так, обрядовий термін *переливати молодих* може мати форму *лити під ноги молодим воду, перевертати путню з водов* тощо.

Частина обрядової лексики має статус застарілих слів. Однак велика кількість обрядових лексем побутує в активному складі лексичної системи буковинських говірок.

4. Структурування обрядової весільної лексики

Однією з проблем системного опису лексики є схема (модель) представленості мовного матеріалу. П. Гриценко зазначає: «Відповісти на питання – як членується лексична система на фрагменти? – означає наблизитись до вирішення проблеми структурної організації лексики, типів відображення пізнаваної дійсності мовою. Самі пошуки методів членування лексико-семантичної системи на сегменти ґрунтуються на усвідомленні можливості виділення фрагментів системи, що відповідають, за термінологією М. Покровського,

«сферам уявлень», або, за новішою термінологією, «темам» чи «ідеографічним сферам» [68, с. 7].

Системний підхід до опису діалектної лексики дає змогу виокремити обрядову лексику у формі лексико-тематичної сітки (ЛТС) – сукупності мовних одиниць, які відтворюють родинну обрядовість у формі дискурсу.

Додаткові відомості. У розумінні ЛТС обрядової лексики ми відштовхуємося від поняття *лексико-семантична сітка тексту* – «текстовий фрагмент або їхня сукупність, об'єднана певною темою». Її складниками є тематично однорідні слова, які мають спільну сему або кілька сем. Термін увів російський лінгвіст І. Арнольд, а ідея належить голландському дослідникові Т. ван Дейку. Лексико-семантична сітка виступає засобом семантичної зв'язності й концептуалізації [241, с. 281].

ЛТС обрядової лексики формують мовні одиниці, дібрані з етнографічних праць, з творів буковинських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст., зі «Словника буковинських говірок», з діалектних текстів про родинну обрядовість.

ЛТС обрядової лексики відтворює парадигматичні та синтагматичні відношення мовної системи. Структурною одиницею ЛТС є лексико-тематична група (далі ЛТГ), яка забезпечує виклад тієї чи тієї підтеми діалектного обрядового дискурсу. У ЛТГ на основі диференційних ознак (ДО) виокремлюємо тематичні (ТР) і номінативні ряди (НР). ТР – сукупність мовних одиниць, пов'язаних спільним значенням, НР – номінації на позначення одного денотата.

До ЛТГ належать одиниці (засоби номінації) різної лінгвальної природи (слова, словоформи, словосполучення): *вінок, шити вінок, вити вінок; деревце, убирати деревце; староста, у старости, стариший староста, перший староста.*

Номінації-лексеми репрезентують слова різних частин мови, зазвичай іменники, прикметники, дієслова. Серед цього шару досліджуваної обрядової лексики є архаїчні лексеми, чималу групу становлять запозичення з різних мов, адаптовані до фонетичної та словотвірної системи буковинських говірок.

Словосполучення-номінації характеризує різний ступінь злиття компонентів. Серед обрядових термінів-словосполучень виокремлюємо: фраземи (компоненти пов'язані тісним, нерозривним зв'язком): *покігнути вербу, облизати макугін*; нерозкладні словосполучення (компоненти словосполучення можуть існувати окремо): *шити вінок, вити вінок, розгулювати вінок*. Однак їх поєднання становить єдину номінацію.

Синтагматичні відношення в обрядовій терміносистемі реалізують валентнісні можливості обрядолексем, напр., лексема *слово* формує низку термінологічних словосполучень: *пити слово, йти на слово, робити слово*, які на парадигматичному рівні можна розглядати як лексичні варіанти (тотожні за значенням).

У теорії номінації базовим поняттям є мотивація, яка може розглядатися як передумова номінації [24, с. 19]. Мотивація – психологічний процес, думка, яка пов'язує номен (назву) з твірним словом.

Проміжною ланкою між мотивацією і способом номінації є принцип номінації, тобто схема, якій відповідають похідні: «дія – обряд»: *сватати – сватання*; «предмет – дія»: *вінок – вінок*. Одна мотивація може мати різні способи реалізації. Так, однією з провідних мотивацій назв післявесільних обрядодій є ідея споживання їжі, яку реалізують різні принципи номінації (різні схеми): *пирози; сніданок; від їдини, відгризини*.

5. Етнолінгвістичний аналіз буковинської обрядової лексики

5.1. Назви передвесільних обрядодій

ЛТГ «назви передвесільних обрядодій» представлена ТР: «назви весільних обрядодій про попередню домовленість сторін», «назви обрядодій про закріплення домовленості», «назви повідомлення про укладання шлюбу в церкві», «назви на позначення успішної / неуспішної реалізації домовленості».

Початковим етапом передвесільних обрядодій на Буковині було *сватання*. Слова *свататися* «породичатися через шлюб дітей», *сватовство* «родичання через шлюб дітей» пам'ятки фіксують з XII ст. [Ср., III, с. 266–267]. Лексема *сватання* відома всьому слов'янському простору [СУМ, IX, с. 66; Грінч., IV, с. 104; Даль, IV, с. 145; Жел., I, с. 269; П, с. 853], болг. *сватосване, сватуване, питане, просене, посакванье* [276, с. 411]. Зі значенням «сватання» в наддністрянських говірках функціонує слово *свадьбини* [Шило, с. 234], у закарпатських – *сватанкы* [Сабад., с. 327], у західнополіських – *сватани* [Арк., II, с. 136], у східнослобожанських – *сходитися на діло* [Ужч., с. 112], у бойківських – *відвіди, відвідини* [Хіб., с. 300], у західноволинських – *вдружбе* [Корз., с. 82]. Назва *свати* трапляється в українських говірках Румунії [Пав., с. 152].

Зазвичай сватання відбувалося за усталеною схемою: старости шукали у батьків нареченої куницю-дівичю або якогось іншого птаха, звіра, звідси вираз *ловити лисицю* [Ужч., с. 190]. Проте ритуал сватання міг мати імпровізований характер.

У гуцульських говірках Буковини передвесільна обрядодія – *старощеня, старощене, старошене, старошені* [СБГ, с. 519], так само в українських говірках Румунії [Пав., с. 410].

Номінації обрядодій, мотивовані назвами учасників ритуалу, – *старости, свати, у старости, у свати* – функціонують у вторинній номінативній функції.

На позначення передвесільної обрядодії про попередню домовленість сторін у буковинських говірках побутує обрядовий термін *слово*, який постав внаслідок метонімічного перенесення «форма реалізації – назва». *Слово* – псл. *slovo, -ese* (< **slovos*) «те, що сказано» (давніше «те, що можна чути», пов'язане чергуванням голосних із *slava* «слава», *sluvi* «називатися, чути», *sluxъ* «слух» [ЕСУМ, VI, с. 306].

В. Прокопенко зазначає, що в давньоруський період лексема *слово* була багатозначною, у часи середньовіччя

іменник *слово* використовувався як дипломатичний термін зі значенням «договір» [218, с. 43]. Народна етимологія схильна пояснювати термін тим, що останнє *слово* було за молодою, згоду на одруження дає саме вона та її батько.

Проте первісне значення *слова*, яке передує назві обрядодії, – «домовленість між молодими людьми». Із таким значенням ця лексема входить до нерозкладних словосполучень *бути собі по слові, дати слово*, пор.: **Вони ж собі межі собою вже давно по слові і ждуть ще ніби дозволу батьків, щоб відбулося весілля** (Коб., с. 379); **Ми собі по слові. Мене ти не здуриш...** (Коб., с. 384); **Старости в мене були, і ми вже по слові, лиш Грищеве серце ще не в спокою** (Коб., с. 388); **В селі всі дівчата знали, що вони собі по слові, жодна межі них не стане, хіба би яка молодиця** (Коб., с. 379); **Одначе тим, що він дав слово Настіці до неї більше ніколи не виходити, він не дуже журиється** (Коб., с. 391).

Розуміння «сакрального значення» слова ілюструють словосполучення *зломити слово, погрозити словом*, пор.: **Я буду за тебе молитися і слова не зломлю** (Коб., с. 83); **А вперед ідіть ви, словом погрозіть** (Коб., с. 388); цій же ідеї відповідає вираз *заказувати брати її* «незгода батьків на одруження»: **Якби він був для тебе добрий, не заказував би тобі мене брати!** – обізувалася дівчина (Коб., с. 98), пор. у буковинських говірках *заказати данець* «домовленість хлопців не запрошувати дівчину до танцю» (с. Митків Заставнівського р-ну).

Передвесільні обрядові терміни відтворюють віру в сказане, пор.: *засловліне* – у гуцульських говірках Буковини [Кайнд., с. 24], *змовинки, іти на мир* – у східнословобожанських [Ужч., с. 139, 207], *домовини* – у полтавських [Ващ., с. 30], *змовини* – у російських [СРНГ, II, с. 303].

У буковинських говірках лексема *слово* формує низку нерозкладних сполучень: *дати слово* «домовитись про весілля», *робити слово* «проводити передвесільну обрядодію», *іти*

на слово «домовлятися про весілля», у гуцульських говірках – *іти за словом, післати за словом* [19, с. 126]; не оминула ця термінолексема ідеї запивання, характерної для весільної обрядовості, звідси *пити слово*: «у XIX ст. повторна домовленість батьків, напр., *заручини*, супроводжувалася тим, що присутні пили за дане слово, тобто *на слово пити*» [Бук., с. 110].

Сьогодні культурний термін *слово* вступає в синонімічні відношення з назвами *сватання, заручини, злагода*, мовці їх чітко не диференціюють. Назву *заручини* як один із найдавніших обрядових весільних термінів діалектоносії можуть використовувати зі значенням «перша зустріч батьків молодого і молодої». Колись же *заручини* повторювали сватання, але в більш урочистій обстановці, у присутності родичів наречених. З часом правова функція заручин послабилася й угода набула ритуального характеру. Церемонії сватання й заручин почали об'єднуватися в одну дію [Вес. II, с. 125, 183; 124, 44].

ТР «назви обрядодій про закріпленість домовленості» формують мовні одиниці: *договор, заручини, злагода, могорич, пити могорич, слово-могорич, хлібини, іти на хліб, ходити на хліб, бути на хлібі, обзори, обзорини, оглядини, перевідунки, йти договорятиса*.

Термінолексема *договор* поширена в говірках Хотинського і Кельменецького р-нів, *злагода* – Заставнівського і Кіцманського р-нів, *заручини* – Кельменецького і Сокирянського р-нів. Назви обрядодій-іменники вступають у синтагматичні зв'язки з дієсловами *робити* та *йти* (або з будь-яким іншим дієсловом зі значенням руху).

О. Узеньова стверджує, що найбільше назв на позначення домовленості між батьками молодих у болгарській мові утворено від дієслова *годя* «здійснювати домовленість, сватати», яке відображає архаїчні уявлення про одруження як договір (пор. болг. *договор*, серб. *договора*), домовленість

двох сторін: *годеж, гудеш, изгода, годявка, годяване, сгодяване, сгодявка, загодеванье, года* [276, с. 412]. Весільні терміни з цим коренем відомі й іншим слов'янським мовам, пор. пол. *gody* «весільне частування, веселість», пол. *zast. godowac* «влаштовувати весілля» [ЕССЯ, VI, с. 191].

Назву *злагода*, що є віддієслівним іменником, утвореним усіченням основи, мотивує дієслово *злагодити* «уладнати справу» [НТСУМ, I, с. 762]. У СУМ обрядове значення слова *злагода* відсутнє [СУМ, III, с. 583–584]. У гуцульських говірках з цим значенням функціонують слова *злагода* [ГГ, с. 83], *згода* [19, с. 126], у бойківських – *лагода, згода* [Ониш., II, с. 303].

М. Бігусяк зауважує, що «лексема *заручини* вмотивована дією, що завершувала обряд: молоді на знак згоди подавали праві руки, які староста перетинав хлібом» [19, с. 126], пор. також: *руковини* [Ониш., II, 196], *руковини, рукодайки* [Грінч., IV, с. 87].

Ідею закріплення домовленості ритуальним хлібом реалізують номінації *хлібини, іти на хліб, ходити на хліб, бути на хлібі* «етап сватання, при якому батьки молодих обмінюються хлібом, тобто дають згоду на одруження дітей, і застілля, яким цей обряд завершується». Припускаємо, що це найбільш архаїчні назви.

Фіксуємо назви *могорич, слово-могорич* «обрядодія про закріпленість попередньої домовленості»: *Тато жініха домовлявса, коли пити могорич. На могоричу свати балакают про придане* (с. Рукшин Хотинського р-ну). Пор.: у західно-поліських – *могорич* «сватання» [Арк., I, с. 317], у східно-слобожанських «згода під час сватання» [Магр., с. 88, 82].

Весільна обрядовість переплетена з релігійною. Особливістю передвесільних угод було триразове оголошення в церкві про намір молодих одружитися. Молоді йшли додому до священника (молода несла курку світлої масті хвостом наперед), яку перед входом на подвір'я віддавала священнику. Після розпитування молодих духовник *робив спис*. Після

запису у священника молоду називала *княгинєю*, а молодого – *князем* [128, с. 45].

У гуцульських говірках обрядодію номінували *оглашки* [ГГ, с. 137]. О. Горбач у буковинських говірках Румунії реєструє слово *віказати* «оголосити оповіді» [Горб., IV, с. 259]. На Закарпатті обрядодія мала назву *іти на Отченаш* або *записатися на оглашки*, на Галичині – *іти до панотця на запис* [128, с. 45].

Ритуал *перев'язувати старостів* «є відгомонам давнього звичаю зв'язувати гостей-чужинців, поки представники роду дівчини не з'ясують, чи все, що вони говорили, є правдою, щоб вирішити, чи можна туди віддавати родичку» [155, с. 206], трансформувався в обрядодію *чп'яти молодому фустку (шалянку)*. Впродовж всього весільного дійства збоку в молодого вздовж штанів висіла хустка (*турпан, шалянка*).

Ідею підкріплення успішно вирішеної справи запиванням спиртними напоями» відтворює слово *могорич* «частування з приводу успішного завершення якої-небудь справи; пригостання; те, що п'ють при такому частуванні; пиття [НТСУМ, II, с. 212; Тим., I, с. 434], яке широко представлене в українському розмовно-побутовому мовленні. Слово *могорич* розширило семантику, побутує зі значенням «запивання будь-якої справи», але витоки його містяться у весільній обрядовості. М. Сумцов пов'язував це поняття з тюркською традицією, наводячи як приклад аварське слово *магаратіє* «укласти шлюбний торг», а отже, було символом єднання. Цей етап був заключною дією сватання й відбувався з ним в один день» [за 176, с. 32].

Навіть діалектоносії старшого віку стверджують, що перед сватанням була домовленість між молодими. Однак ми зафіксували фраземи зі значенням «відмова молодої»: *не пити могорич, облизати макогін, покігнути вербу*; пор.: у східнослов'янських говірках *дати відкоша, поїхати з облизнем* [Ужч., с. 105, 226].

Фразема *облизати макугін* відома на теренах України [Грінч. II, с. 400], «пов'язана зі звичаєм після невдалого сватання встановлювати в корчмі на ранок великого солом'яного макогона на всеосміх» [106, с. 70]. Непрозору етимологію має фразема *покігнути вербу*: *Старости берут мугарич, якщо не засватав, покігнув вербу* (с. Черепківці Глибоцького р-ну.).

Значна кількість назв передвесільних обрядодій перейшла до пасивного складу лексичної системи буковинських говірок, активну функціональність зберігають обрядотерміни сватання, слово.

5.2. Назви весільних обрядодій, пов'язаних з приготуванням до весілля

ЛТГ «назви весільних обрядодій, пов'язаних з приготуванням до весілля» формують менші угруповання: «назви запрошення на весілля», «назви походу за барвінком», «назви обрядодій напередодні весілля (аналог *дівич-вечора*)», «назви обрядодій прагматичного характеру».

Запрошення на весілля в різних населених пунктах покладається на різних дійових осіб весільної драми – молодих або на друзбів і дружок. Запрошення відбувається за усталеною схемою, дію супроводжує мовленнєве кліше, що ґрунтується на неодноразовому повторі дієслова *просити*, яке етимологічно споріднене зі словом *процятити*. Запрошення на весілля імліцитно відтворює ідею «відпущення гріхів» напередодні обряду ініціації та вербалізує бажання бачити людину на весіллі: *Далі ми йдем просити старостів, заходимо до хати, колачі даєм, просили вас тато і мама, і ми просимо. Приходьте до нас на весілля* (с. Іванківці Кельменецького р-ну.). У XIX ст. «при цьому всі танцюють під радісні вигуки, як-от: Гоп, гоп, гопасаг! – Ух, ух, ухасаг» [Бук., с. 111].

Референтну ситуацію відображають словосполучення-номінації *кликати с колачями, просити с колачями, прийти с*

колачами, оскільки необхідним атрибутом запрошення є калач (пор.: у східнослов'янських говірках – *давати шишки* «запрошувати на весілля» [Ужч., с. 338]); *шишка* «булочка, яку виготовляють переважно на весілля» [ВТСУМ, с. 1377]. Обрядодія *нести поклін* має на меті запросити у вінчальні батьки: *Молодета берут колачі і сіль та йдуть до вінчельних батьків, несут поклін і прося, щоб ішли їх вінчати* (с. Черепківці Глибоцького р-ну).

У структурі номінації *батьківщина* «гостина з приводу запрошення у весільні батьки», мотивована назвою весільного чина, наявний суфікс *-ин-*, продуктивний у родинній обрядовій термінології: *хрестини, заводини, родини* тощо.

У с. Веренчанка Заставнівського р-ну напередодні весілля молода несла молодому калач, барвінок для вінка, сіль і сорочку – *просила йго маму, шоп пустила ї сина за чоловіка* – описова назва відтворює референту ситуацію.

Напередодні весілля відбувається обрядодія комплексного характеру (аналог загальноукраїнського дівич-вечора), яка складається з низки ритуалів, передовсім виготовлення вінків молодим, спорядження деревця, чесання молодої, обміну дарами.

Носії говірок сприймали обрядодію *зачинайниця, зачинайлиця, зачикайниця* (весільний термін, що побутує у формі фонетичних варіантів, поширений у говірках Хотинського, Заставнівського р-нів) як початковий етап весільного дійства, назву *зачинайниця* мотивує дієслово *зачинати* «розпочинати, починати щось» [НТСУМ, I, с. 736], у гуцульських говірках – *зачинані* [19, с. 127].

Один з найбільш узвичаєних весільних термінів на позначення передвесільної обрядодії, пов'язаної з попередньою домовленістю сторін про весілля, – *заручини* [СУМ, III, с. 298; Грінч., II, с. 91; Даль, I, с. 630], пор. *заручини* (*зарученіє, заручини* «обручення» [Тим., I, с. 286]), у говірках Глибоцького, Заставнівського, Вижницького р-нів – *заводини* ЛСВ¹.

Передвесільна обрядодія була настільки важливою, що її назвали *мале весілля* «заручини» [Ужч., с. 58]. У західно-поліських говірках передвесільні обрядодії – *дивоснубе*, *запоїни* [Арк., I, с. 131, 173], у закарпатських – *гускы* [Сабад., с. 54], у бойківських – *добранич* «гостина з танцями напередодні весілля» [Хіб., с. 301], у західноволинських – *курувай* [Корз., с. 149].

Під час *зачинайниці* в селах Хотинського р-ну відбувалася обрядодія *чисати молоду* (спеціальна назва відсутня, дієслівно-іменникове словосполучення відтворює референтну ситуацію). Обряд зберіг архаїчні риси – залишки тотемного світобачення – молоду садили на вивернутій кожух, «що символізував жертвну тварину і за тотемними віруваннями був запорукою майбутнього добробуту» [155, с. 215], магічного значення набувала сокира, яка мала лежати поряд. Обрядодія *чисати молоду* – це своєрідне прощання з незаміжнім життям, яке могло відбуватися, напр., на Вишниччині у день весілля, напередодні шлюбу, у селах Кельменецького р-ну під час післявесільних обрядодій (тобто обрядодія має локальні часові вияви).

Назва *заводини* вказує на те, що в національній свідомості цей ритуал вважався початковим етапом весілля. Слово *заводини* мотивує дієслово *заводити* «починати, затівати щонебудь» [СУМ, III, с. 56], пор.: *заводини* «початок весілля» [Жел., I, с. 290]. Слово *заводини* поширене й у гуцульських говірках [ГГ, с. 73].

Проте в говірках Північної Буковини обрядові терміни *вінок*, *шити вінок*, *плетсти вінок*, *вити вінок*, *деревице* витіснили назви *зачинайниця*, *заручини*, *заводини*, які ще у XIX ст. перебували з ними у гіперо-гіпонімічних відношеннях, що визначають позамовні фактори: втрата багатьох обрядодій, напр., *чесати молоду*.

Центральною подією передвесільного етапу був ритуал, пов'язаний з виготовленням вінка, який виступав символом

чистоти, незайманості нареченої. ТР «назви, пов'язані з виготовленням вінка» репрезентують мовні одиниці: *шити вінок, вити вінок, плести вінок, йти до вінка, вінок, іти до вінка з мисков муки, рвати барвінок, йти у барвінок, скликати до вінка, співати до вінка, вікупувати вінок, купувати вінок, відобрати вінок, уклонити віночок, благословити вінок*.

У західнополіських говірках «вінок молодої з розмарину» – *корона* [Арк., I, с. 244], а обрядодія на позначення його виготовлення – *вінки* або *дружке* [Арк., I, с. 64, 145].

Центральній обрядодії передвесільного етапу *вінка* передував ритуал *йти у барвінок, рвати барвінок*. Назва *йти у барвінок* – дієслівно-іменникове словосполучення з обставинними відношеннями (мети), в українських говірках Румунії *іти на барвінок у хашчу* [Пав., с. 328]. Слово *барвінок* запозичено через польську, чеську, німецьку мови з лат. *pervinca* [ЭСРЯ, I, с. 125]. В ЕСУМ зазначено, що в польську мову слово потрапило з німецької, нім. *Bärwinkel* букв. «ведмежий куток» [ЕСУМ, I, с. 141]. У с. Звенячин Заставнівського р-ну барвінок – *брушпан*.

Номінації *шити вінок, плести вінок, вити вінок* – дієслівно-іменникові словосполучення з прямооб'єктними відношеннями. Обрядодія складається з кількох конкретних дій на основі пересторог і магічного мислення: довга, нова, червона нитка не повинна плутатися в руках того, хто шиє, дію можуть виконувати різні дійові особи.

Словосполучення *вити вінок* – епічний вираз, який зводиться до однієї внутрішньої форми слова. Пор.: *вінок* – здрібніле суфіксальне утворення від *вепь*, пов'язане з дієсловом *вити* «вити» [ЕСУМ, I, с. 400]. Назва обрядодії *плести вінок* (так само в українських говірках Румунії [Пав., с. 335] зумовлена узвичасним синтагматичним зв'язком іменника *вінок* з дієсловом *плести*.

Весільне дійство має спільні риси з античною драмою, у якій велику роль відводили хору. Так, кожен акціональний частину весільної драми супроводжувала вербальна дія (спів), однак у наш час сталою рисою весільної драми є музичний супровід шиття вінка, звідси нерозкладне словосполучення *співати до вінка*, пор. у західнополіських говірках – *вистівувати калачі* [Арк., I, с. 59].

НР «назви співу весільних пісень» у буковинських говірках формують мовні одиниці: *ладкати*, *латкати*, *переспівувати*, *співати весільної*, *це було с співанками*, *приспівувати весільних пісень*, *співати*.

Номінацію *ладкати* «співати весільні пісні» мотивує окрик «Ой Ладю, Ладю». Слово *ладкання* відображено в словниках [СУМ, IV, с. 434; Грінч., II, с. 340], *ладкати* – [Сабад., с. 158; ГГ, с. 108; Ониш., I, с. 402; Ващ., с. 66], *ладувате* – [Корз., с. 152]. У бойківських говірках – *ладканка*, *каренка*, *курант* «весільна пісня» [Ониш., I, с. 402, 396], *консулка* «жінка, яка керувала латканням на весіллі» [Хіб., с. 302].

Символічного значення набуває обрядодія *злотити вінок*, *позолотити вінок*, *позолотити вінок позлітков*, тобто покривати вінок медом і позліткою, щоб життя молодих було багатим і солодким, дії зумовлює імітативна магія.

Шиття вінка закінчує театралізована дія, яка має символічне значення – це своєрідне благословення молодих. У говірках обрядодія має різні назви: *вікуповувати вінок*, *купувати вінок*, *відобрати вінок*, *уклонити віночок*, *благословити вінок*. Батьки наречених дають символічну плату за вінок, пригощають учасників дійства.

Одним з головних ритуалів напередодні весілля було виготовлення *весільного деревця*, яке є символом роду. Н. Здоровега вбачає у весільному гільці-деревці «поєднання тотемних вірувань з пережитками ініціацій» [106, с. 87]. З весільним атрибутом – деревцем – пов'язані обрядотерміни: *деревце*, *яличка* [СБГ, с. 686], *деревце з ялинки*, *убирати*

деревце, удівати деревце, віткуповувати деревце. У с. Звенячин Заставнівського р-ну напередодні весілля відбувається обрядодія *коровай*, у якій увиразнена роль весільного деревця. Діалектоносії свідчать: *То ше є коровай, коли отівайут диревце, приходе тівчета, роб'є с хлопцями квіти і співають різних співанок, а вікупают то співають: ой старосто серце, вікупи деревце, хокь за гривню, хокь за два, хокь за чашу вина. Приходить староста, приносить графін горівки і декує усім, шо убрали диревце, ну то грає покім музика.*

Обрядовий термін *деревце* набув вторинної номінативної функції внаслідок метонімічного перенесення за схемою «об'єкт – обрядодія». Назва *деревце* вступає в синтагматичні зв'язки з дієсловами *удівати, убирати* «покривати одягом людину», у такий спосіб виникають локальні обрядові терміни *убирати деревце, удівати деревце.*

Обрядовий термін *деревце* відображений у Словнику Б. Грінченка [Грінч. I, с. 369], поширений в українських говірках Румунії [Горб., IV, с. 271], пор. також у східно-слобожанських – *носити вільце, прикрашати гільце* [Ужч., с. 64, 81], у західнополіських – *хоронгва* [Арк., II, с. 233], у середньополіських – *йольце, йолка* [Роман., с. 229, 170, 204], у східнослобожанських – *сосна, йолка, деревце* [Магр., с. 46, 65, 140].

Напередодні весілля відбувається обмін подарунками між молодою і молодим. У низці назв відтворено жартівливий характер обрядодії. Серед подарунків, що призначалися молодій найголовнішим було взуття (звичай дарувати молодій чоботи відомий в Україні) [106, с. 90]), до низки локальних обрядових термінів входять іменники на позначення взуття. Обрядодію супроводжують жарти, які зводяться до того, що молодій спочатку дають старе взуття, такі дії викликають сміх.

Низка обрядових номінацій функціонує у вторинній номінативній функції, становить метонімічні назви за

схемою «предмет – обрядодія»: *сито, милниці, решето*. Подарунки, якими обмінювалися, складали в *сито, решето, милницю* «миску для прання» [СБГ, с. 288], клали горіхи, щоб калатали, пояснювали, щоб добро примножувалося, дії супроводжували пісні, жарти.

У с. Котелеве Новоселицького р-ну обрядодію обміну подарунками називають *іти у заріпки*, у номінації актуалізована інша риса позамовної ситуації: свашкам «платили» за виконану послугу. У буковинських говірках обмін подарунками номінують *молода дарує молодого, молодий дарує молоду*. Назви, на відміну від попередніх, позбавлені конотацій.

Передвесільний етап, пов'язаний з приготуванням до весілля, містить низку дій прагматичного характеру, назви відображають референтну ситуацію: *випікати колачі, випікати колачі, пекти корогвай, готувати вісільні страви*, ці обрядодії втратили магічну основу, покладаються на кухарку.

Своєрідною позначкою того, що в господарів відбувається весілля, є прикрашені хвойним вінком ворота. Виокремлюємо НР «назви, пов'язані з виготовленням хвойного вінка над воротами»: *прикрашати браму, робити браму, плести браму з ялиці, одягати весільну браму, в'язати над ворітьми вінок, убирати браму, вішати вінок с фой*. Номінації становлять дієслівно-іменникові словосполучення зі словом *брама* «ворота», давнім запозиченням з польської мови [ЕСУМ, I, с. 244].

5.3. Назви власне весільних обрядодій

До ЛТГ «назви власне весільних обрядодій» належать НР: «назви збирання молодої», «назви прощі-благословення», «назви обрядодій, які передують кульмінаційним подіям», «назви церковного та громадянського шлюбу», «загальні назви весільних розваг», «назви спільного споживання їжі», «назви обдарування», «назви обрядодій рекреативного характеру», «назви покривання молодої», «назви завершальних обрядодій», «назви на позначення від'їзду молодої».

Одягання нареченої є ритуалом. Зі значенням «одягати» в буковинських говірках функціонують слова *збиратиси (са), убирати (са), обряджати, удігати, удівати, убирати у вішите убране*. СУМ реєструє 12 значень багатозначного слова *збирати*, проте семема «одягати» відсутня [СУМ, III, с. 434], пор. у полтавських говірках – *квітчаня, квітчати* «прикрашати молоду» [Ващ., с. 43].

Однією з обов'язкових обрядодій весільної драми є *проща-благословення*: молоді просять відпущення гріхів напередодні церковного ритуалу, проте вона може відбуватися напередодні весілля або ж безпосередньо перед церковним обрядом. Ця обрядодія має назви: *благословеня, благословіня, благословенство, просити благословене від рідні, благословити вінок, проща, прощення, давати прощу, читати прощу, казати прощу, просити прощу, казати казанє, казати проповідь, поклон і благословіня*.

Акціональна частина весільного обряду визначає роль невербальної комунікації. Так, обрядодія *проща* становить театралізоване дійство (молоді стоять на колінах, ця дія на Буковині називається *вклякати, вплякати, приклякнути, припасти, припасти на коліна, стати на коліна*) з обов'язковими весільними «реквізитами» – хлібом, свічкою, іконою – у формі мовленнєвого кліше, яке промовляє зазвичай старший чоловік, а молоді повторюють за ним. Мовленнєве кліше може мати різний обсяг. Обрядовий термін (весільний і поховальний) *проща* побутує в говірках Бойківщини та Лемківщини [106, с. 98; Ониш., II, с. 157]. Назва обрядодії у формі словосполучення *читати прощу, казати прощу, просити прощу, говорити благословеня, казати казанє* увиразнює роль вербального компонента (кліше) обрядової дії. Обрядові терміни *казати казанє, просити прощичу* відповідають словотвірній тавтології. У говірках Хотинського та Кельменецького р-нів обрядодія має назву *благословеня* [СУМ, I, с. 194; Грінч., I, с. 71; Даль, I, с. 94; Жел., I, с. 32]. *Благословення* – складне

слово, калька з грецької мови [ЕСУМ, II, с. 204], відоме з XIII ст. [Ср., I, с. 103].

У говірці с. Старі Вовчківці Кельменецького р-ну обрядодія має назву *благословити вінок*: *Старший староста благословляє вінок*. *Стало се дитя перед нами, як свіча перед образами і просит у господа бога благословіня, і у родини блискої й далекої, шоб простили і благословили*. У західноволинських говірках *куруна* – «віршовані куплети, які виголошує в домі молодої старший сват після приїзду молодого» [Корз., с. 149].

Батьківське благословення молодих після церковного обряду в буковинських говірках має назви (НР): *клонити вінок, клонити над головов колачі з вінком, клонити колачі, клонити до колачів, клонити на голову колачі, бити три рази колачем по голові, кланятиса, кланяня, кланятиса до караваю, клонити голову до стола*.

У весільній обрядовості невербальна пантомімічна дія, вербалізована дієсловом *клонити* «нагинати що-небудь донизу; нахиляти» [НТСУМ, I, с. 845], стає символом *благословення* «згоди на що-небудь, дозволу кому-небудь на щось» [ВТСУМ, с. 55], звідси обрядотермін *клонити колачі*. Специфіка батьківського благословення в тому, що його не супроводжує вербальний компонент. Деякі дослідники висловлювали думку, що найбільш ранньою формою фіксування шлюбу було батьківське благословення хлібом-сіллю молодих [6, с. 91].

Емпіричний матеріал дозволяє виокремити ТР «назви обрядодій, які передують кульмінаційним подіям». До цієї групи відносимо мовні одиниці, які реалізують прадавній архетип кола (вони існують як описові назви) + *заводи́ни* ЛСВ², *заводити си (са), заводити на посаг, завод, виріжети, виріжети до шлюбу, вірид, іти до молодої за рушниками*.

У буковинській весільній обрядовості збереглися релікти давнього світобачення, які перетворилися в символи. Таким

архетипним залишком є коло. «Магічне триразове обертання по хаті бере, напевно, свій початок від шлюбної звичаєвості давніх слов'ян» [106, с. 75]. Й. Лозинський зауважує, що звичай ходити в хаті по колу – це залишок звичаю ідолопоклоніння [160]. У весільній обрядовості буковинців не збереглась назва обрядодії на позначення імітації руху сонця, вона існує у формі опису: *ставати в коло, ставати у круг, заводитиси колом, ставати колом, молода водит процесію тричі наукруг столу, окружляти стіл, заводити три рази кругом стола, три рази наупирет порога опходити, робити круг на загороді*. Р. Ф. Кайндль зазначає, що після триразового обходу столу молода сідає на призначене їй почесне місце, при цьому вона непомітно підставляє стільки пальців руки під себе, скільки років бажає бути бездітною [Кайнд., с. 24].

На Волині також існує весільний звичай: перед тим, як іти до церкви, молодий тричі обходить навколо стола, тримаючи під рукою хліб. Це обрядове дійство має назву *колесом обійти (обходити)* [178]. У слов'ян колесо вважалося символом сонця. Зв'язок цього предмета з сонцем сягає давніх уявлень про колісницю володаря небесного вогню Перуна. Сонцю як втіленню небесного вогню приписувалась очищувальна сила. Триразовий обхід молодого навколо стола відомий і в інших місцевостях України початку ХХ ст., збереглась ця обрядодія на Покутті [106, с. 106]. Вона відома ще під назвою *карагід*, пор. рос. *хоровод* «народна гра, учасники якої рухаються по колу з піснями і танцями». М. Фасмер пов'язує походження лексеми *хоровод* з гр. *хорос* «груповий танок». Б. Рибаків у праці «Язичництво давніх слов'ян» зазначає, що лексема *хоровод (карагод)* має зв'язок з ім'ям слов'янського бога сонця Хорса, яке означає «круглий» [178, с. 145–146]. Назва обрядодії *карагід* не збереглась у буковинських говірках, однак генетична пам'ять нації перетворила його у вигук, увела до складу мовлен-

невого кліше. Так, у с. Митків Заставнівського р-ну, коли молодий приходив за молодою, старший дружба вигукував: *Карагід хаича! Чия дівка краца! Чи попова, чи дякова? Таки наша, мужикова*. Діалектоносії не можуть пояснити значення та походження мовної одиниці *карагід хаича*, хоча в цій говірці побутує слово *карагодитися* «голосно розмовляти, сперечатися, шуміти».

Важливим у весіллі дійствам – обдаруванню молодих і спільній трапезі – передувала обрядодія *заводини* ЛСВ² (частіше *заводити(си)*). Обрядові терміни *заводини*, *завод* мотивує слово *водити* «ходити за ким-небудь»; виникли назви обрядодії, ймовірно, на основі редукції загальноукраїнського обрядового терміна *заводити на посад*. Старший дружба, виконуючи ритуальні дії (обводив гостей по колу, хрестив двері), заводив молоду (молодого) і гостей за стіл.

У говірці с. Хрещатик Заставнівського р-ну обдаруванню молодих передує обрядодія *заводити на посаг* (мабуть, первісно *заводити на посад*). Однак загальноукраїнський весільний термін *посад* «місце за столом, де сидять наречений і наречена» [СУМ, VII, с. 305] (пор. з таким значенням *пусаг* [Корз., с. 202]) у буковинців не зберігся, обрядовий термін народна етимологія «пристосувала» до більш звичної назви *посаг* «придане, подарунки». Культурний термін ілюструє обрядова пісня, яку виконують під час обдарування молодих: *Потому починают витати молодих. Заводе молодих на посаг і співайут: Ой летіла зозулечка через сад і просила молоденьких на посаг* (с. Хрещатик Заставнівського р-ну).

Номінації *віріжети до шлюбу*, *віріжети*, *вірід* виступають родовими назвами, позначають триразовий рух по колу, кроплення свяченою водою, обсіпання житом: *кропити свяченю водю*, *кропити кропилом з мірти*. Однак спорядження молодих передбачає й інші дії. Наприклад, у с. Горбівці Глибоцького р-ну мама молодого умиває його

свяченою водою. А перед тим як іти до молодої, молодий стає під вінок на брамі і кидає чотири куски хліба на чотири сторони світу, а мама обсипає його пшеницею з цукром. Слово *вирядити* «споряджати, випроводжати» [НТСУМ, I, с. 243] поширене в Україні та в українських говірках Румунії у різних фонетичних варіантах: *вирядити* [Сиз., с. 17], *вірьидити* [Піп., с. 26], *віріжєті*, *віріжєне* [Горб., IV, с. 260], пор. також *обсипати поїзд* [Ужч., с. 249].

Зустріч молодого та молодої відбувалася у різний спосіб. Зазвичай вони рухалися один одному назустріч, зустрічалися у визначеному місці. Однак у с. Кулівці Заставнівського р-ну фіксуємо обрядодію *іти до молодої за рушниками*. Молодий зі своїм почтом на двох фірах приїжджав до молодої, його зустрічали, пригощали, потім усі вирушали до церкви.

Шлюб передбачає церковне оформлення та реєстрацію громадянського акту.

Слово *шлюб* «весілля, одруження, вінчання» [СУМ, XI, с. 491; Грінч., с. IV, 504; Даль, IV, 640], фонетичні варіанти *слюб*, *слюп*, пов'язане з пол. *ślub* «обітниця; шлюб, одруження», походить від *ślubić* «присягати», проте зводиться до *ljubiti* [ЕСУМ, VI, с. 441], формує словосполучення *іти до слюбу*, *брати слюб*, *іти брати шлюб*.

В. Прокопенко зазначає, що зі значенням «договір» слово *слюб* зафіксоване в руських грамотах XV ст. Під час перебування Буковини у складі Молдавського князівства ця назва часто вживалася в офіційних документах як «присяга» [218, с. 43], пор.: *шлюб* 1) «обещание», 2) «брак» [Тим., II, с. 498].

Весільне дійство передбачає веселе проведення часу. НР «назви весільних розваг» репрезентують слова: *балюватиси*, *побути*, *набутиси*, *набутки*, *набуток*, *забавлетиси*, *забава*, *гульки*, *сабантуй*.

Слово *забавлятися* «розважатися, веселитися» [НТСУМ, I, с. 683] змінило значення. Пор.: *забавлятися* 1) «оставаться,

задерживається, пробыть», 2) «медлить, замедлить, заставить ждять» [Тим., I, с. 256]. Лексема *набуватися* «гостювати, проводити час у гостях» відображена у словниках [СУМ, V, с. 21; Пп., с. 107; ГГ, с. 122], побутує в українських говірках Румунії [Пав., с. 389]. Інформаційний вплив (радіо, телебачення) сприяв уведенню до лексичної системи буковинських говірок слова *сабантуй* «забава», первісно *сабантуй* «свято у башкирів і татар з нагоди закінчення весняних польових робіт», через російське посередництво запозичене з татарської і башкирської мов [ЕСУМ, V, с. 159].

Зі значенням «танцювати» у буковинських говірках функціонують мовні одиниці *данцувати, танцювати, гуляти, нагулятиси, файно тропнути ногов, плясати*. ЛСВ «танцювати» слова *гуляти* постав внаслідок видозміни ЛСВ² «весело проводити час, розважатися» [СУМ, II, с. 191], однак ЛСВ «танцювати» слова *гуляти* відсутній у словникових статтях [СУМ, II, с. 191; Грінч., I, с. 339; Даль, I, с. 406].

Слова *данцувати, данец* побутують у говірках в Кіцманському і Заставнівському р-нах, первісно *данец* «болгарський народний, весільний танець» – запозичення з молдавської мови [ЕСУМ, II, с. 11]. У говірках Хотинського р-ну – *плясати*, пов'язане з псл. *plesati* «плигати, танцювати; радіти» [ЕСУМ, IV, с. 463], у говірках Заставнівщини фіксуємо обрядовий термін *плясати тівку* «відвідувати і величати дівку під час Різв'яних свят».

Спільній весільній трапезі – одній з найголовніших обрядодій, яка сягає прадавніх глибин, коли разом споживати їжу було ознакою доброзичливого ставлення, і яка задовольняє одну з найголовніших потреб людського існування, – відводиться велика роль у весільному дійстві.

Ідею споживання їжі реалізує слово *стіл*, яке у буковинських говірках побутує у фонетичних варіантах *сків, стів, скіл*, формує нерозкладні словосполучення *брати за стіл, класти за стіл, кликати за стіл, сісти за стіл, зайти за стіл, починати стіл, нарихтувати стіл, прилагодити столи*.

Значення «споживати їжу» відтворюють дієслова, вмотивовані словом *гості*: *загощатиси (са)*, *пригощатиси (са)*, *вгощатиси (са)*.

Виокремлюємо ТР «назви запрошення до трапези»: *припрошати*, *плескати гостям*, *плескати у долоні*, *вигравати до столу*, *вигравати до порції*, *напиватиси до гостей*, *гуляти с порцією*, *пити до гостей*, *принука*.

За моральними настановами буковинців ласо їсти на людях соромно, гостей необхідно припрошувати до споживання їжі, у ХІХ ст. цей процес мав назву *принука* [Бук., с. 111; Жел., II, с. 752], яка, ймовірно, пов'язана з рум. *pregoi* «поновлювати, повторювати» [PPC, с. 492]. На буковинському весіллі ХХ ст. місію припрошувати гостей покладали на свашок, які ходили між столами і *плескали гостям*, *плескали в долоні*. Назва відображає референтну ситуацію, яка набуває переносного символічного значення. Слово *плескати* етимологічно споріднене з *плясати* [ЕСУМ, IV, с. 463]. Між столами ходили музиканти і спонукали гостей до забави, звідси вирази *вигравати до столу*, *вигравати до гостей*, *вигравати до порції*. У с. Лівинці Кельменецького р-ну ритуал трансформувався в такий спосіб: декілька разів під час весілля гості одного столу встають, приспівують і рухаються в такт музиці. Ця дія має назву *гуляти с порцією*.

Зважаючи на прагматичну основу весільного дійства, однією з найважливіших обрядодій власне весільного етапу є обдаровування наречених. На весіллі перше відвідування гостей супроводжувалося обдаруванням господарів (у багатьох говірках назва не збереглась): *Хазяїн нисе хліб, а жінка нисе курку або миску муки. Це не входило у частованя* (с. Іванківці Кельменецького р-ну). На позначення першого обдарування господарів у буковинських говірках реєструємо назви: *приходити с приносом*, *подавати честь*, *принести честь*: *Госкі **подають честькь**. Котрі старі, то дають татови й мамі* (с. Банилів Вижницького р-ну). Обрядовий термін *принос*

відомий в Україні [106, с. 105]; пор. також у бойківських говірках *принос* «продукти, з якими приходили на весілля» [Хіб., с. 305], у гуцульських – *приніс* «подарунок, який гості дарують на новосілля, весілля тощо» [ГТ, с. 157], у західнополіських *спомагання* «дарування грошей весільними гостями на початку весілля» [Арк., II, с. 166].

Обрядотерміни *подавати честь*, *принести честь* за-свідчують семантичний розвиток *конкретне – абстрактне* в народному мовленні. *Честь* «сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській і особистій поведінці» [НТСУМ, III, с. 763] походить з псл. *čьstь*, пов'язане з псл. *čьsti*, *čisti* «читати; лічити; шанувати», укр. *читати* [ЕСУМ, V, с. 312].

У ХХ ст. на буковинському весіллі родичі (молодої та молодого) обмінювалися подарунками. Назви обрядодії відповідають схемі «дарувати + іменник на позначення спорідненості в З.в.»: *дарувати маму*, *дарувати бабу*, *дарувати сестру* (*обдаровувати маму*), *дарувати хустку* + *даруватиси*: *Заводя до хати, даруюючи. Тоди молодий дарує цих, тата й маму молодой. Ті даруйут молодого* (с. Митків Заставнівського р-ну). Тракуємо цю обрядодію як трансформацію колишнього викупу за молоду. Так, Р. Ф. Кайндль згадує, що «ніколи молодий не отримує подарунка від молодой або її сім'ї» [Кайнд., с. 25].

СБГ реєструє номінацію обдарування на базі слова *хустка*, оскільки зазвичай родинам дарували хустки: *подавати, дарувати фустку*.

Обрядодія обдарування молодих на території Північної Буковини має різні назви (НР): *пити до молодих*, *пропій*, *кидати в пропій*, *кидати в чашку*, *витати*, *давати на фустку*, *збирати чашку*, *перепивати молоду*, *витанє*, *повниця*, *частувати*, *приймати дари*, *дарувати молодих*, *дарувати дари*, *скидати дари*, *ставати до чєстї*, *давати на почесну*, *гратилювати*, *частованя²*, *чїстованє*, *частуваня*, *викликати до короваїу і почесного*.

В обрядовому терміні *пити до молодих* реалізується ідея «запивання», характерна загалом для весільної обрядовості. Вербальний супровід обрядодії має форму мовленнєвого кліше: *Зачінають дарувати. Кладут два тарелі с порціями, насипають горівки і п'ють до молодих. Упирет приходить тато і мама, п'ють до молодих. Дорогі наші тіти, зичим вам хліба і соли, щастя і здоровля* (с. Брідок Заставнівського р-ну).

Обрядовий термін *пропій*, мотивований дієсловом *пити*, має декілька ЛСВ. У говірках Заставнівського р-ну функціонує зі значенням «обдарування молодих», у говірках Путильського, Хотинського та Кельменецького р-нів позначає післявесільну обрядодію. Термін *пропій* у різних варіантах поширений в Україні: *пропуй* «обдарування молодих» [Сабад., с. 293], *пропій* [Піп., с. 158], *перепій*, *перепійка* [Хіб., с. 303], *перепивання* [Арк., II, с. 38], *перепій* [Чаб., II, с. 96], *пропій* [Ониш., II, с. 154;], звідси назва *пропійці* «весільні гості» [Ониш., II, с. 154].

У с. Банилів Вижицького р-ну реєструємо номінацію обдарування *перепивати молоду*, причому починає обдаровувати старша дружка: *На самий перет перепивати молоду йде старша друшка, кождому дають кусок короваю*.

За даними А. Яківчука, до складу весільної «обдарувальної» термінології входили мовні одиниці: *напиватися до молодих (до гостей)* та *віддавати порцію*: «*Мама п'є. Наливає другу чарочку дочці. Це називається віддавати порцію*» [Яків., с. 313]. Слово *порція* «чарка горілки» [ВТСУМ, с. 888], яке через польське посередництво запозичено з латинської, походить з *pars* «частина» [ЕСУМ, IV, с. 533], активно функціонує у весільній обрядовості. Слово *порція* «партитативною етимологією» відповідає лексемі *парть* «щастя, доля, удача» [СБГ, с. 388], яка є ключовою в мовленнєвому кліше, що супроводжує обдарування. Діалектності розповідають: *Приходить чуловік з жінок, бирут ті стаканчики, порції, насипають там друшка збоку ци то*

дружба насипаєе потрошки горілки, і вони до молодих п'ють, упирет чоловік п'є. Кажу: дай вам Боже здоровля, зичу вам хліба й соли, щастя здоровлє. Бисти були красні йак висна, а ситі, йак осінь. Бисти мали від бога **парть**, а від людий **часьт**. Бисти голодного нагодували, а голого вбрали, щасливо газдували, аби вам люди завідували, абисти любилиси, як голупці, а плодилиси, як крілики. І всьо, тоди щіпає того колачя три рази, щіпа, соли три рази у тарільчик. І тоди молоді даєци фустку ци там одіяло (с. Митків Заставнівського р-ну).

В обрядовому кліше лексеми *парть* і *часть* – міжмовні синоніми, що функціонують зі значенням «щастя»: *бисти мали від Бога парть, а від людий часьт*. Слово *щастя* «стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення і безмежного щастя, яких зазнає хто-небудь» [НТСУМ, III, с. 841] походить від псл. *sъčęstje*, де *съ-* розглядається як споріднене з дінд. *su-* «добрий», решта ж слова як похідне від *čęstь*, укр. *частина*; отже, первісне значення слова «добра частина (частка)»; *съ-* пов'язується також з *съ-* (укр. *с-*), при якому реконструювалося первісне значення «частка; спільна участь» [ЕСУМ, VI, с. 501].

У буковинських говірках активно функціонує обрядовий весільний термін *вітати* «обдаровувати». Слово *вітати*, відоме усім слов'янським мовам, пов'язане з псл. **vitat* «вітати, відвідати, прибути з символічною гілкою» [ЕСУМ, I, с. 383], пор.: *вітати* «приветствовать» [Тим., I, с. 102], в українській літературній мові *вітати* «звертатися до кого-небудь під час зустрічі з привітом, виявляючи доброзичливість» [СУМ, I, с. 686].

Слово *гратулювати* (*гратулювати*), запозичене з німецької мови (пор.: *gratulieren* «поздоровляти (когось з чимось)» [НУС, с. 131]), засвідчене СБГ як рідковживане [СБГ, с. 86].

Повнища – найбільш поширений у буковинських говірках обрядовий термін зі значенням «обдарування молодих».

«На Покутті, Гуцульщині «витання» молодих чи їх обдарування називалося *повниця* або *посаг*» [106, с. 107]. Культурний термін *повниця* мотивує слово *повний*. У буковинських говірках засвідчено слово *повниця* «повний келишок горілки», дублет до *порція*. Обдарування молодої супроводжує весільна пісня: *Вперед мама з неньом витають, баби співають: Станьте, неньо, перид мени; напийтиси до мени с повнов повничков, з добров вольничков* (с. Хрещатик Заставнівського р-ну). Обрядовий термін *повниця* імпліцитно реалізує ідею запивання. У бойківських говірках *повниця* «бокал», «гличик» [Ониш., II, с. 89], *повниця* «обдарування молодих» [Хіб., с. 304], у наддністрянських – *повниця* «повна посуда» [Шило, с. 210], у гуцульських – *повниця* «обдарування молодих», «тарілка (разом з чаркою), у яку складають гроші при обдаруванні молодих» [ГГ, с. 151].

За свідченнями діалектоносіїв, у гуцульських говірках Буковини побутував обрядовий термін *давати на фустку*. Номінацію мотивує *фустка*, у яку збирали гроші (можливо, тут варто говорити про подвійну мотивацію: хустка була не лише реальним предметом, але й одним із найголовніших символів української весільної обрядовості – символізувала заміжжя): *Колис повниці ни було, колис давали на фустку* (с. Стебні Путильського р-ну). З таким же значенням функціонує обрядовий термін *збирати чашку*, у весільній обрядовості буковинців *чашка* «посудина чи тарілка, у яку кладуть гроші молодим» [СБГ, с. 637]: *На другий день збирають чашку в молодої, а потім у молодого* (с. Бабин Заставнівського р-ну), пор. також *кидати в пропій, кидати в чашку* [СБГ, с. 198].

Семантику «обдаровувати» безпосередньо реалізують мовні одиниці, вмотивовані словом *дарувати*: *дарувати молодих, дарувати, дари, скидати дари, приймати дари*. Номінації-словосполучення з опертям на слово *дари* характерні для багатьох українських говірок [Сабад., с. 60; ГГ, с. 55; Ужч., с. 104, 248; Хіб., с. 300, 301].

Поширена на Буковині назва обдаровування наречених – *частувати*², *чістувати*², нерідко у формі фонетичного варіанта віддієслівного іменника *частованя*, *чістованє*, *частуваня* [СБГ, с. 637], в українських говірках Румунії реєструємо фонетичний варіант *шістованє* [Пав., с. 477]. Слова *частувати* і *щастя* – етимологічно споріднені, із внутрішньою формою *часть* «доля, земельна ділянка, спадщина» [ЭСРЯ, IV, с. 319], відповідно, обрядодія *частувати* мала на меті не лише допомогти молодим матеріально («віддати частину»), але й побажання щастя. Діалектоносії свідчать: *Після чістованя рахують батьки гроші, виходя перит хату і говоря: Файно вам дякую, шо ви прийшли до нас на вісіля, і так файно подарували і почістували* [БГ, с. 210].

Слово *частувати* в буковинських і гуцульських говірках функціонує також зі значенням «пригощати» [ГГ, с. 212]. Це пряме значення слова, на його основі виникла семема «обдарування», пор.: *частувати* «угощать, потчевать» [Тим., II, с. 475].

У буковинському весіллі слово *честь* виступає одним із ключових – своєрідним словом-символом. Реєструємо назви обдарування, мотивовані цим словом: *ставати до чesьті*, *подавати чesьть*, *давати на почесну*, *викликати до почесного*.

Ключовим словом нерозкладних словосполучень *давати на почесну*, *викликати до почесного* виступає субстанти-вований прикметник у формі ж. і ч. р. Обрядовий термін *давати на почесну*, зареєстрований у Словнику Б. Грінченка [Грінч., III, с. 392], побутує в подільських говірках Буковини.

Г. Кожолянко зазначає, що у с. Великий Кучурів Глибочького р-ну культурний термін *почесна* побутував зі значенням «могорич, випивка (око або два горілки і холодна закуска, яку приносив хлопець парубоцькій громаді, коли вперше приходив на танці)» [Кож., II, с. 101].

У говірці с. Нові Бросківці Сторожинецького р-ну обряд обдарування молодих має назву *викликати до короваю і*

почесного. Слово *почесна* – запозичення з польської мови зі значенням «частування», у процесі розвитку зблизилося з лексемою *частина* [ЕСУМ, IV, с. 546].

ТР «назви обрядодій рекреативного характеру» формують мовні одиниці: *переливати молодих, лити воду під ноги молодим, перевернути пуню з водов, викрадати молоду, відвідини*, а також мовні одиниці, у яких реалізується архетип купівлі-продажу.

З культом води пов'язана обрядодія *переливання молодих*. У східнословобожанських говірках закріпився культ вогню в номінаціях *вести через вогонь, переносити через вогонь, переходити через вогонь* «переходити через вогонь у воротах двору молодого» [Ужч., с. 69].

Форми розваги набув колишній звичай *викрадати молоду*, однак діалектоносії засвідчують і реальність обрядодії. У східнословобожанських говірках зафіксована назва *викрадати дружку* [Ужч., с. 118].

У А. Яківчука знаходимо згадку про таку обрядодію, як *відвідини*. Молодий з друзями приходив «відвідати» весілля молодої, танцював з нею декілька танців за викуп і, не прощаючись, повертався додому. Весілля продовжувалося [Яків., с. 318].

Реліктом колишнього архетипу купівлі-продажу залишилася система обрядодій, назви яких мотивує слово *купувати*: *скупувати молоду, скупувати дружок, викупити деревце, викуп батьків*. Родовим поняття до цих мовних одиниць виступає слово *скуп*, зареєстроване в говірці с. Черногузи Вишницького р-ну: *Після повниці зачинаєси скуп*.

Викуп молодої зазвичай покладався на брата або сестру або ж на друзів молодої. Обрядовий термін *викуп* реєструють джерела [Пав., с. 160, 165; Роман., с. 225; Магр., с. 29].

У говірці с. Неполоківці Кіцманського р-ну викуп за молоду називають *брати за хорошу*. Напевно, локальний культурний термін виник внаслідок редукації слово-сполучення *брати викуп за хорошу молоду*.

Обрядодія викупу молодої в говірці с. Давидівка Сторожинецького р-ну має назву *класти блокаду*, народна свідомість перенесла військову термінологію на весільну, мотиви «військового нападу» характерні для весільної обрядовості загалом і зокрема для весільного етапу «перейм» [106, с. 111], пор. також: *перейма* «вознаграждение за находку» [Тим., II, с. 94]. У говірці с. Черногузи Вижницького р-ну обрядодія має назви *класти стів, стів*. Номінацію мотивує назва предмета, залученого до дій. У деяких говірках, особливо якщо молодий з іншого села, викуп нареченої називають *викупувати браму*, брама реалізує архетип сакрального простору.

У буковинських говірках побутує обрядовий термін *вадрове*: *Дружби молодої стають під її ворітьми, щоб узяти з молодого вікуп, вадрове* (с. Мамаївці Кіцманського р-ну). Обрядовий термін *вадрове*, фонетичний варіант *вагрове*, пов'язаний з румунським словом *vădărit* «мито за переправу (vad)» [РРС, с. 745]. Народна свідомість перенесла соціально-економічний термін на весільну обрядовість. Слово *вадрове* в буковинських говірках функціонує як субстантивований прикметник на зразок *подушне, чіпове* (мити).

У значенні «викуп» може використовуватися слово *могорич*, оскільки зазвичай викуп платили алкогольними напоями: *Коло воріт его стріли наші, з вулиці парупки і потребували могорич, за то шо бире мене* (с. Багна Вижницького р-ну), пор. також *чіпове* «викуп алкогольними напоями за молоду» [СБГ, с. 646]. У середньополіських говірках з цим значенням *брати могорич* [Роман., с. 237], у східнословобожанських – *могоричі* [Магр., с. 88]. У західнополіських говірках викуп молодої має назву *переній* [Арк., II, с. 39], у поліських – *куніца* [Лис., с. 110], в українських говірках Румунії – *засісти молоду* [Горб., IV, с. 280], у бойківських – *перегороди, рогачка, шлагбаум* [Хіб., с. 303, 305, 307], у східнословобожанських говірках – *требувати викуп* «вимагати плату за молоду перед вінчанням» [Ужч., с. 59].

Розважальний характер має обрядодія викупу дружок (НР): *купувати дружок, скуповувати дружок, вікуповувати дружок.*

У весільній обрядовості гуцулів Буковини побутує обрядодія *викупити деревце*. Якщо дружба не зберіг деревце, він повинен його викупити.

У говірці с. Банилів Вижницького р-ну зафіксована назва обрядодії *викуп батьків*: батьків молодії, якщо вони одружують останню дитину, «викрадали», вивозили на тачці на край села і вимагали викуп.

Однією з центральних обрядодій власне весільного етапу є *покривання молодії*. У говірках Сторожинецького р-ну обрядодія покривання молодії – *піткривати молоду, піткривати у фустку; піткривати* – словотвірний варіант дієслова *покривати*. Ритуал має триразовий вияв, двічі подружки молодії імітують перешкоду до покривання, за третім разом молоду дружби покривають хусткою.

Обряд *покривання молодії* в говірках Новоселицького р-ну має назву *розбирати молоду*. Ритуал комплексного характеру складається з двох дій – знімати вінок і покривати хусткою голову. У говірках Кіцманського і Заставнівського р-нів у назві актуалізована друга дія – *покривати*, у говірках Новоселицького р-ну – перша – *знімати (розбирати)*: ***Молоду треба розбирати, брати віночок з голови*** (с. Котелеве Новоселицького р-ну).

Після покривання молодії відбувалися обрядодії завершального етапу.

Сталими є обрядодії, що ґрунтуються на контагіозній магії, їх відтворюють дієслівно-іменникові словосполучення на основі дієслова *гуляти* «танцювати». Дружки перетанцювують з дружками вінок молодії, а подекуди з весільним деревцем.

У с. Берегомет Вижницького р-ну записано архаїчну обрядодію завершального характеру *мінети колач*: батьки молодії та молодого на знак вдало завершеної справи

обмінюються ритуальним хлібом. Обрядодія своїм алегоричним характером нагадує сватання: *Іде молодий до молодої своїми фірами і стає на подвір'ю. Батько молодого йде мінєти колач* до молодої. Він кажи: "Дорогі гоські, колесо у мене си поломило, може, маїти йкес колище замінєти. Бійтиси Бога, повірти міні. Батько молодої: Ну добри, тай ми помінєймо. Так *мінєютси колачями* (с. Берегомет Вижницького р-ну). У с. Банилів Вижницького р-ну обрядодію обміну ритуальним хлібом між родами називають *минатиси короваями*. Представники роду молодого несуть коровай молодій, а молодої – молодому, бажано в дорозі не зустрітися, *минутиси*, бо зустріч може спровокувати сутичку.

У гуцульських говірках Буковини обрядодія *вишити деревце* означає завершення весілля: старший дружба повинен почепити весільне деревце на дерево, хлопці йому заважають – хочуть продовження забави.

Кульмінацією весілля був від'їзд молодої до молодого. У записі наддністрянського весілля Є. Ярошинської натрапляємо на назву обрядодії *вівід* (ймовірно, первісно *відвід*): *Як вже молоду зав'ють, то ведуть єї до виводу. Вона іде разом з молодим. За ними ідуть батько, матка, дружби, близийі крєвні і музика. Дорогою співають: Ми до виводу ідемо, молоду ведемо* (Ярош. II, с. 229). Обрядотермін *йти до виводу* характерний для родильної обрядовості.

У буковинських говірках обрядодія від'їзду молодої до молодого мала описову форму: *молодий забирав* молоду з дарами на свою обору (с. Василів Заставнівського р-ну). У східнословобжанських говірках засвідчено назви *везти перини, забирати подушки* [Ужч., с. 238, 248].

У с. Банилів Вижницького р-ну діалектоносії старшого віку згадали давній звичай *знімати з молодої намітку*. Мама молодої завивала її в намітку, а мама молодого брала палицю, знімала з неї намітку і кидала на припічок, щоб велося господарство, щоб діти були, щоб родина була здорова.

Отже, ЛТГ «назви власне весільних обрядодій» здебільшого становлять номінації-словосполучення з об'єктними відношеннями.

5.4. Назви післявесільних обрядодій

Післявесільний період розпочинався одразу після весілля і тривав упродовж тижня. Обрядодії післявесільного етапу представлені двома групами: обрядодії, які відбувалися наступного дня, після того як молодий забрав молоду до себе, і обрядодії, які відбувалися через тиждень після весілля.

ТР «назви обрядодій, які відбувалися наступного дня після весілля» становить розгалужену мікросистему, оскільки цей день був насичений різними подіями.

Низка архаїчних ритуалів не має спеціальних назв, існує у формі опису, умовно назвемо їх «обрядодії театралізованого характеру». Одна з післявесільних обрядодій – *батьчини* «забава у весільних батьків» мотивована назвою головних осіб – весільні батьки. У говірках Хотинського р-ну спільній трапезі в батьків передували ще дві обрядодії: *відвідини маткою молодих* та *похід матки з молодими до батька*. Перша обрядодія – *відвідини маткою молодих* – у говірках не зберегла назви, існує як опис. На матку покладалася перевірка цноти молодої. У цьому ритуалі важливу функцію виконує червоний колір, він є символічним свідченням дівочої честі. Друга обрядодія *похід матки з молодими до батька* має специфічну форму – предикативна одиниця, побудована за схемою простого односкладного речення з інверсованим порядком слів з локальним детермінантом в кінці предикативної одиниці: *Потом ідуть за батьком, бо там прилагодили столи і мають пригощати всьо висіля. Іде і файно гуляє і файно сьпіває до батька. Кажут: пішла matka за батьком* (с. Пашківці Хотинського р-ну).

У с. Горішні Шерівці Заставнівського р-ну записано один із давніх обрядів *робити гонор мамі*, до якого залучено

фану «прапор» [СБГ, с. 580]: Ідут до молодої за мамов, нисут і фану, роб'я гонор. Палицу обмотують чирвонов лентов, нагорі в'яжут чирвоні квітки і чирвону фустку і співають.

Додаткові відомості. Діалектоносії розповідають, що колись після першої шлюбної ночі повинні були представити докази цноти нареченої. На Хотинщині у цій ситуації акціональна частина обряду «замінювала» вербальну, символічного значення набував червоний колір: *На другий день брали сорочку молодої і клали у торбу. І це несли до її мамі. І приходили до мамі її показували, шо її дочка порядочна і всьо. Якишо вона була не порядочна, то вінчальна матка могла це розголошувати. Ставала коло муру, рвала цятки у себе на шиї, шоп цятки ці розліталиса. Бо якишо вона це не зроби, то її буде буліти голова. Коли приходили, ту червону нитку крутили і в'язали татови руку, обв'язували і мамі, і там вуйкам, вуйнам, шо молода чесна (с. Ширівці Хотинського р-ну).*

У понеділок у деяких селах, наприклад, у с. Рідківці Новоселицького р-ну, відбувалася обрядодія *водити молоду вулицями: Батько бире свічьки з матков, бирут молодих за руки і водя трохи вулицями, аби вуна забула куда дудому має йти.*

Обрядодії післявесільного етапу відзначає веселий характер, їх супроводжують розваги, сміх, жарти. Архаїчний характер деяких обрядодій пояснює відсутність номінацій на їх позначення, побутують у формі опису. Так, одна з післявесільних обрядодій пов'язана з водою. Етнографи вважають, що в цій жартівливій обрядодії відчувається відгомін давнього культу води, аналог загальноукраїнської обрядодії *митвини*. Молоду вели до протічної води і там обливали водою, у такий спосіб, напевно, відбувалася ініціація – перехід у інший стан. Ритуал, який відтворював культ води, перетворився в жарт: *Забирає тоди молодий молоду, видут до води, бирут кочяргу, лопату, видут дес до кирниці, намочут і, дуріют так (с. Митків Заставнівського р-ну). У*

с. Погорілівка Заставнівського р-ну згадують: *Іде молода води до кирниці з музикув. Музика грає, уна йде води, бо має принести воду, бо молодого мають умивати у кі вогі.*

«Перевірити» характер молодої господині покликані обрядодії *йти до молодої поретки робити, робити збитки: Рано збираюцци ватажили, набирают субі у торбинки сіно, соломи ікоіс, січьки. Йдуть до тої молодої поретки ніби робити. Насмітя і, уна забирає, бо мама прийде, скаже, шо тут таке. Кириньки* (с. Рідківці Новоселицького р-ну).

Однією з узвичаєних обрядодій післявесільного періоду було жартівливе дійство з елементами костюмування, переодягання в молоду та молодого. «Обряди, що дістали назву «підміни молодої» або «фальшивої молодої», простежуються у весільній обрядовості багатьох слов'янських народів... Ці звичаї мали магічну функцію і були своєрідним захисним чаклунством» [106, с. 113]. У буковинських говірках на позначення цього етапу весільного дійства зафіксовано назви (НР): *переберіє, прихід уманів, си перебирати за молодих, тирибиратиси, переодягати на молоду, дуріти, показувати всілякі фіґлі, усеке віроб'яти на сміхи, робити вар'яцію, смішили гостей, молодих підмінювати, жиртувати.*

Переберія – віддієслівний іменник, мотивований дієсловом *перебиратиси* «переодягатися», функціонує в родинній та календарній обрядовості.

Назву *прихід уманів* «розваги у формі переодягання», зареєстровану в говірці с. Бочківці Хотинського р-ну, ймовірно, мотивує слово *куман* «керамічна посудина для напоїв, яку використовують тепер як прикрасу» (можливо, ДО «прикраса» послугувала основою номінації); слово запозичене з тюркських мов [ЕСУМ, II, с. 138]; пор.: *кумань* «кувшин» [Тим., I, с. 390]. За іншою гіпотезою, слово *умани* може бути етнонімом від *куманин, кумани*, назва тюркського народу на півдні Русі (= половці), який витіснили татари в

Угорщину, Молдавію, Валахію; походить від тюрк. **kuman* «народ», за другою версією, тюрк. *kuman* «голубий» (хан Батий у фольклорі – Батий Каманович); за третьою гіпотезою, етнонім пов'язаний з назвою річки Кума, одного із куманських князів звали Кумань [ЭСРЯ, II, с. 415]. Схиляємося до думки, що *уман* – це етнонім, слово піддалося аферезі, серед мешканців Кельменецького й Сокирянського р-нів поширене прізвище *Кумань*, що відповідає одній із тенденцій творення антропонімів в українській ономастиці; обирати об'єктом глузування людей іншої нації також характерно для ментальності слов'ян.

У виразі *робити вар'яцію* фігурує іменник *вар'яція* від дієслова *варіювати* «кричати, дуріти» [СБГ, с. 47]; пор. *варіят* «божевільний, скажений, дурний» [СБГ, с. 47]. Ймовірно, у буковинських говірках *варіят* – фонетичний варіант слова *варвар*, за яким у свідомості європейців закріпилося значення «дикун». За іншою версією, слово *варіят* пов'язане з рум. *variat* «різноманітний» [PPC, с. 753].

У східнословобожанських говірках ідею пародіювання весілля відтворюють номінації *корчити дурака*, *жито молотити*, *вигонити зозулю*, *іти на кашу* [Ужч., с. 122, 130, 139, 149].

Низку номінацій обрядодій, які відбувалися в понеділок, мотивує ідея споживання їжі.

Номінації спричиняє слово зі значенням «споживання їжі в певний час»: *сніданок*, *іти с сніданком*, *принести сніданок*, *віднести обіт*, *іти з обідом*, *іти з вечєрев до молодої*. У східнословобожанських говірках *нести вечерю* «частувати в домі молодої після першої шлюбної ночі» [Ужч., с. 58].

Післявесільна обрядодія *від'їдини* втілює ідею споживання їжі. У говірці с. Старий Вовчинець Глибоцького р-ну відповідна обрядодія називається в іронічний спосіб – *відгризини*.

У говірці с. Ошихліби Кіцманського р-ну зафіксовано

назву *нести пироги у путні*. У західнополіських говірках на *пироги* або *повеселющина* [Арк., I, с. 336], у східно-слобожанських – *періжечки їсти, витрусювать пирожки* [Ужч., с. 239], у гуцульських – *пирожини* [19, с. 130], у західноволинських – *декуванє* [Корз., с. 107].

Післявесільна гостина в молодого в с. Рідківці Новоселицького р-ну має назву *уклоняти кури*, у с. Горішні Шерівці Заставнівського р-ну – *збирати до батька варену курку*. Перша номінація відповідає схемі назви *клонити колачі*. Семантичне навантаження в дієслівно-іменниковому словосполученні припадає на слово *кури*, з яким усвідомлюється ідея споживання їжі. Як зазначають дослідники весільної обрядовості, *курку* вважали ритуальною істотою [106, с. 120], пор. у східнослобожанських говірках *йти на курей, їти по курей, їсти курей* [Ужч., с. 183].

Низку номінацій (термінолексем і словосполучень) мотивує слово *хліб (калач)*: *йти на хліб, сходитиси на хліб, хлібове, похлібенії, колачини, хліб-сіль, хлібини*. У говірках Хотинського р-ну ці обрядотерміни мають два ЛСВ: «назва передвесільної обрядодії» та «назва післявесільної обрядодії».

У с. Бочківці Хотинського р-ну після весілля впродовж трьох днів відбуваються забави: *склатчина, збирати склатчину* (пор. в українських говірках Румунії *склатка* «обдарування молодих» [Пав., с. 331]), *похмелини, хлібини*.

У низці післявесільних обрядодій відтворена ідея запивання: *поправка, поправки, похмелка, пропій, розпій*. Номінації *поправка, похмелка* – віддієслівні іменники з продуктивним суфіксом *-к-*. Слово *похмелка* реєструє Словник В. Даля [Даль, III, с. 367]. У гуцульських і в українських говірках Румунії словотвірний варіант *поправини* [ГГ, с. 154; Пав., с. 333], *поправіни, поправка* [19, с. 131], у бойківських – *поправини, поправка, попразент, відгостини, відгістки* [Хіб., с. 300, 304], у східнослобожанських – *йти на похмілля*

[Ужч., с. 254], у західноволинських *декуване* «частування учасниками весілля батьків молоді і молодого в себе дома» [Корз., с. 107].

У Хотинському і Кельменецькому р-нах післявесільна обрядодія – *пропій*. Іменник *пропій* вступає в синтагматичні зв'язки з дієсловом руху – *йти с пропоєм, йти до пропою* – та дієсловом *перепивати*, утворюючи на основі словотвірної тавтології словосполучення *перепивати пропій*, пор.: *У понеділок батьки молоді рідні, свашки, дружки йшли с пропоєм до молодого. За столом перепивають пропій* (с. Бочківці Хотинського р-ну). Слово *пропій*, напевно, є одним із найдавніших весільних термінів, оскільки має широкі межі поширення, його використовують з різними значеннями: у буковинських говірках: «обдарування», «післявесільна обрядодія». У XIX ст. *пропій* – «пишна трапеза, під час якої пропивають цнотливість нареченої» [Бук., с. 113]. Отже, первісне значення слова – «післявесільна обрядодія». У записях Р. Ф. Кайндля про гуцулів Буковини йдеться про те, що «на третій день весілля святкується *пропій*. Молоду пару відвідують тільки батьки молоді, причому тут не повинно бути нестачі в напоях» [Кайнд., с. 31]. У подільських говірках Буковини фіксуємо ще одне значення слова *пропій* «ритуальний танець дружби з калачем у руках (відбувається перед від'їздом нареченого до нареченої)».

У деяких говірках на позначення однієї обрядодії побутують дублети, мотивовані ідеєю «споживання їжі» різними словами: *Третій ден від їдини, або колачіни. Сходіси блискі родичи* (с. Замостя Вижницького р-ну).

У с. Оршівці Кіцманського р-ну на другий день після весілля роблять *потрусини*. Множинний іменник *потрусини*, мотивований дієсловом *потрусити*, утворений за узвичаєною

моделлю *дієслово + -ин-*. Батьків наречених на конях або на тачці привозять на забаву, тобто «трусять» дорогою. Назва зареєстрована в Словнику Б. Грінченка [Грінч., III, с. 382], однак має іншу мотивацію: з батьків «трусять» гроші. У східнословобожанських говірках *катати батьків, катати тещу* [Ужч., с. 35, 305].

ТР «назви післявесільних обрядодій, які відбувалися через тиждень після весілля», репрезентований номінаціями: *батьківщини, баччини, батюшина, батьчини, колачини, рубати колачі, відвідини, від'їдини, сходитиси на хліб, сміїни, смієни, сміни*.

Низку обрядотермінів мотивує назва весільного чина – батько: *батьківщини, баччини, батюшина*, у східнословобожанських говірках – *іти до старшого боярина обідать* «частуватися після весілля в старшого боярина» [Ужч., с. 46].

Сталою є традиція мотивувати обрядові терміни словами *хліб* або *колач*. Гуляння у весільних батьків на Заставнівщині має назву *колачини*, термін фіксує Словник Б. Грінченка [Грінч., II, с. 267]. У с. Зелений Гай Новоселицького р-ну зареєстровано назву *рубати колачі* (у батька): *Через тиждень батько колачі рубає*. Молоді дарують весільним батькам калачі. У східнословобожанських говірках побутують відповідні обрядові терміни *відкусити хліба, перервати хліб* [Ужч., с. 321].

У деяких говірках Буковини перше гостювання молодої сім'ї в родичів, яке відбувається через тиждень після весілля, має назву *сміїни, смієни*. Назва *сміїни*, на думку діалектоносіїв, пов'язана зі словом *сміятися*, що відповідає «духу» післявесільних обрядодій. Батьки розпитують молодих про перші радощі, невдачі, жартують і сміються. Зареєстрована назва *«смійний день: наступного дня молода пара наносить візит-відповідь своїм батькам, під час якого знову забавляються»* [Бук., с. 113]. Слово *сміїни* зафіксовано в Словнику Б. Грінченка [Грінч., IV, с. 158]. М. Бігусяк зазначає, що

«через тиждень після весілля на галицькій Гуцульщині відбувався обряд *сміни, міни*. Цей обряд проводився для того, щоб передати віно «посаг» молоді, тобто того, що помінили «обіцяли під час повниці» [19, с. 131; ГГ, с. 125]. У деяких говірках Путильського р-ну обрядодія має назву *сміни (йти у сміни)*. Жарти – як необхідний елемент післявесільного обряду – зводяться до того, що молодий повинен щось непомітно забрати із дому батьків, тобто вкрати «на сміх» (у такий спосіб реалізується архетип викрадання, характерний для української весільної обрядовості). Під час *смін* батьки давали молодим віно (те, що обіцяли, тобто «мінили»). Р. Ф. Кайндль пише: «Вісім днів після шлюбу відбувається нарешті *відвод*, введення молоді пари до церкви, та *зміни*, тобто *сміни* своєрідна *видача посагу*. У цей день молодята відвідують батьків молоді і забирають там придане» [Кайнд., с. 21]. Очевидно, народна етимологія «пристосувала» слово *сміни* до слова з прозорою етимологією *сміни* «сміятися». У бойківських говірках «перше відвідування подружжям батьків молоді» називається *гостина* [Хіб., с. 300], у західноволинських – *пиризве* «звичай, за яким тиждень після весілля родичі молодого і молоді взаємно частуються» [Корз., с. 182].

Духовну культуру, пов'язану з весільним обрядом формують чотири ЛТГ: «назви передвесільних обрядодій», «назви обрядодій, пов'язаних з приготуванням до весілля», «назви власне весільних обрядодій», «назви післявесільних обрядодій».

З-поміж номінацій-обрядодій ЛТГ «назви післявесільних обрядодій» чимало мовних одиниць відтворюють релікти попередніх світоглядних систем буковинців.

Для цього шару лексики типові такі мотиваційні моделі: «дія → обряд»: *сватаня, відгризини, злагода, оглядини, договір, відвідини, потрусини, заводини, завод, заручини;*

«діяч → обряд»: *старости, у старости, батьківщина, батьчини, баччини*; «предмет → обряд»: *вінок, деревце, сито, решето, мильниця*; «страва → обряд»: *хлібини, на хліб, хлібове, колачини, пироги, їти с пирогами*.

Серед назв обрядодій є багато мовних одиниць, утворених аналітичним способом словотвору, – дієслівно-іменникових словосполучень.

Продуктивні номінації у формі словосполучень з прямооб'єктними відношеннями (компоненти пов'язані сильним керуванням): *робити слово, дати слово, пити слово, чіп'яти фустку (шалянку), перев'язувати старостів, пити могорич, облизати макугін, покігнути вербу, рвати барвінок, шити вінок, вити вінок, плести вінок, убирати деревце, чисати молоду, клонити вінок, золотити вінок, розгулювати вінок, перегулювати вінок, вікупувати вінок, купувати вінок, відобрати вінок, уклонити віночок, благословити вінок, принести половинки, удівати деревце та ін.*

Низка номінацій становить словосполучення на основі:

– керування з непрямооб'єктними відношеннями: *завивати у турпан, завивати у фустку, завивати у рушник, покривати турпаном, перегулювати з деревцем, прийти с капцями, ситом помінятися, їти с пирогами, прийти с пирогами тощо;*

– іменного прилягання з обставинними відношеннями: *запрошувати на слово, ставати до честі, давати на почесну, викликати до почесного, подавати на заповіді, виріжети до сльобу, пити до молодих, напитиси до молодих, кликати на весіля, просити на весіля.*

Продуктивні в буковинській весільній термінології дієслівно-іменникові словосполучення, у яких перший компонент – дієслово зі значенням руху *їти*. У таких номінаціях-словосполученнях семантика руху нівелюється, дієслово сприймається зі значенням екзистенції; обрядодії мотивує іменник: *їти на хліб, йти на слово, йти у барвінок, їти с*

ситом, іти до шлюбу, іти до запису, іти с сніданком, іти з вечерев, іти з обідом, іти с пирогами, прийти с пирогами, іти на хліб, сходитиси на хліб, іти до віводу.

Серед назв обрядодій-лексем чималу групу становлять дієслова: *сватати, ладкати, писатиси, списатиси, росписува-тиси, дарувати, витати, гратулювати, частувати.*

Обрядотерміни-іменники зазвичай походять від дієслівних основ. З-поміж іменників продуктивна група слів *pluralia tantum* із суфіксом *-ин-*: *заручини, заводини, обзорини, оглядини, відвідини, від'їдини, відгризини, потрусини, сміїни*. Продуктивна ця схема від іменникових основ: *хлібини, батьківщини, колачини, баччини, батьчини.*

За допомогою суфікса *-к-* від дієслів утворено номінації: *похмелка, поправка*. Продуктивним у віддієслівних іменниках є суфікс *-н-*: *благословеня, сватаня, писаня, чістованя.*

Низку назв обрядодій утворено дієслівним усіченням основи (слова з різними граматичними ознаками): *скуп, викуп, вікуп, вівід, вірид, пропій, розпій, шлюб, договор, проща, злагода, переберія, обзори, заповіди.*

Морфолого-синтаксичним способом (субстантивацією) утворено термінолексему *вадрове*. Семантичним способом – обрядові терміни: *слово, свати, старости, милниці, сито, решето, повниця, дари, сніданок, пироги, обід, вінок, деревце.*

У цій групі назв запозичені слова *гратулювати* (нім.) і *вадрове* (рум.). З-поміж назв обрядодій є такі, що існують у формі описів, тобто лексично не реалізовані.

Практичний блок

I. Контрольні питання з теми

1. Що таке *архетип*?
2. Які архетипи зреалізовано у весільній обрядовості?
3. Що таке *символ*?

4. Назвіть символи весільної обрядовості. Яку форму мають символи весільної обрядовості? Що таке *артефакт*?

5. Що таке *культурний термін*?

6. Дайте визначення поняття *обрядова лексика*.

7. Схарактеризуйте парадигматичні та синтагматичні відношення в обрядовій лексиці.

8. Назвіть номінації традиційних календарних обрядів в українській мові: а) зимовий цикл; б) весняний цикл; в) літній цикл; г) осінній цикл.

9. Назвіть номінації родинної обрядовості: а) весільної, б) народжувальної; в) поховальної.

10. З'ясуйте за Словником значення слів *звичай, обряд, ритуал*? Чи є між ними різниця?

11. Як представлені у фольклорних текстах родинні обряди і дійства? Наведіть приклади опису родинної обрядовості в художніх творах. Запропонуйте етнолінгвістичний коментар.

12. Користуючись тлумачним словником, з'ясуйте значення слова *символ*. Які символи найчастіше зустрічаються в народних піснях?

II. Проблемні завдання

1. Опрацюйте статтю:

М. Міщенко. Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипічного аналізу). *Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Серія: Філософія. Філософські перипетії. 2014. № 1130. Вип. 51.

Розтлумачте поняття *архетип*.

2. Які обрядові страви ви знаєте? Які страви готують на Святвечір у вашому населеному пункті?

3. Які основні свята весняного циклу ви знаєте? Якими обрядами вони супроводжуються?

4. Які свята та обряди зимового циклу вам відомі? Підготуйте невелику розповідь на тему «*Андріївські вечорниці в нашому селі*».

4. Які основні мотиви осінніх свят та обрядів?

5. «*На Івана, на Купала...*» (які обряди супроводжують це свято?).

6. Схарактеризуйте передвесільний, власне весільний та післявесільний періоди весільної обрядовості вашого села.

7. Які обрядові страви готують (чи готували колись) на весілля у вашій місцевості?

8. Ознайомтеся з публікацією:

Руснак Н., Руснак Ю. Обрядотерміни післявесільного етапу в буковинських говірках. *Мовознавчий вісник*. Вип. 22–23. 2017.

Назвіть основні номінації післявесільних обрядів.

9. Схарактеризуйте обряд хрещення. Яка культурна лексика залучена до цього обряду?

10. Назвіть головних дійових осіб обряду хрещення.

11. Розпитайте діалектоносіїв про те, як колись народжували дітей. Як називали колись дійових осіб цього ритуалу? Визначте внутрішню форму номінацій.

12. Які перестороги колись супроводжували жінку і новонароджене маля?

13. Які перестороги супроводжують весільний обряд?

14. З якими пересторогами пов'язаний поховальний обряд?

Тема 6
КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ХАРАКТЕР НАЗВ,
ЗУМОВЛЕНИХ ВНУТРІШНЬОЮ ФОРМОЮ СЛОВА
(рівень мова як об'єкт етнолінгвістики)

Слово – це думка, слово – істина і правда, мудрість, поезія. Разом з мудрістю і поезією слово належало до божественного... Слово як сутність речі в молитві та замовлянні отримує владу над природою

О. Потебня.

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється – ожива,
Як їх почує!.. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!*

Т. Шевченко.

План

1. Народна етимологія.
 - 1.1. Каламбур – стилістичний прийом, що ґрунтується на народній етимології.
2. Поняття про табу, евфемізми.
3. Внутрішня форма слова як причина лексичної синонімії власне українських назв.
4. Оказіоналізми – слова з яскравою внутрішньою формою.
 - 4.1. Ковані слова в українській мові.
5. Жаргонізми – відповідники до літературних слів.

Теоретичний блок

1. Народна етимологія

У мові є угруповання слів, зумовлені різним ступенем експлікації внутрішньої форми слова.

Для етнолінгвістики важливий феномен народної етимології, який полягає в тому, що незнайоме слово тлумачиться покликанням на знайоме, зокрема через збіг звукової форми, омонімії або паронімії внутрішньої форми, тобто помилкового тлумачення внутрішньої форми слова. Народна етимологія неправильна, ненаукова, проте свідчить про творчий характер мовомислення нації, бажання віднайти внутрішню форму слова, надати йому «романтичного» ореолу.

Так, ще російський поет В. Тредіаковський пояснював слово *Британія* через дієслово «пристать», насправді в основі топоніма *Британія* лежить етнонім – *брити*; слово *Італія* – через «удалить» (в основі назви етнонім *італіки*).

Народна етимологія продуктивна в топонімії.

Місто *Орел* в Росії намагаються пояснити як наслідок онімізації, загальна назва перейшла у власну. Насправді в основі назви народний географічний термін *орель* «вугол, межиріччя», який походить від тюрк. *айыр* [204, с. 144]. З притокою Дніпра *Орель* пов'язана легенда про величезного змія, який *проорав* рів, по якому потекла річка.

Назву *Азовське море* народна етимологія пов'язує з ім'ям дівчини Аза, яка не діждалася коханого і впала в море.

Місто *Чернівці* народна етимологія пояснює словосполученням *чорні вівці*.

Астіонім *Суми* народна етимологія мотивує словом *сумка*.

Мовна свідомість носіїв буковинських говірок тлумачить назву гідроніма *Дністер* омофоном *дні стер*.

Навколо гідроніма *Ворскла* виникла легенда про те, що Петро I загубив у річці зорову трубу, звідси пояснення – (рос.) *вор скла*.

У діалектних текстах народна етимологія виступає текстотвірним чинником. Навколо ойконіма народна свідомість створює легенду, наївну, зазвичай пов'язану з історичними

подіями, набігами ворогів. Наприклад, с. Михалкове Сокирянського р-ну, за свідченням діалектоносіїв, називається так тому, що після набігів татар, залишився один Михалко, який і заснував село. Діалектний текст зазвичай має такий зачин: *Йа розкажу тубі, чого наше село називається Михалкове. Я це чула ще від моєї баби, а та від своєї баби.*

Діалектоносії с. Маморниця Герцаївського р-ну пов'язують назву села з власною назвою та історичними подіями. Легенда стверджує, що після набігу ворогів жінка піклувалася про мешканців, казали їй мама *Орлиця*, і від того часу звесила *Маморницев*. Комонім *Маморниця* названий за однойменним струмком, біля якого розташоване поселення [Бук., с. 251].

Ефект народної етимології використовують письменники:
*Чутки ходили, що Павлюк не виждав,
Що ті Кумейки – то кривавий сніг.
Що хто там здався, тільки той і вижив,
А батько ж наш, він здатися не міг.
Він гордий був, Гордієм він і звався.
Він лицар був, дарма що постоли.
Стояв на смерть. Ніколи не здавався.
Йому скрутили руки і здали (Л. Костенко).*

Л. Костенко мотивує слово *Гордій* ознакою *гордий*, ім'я *Гордій* походить від імені фригійського царя *Gordion*, за назвою столиці Фригії [ЕСУМ, I, с. 564].

Народне мовлення зазвичай тяжіє до прозорої внутрішньої форми. Так, прізвиська людей ґрунтуються на яскравій образності. В. Шухевич пише: *«До сусідніх сел. І їх мешканців Гуцули не дуже приязні, овшій дуже часто з погордою призивають одні одних або відкладають їм прізвиська. І так називають Гуцулів з Бервінкової по доброму бервінковці, а насмішливо Загубинідкова, бо у них дороги злі; з Білоберезки: Білоберезчени – Підбийтабівка; – з Брустур: Брускени – Прусаки; з Ферескулі: Ферескульци – Шкруми; з Голов – Головци – Сідлайнес, у них коні худі; з Гриніви: Гринівци – Гремигрім; з Ясенова: Ясенівци – Клябушники,*

бо носять залябучені (закривлені) палиці; з Космача: Космачени – Джуси; з Криворівні: Криворівци – Калаї (бідні: каланник = бідний); з Кутів: Кутчени – Облупикотюга, бо поміж ними є псенники, такі що бють пси, або Цибуленики, бо торгують цибулею; з Ріжна: Ріжнени – Обдерисело; з Ростік: Росточени – Занесисокира, про них кажуть, що вкрадуть сокиру, хоч би з плавучої дараби, або Намуленники, бо вони ходє заодно з дарабами та дорогою спочивають край ріки в намулистих місцях; з Річки: Річчени – Облупикобила; бо у них коні худі, аж гинут у руках; з Соколівки: Соколівци – Кізяголовка, бо держать кози; зі Степного: Стебнєнци – Лупайшкабрі (шкабрі = тріски), з Тюлева: Тюдівци – Продайфльоєра (виробляють фльоєри = фуярки); з Устерік: Устерічени – Пропань на віки; з Жабя: Жебівци – Жебаки або Бичколупники.

Буковинських Гуцулів називають баранами, бо їх попи а також і самі Гуцули з бородами, натомість називають Буковинци наших: Сусами» [Шух., I, с. 99].

В. Шухевич на основі народної етимології пояснює слово *євірницї* = *винницї* (порічки звані *євірницями* тому, що листє їх подібне до листя *йаворового*; з *євірниць* роблять *квас*) [Шух., I, с. 135–136]. ЕСУМ стверджує, що етимологія слова не з'ясована [ЕСУМ, VI, с. 532].

У буковинських говірках *бросквина* «персик» – запозичення з середньолатинської мови через польське посередництво [ЕСУМ, I, с. 263]. В. Шухевич на основі народної етимології пояснює слово *бросквина*: «у декого є також *бросливи* (оброслі сливи)» [Шух., I, с. 135–136].

Нерідко народна етимологія вносить корективи у фонетичний вияв слова.

Так, у народному мовленні під виливом народної етимології слова набувають спотвореної форми *купиратив*, *мазелін*, *полуклініка*.

Буковинські діалектоносії розповідають, що через тиждень після Пасхи святять *аркуш* «обрядовий хліб». Канонічна церква так пояснює цей феномен: під час Великоднього тижня один більшого розміру хліб, що символізує Хліб Вічного Життя і називається *Артос*, приносять до церкви. Він лежить перед іконою Христа. Звичай приносити Артос до церкви походить з часів апостолів, які на головному столі завжди залишали порожнє місце, вшановуючи пам'ять Христа Спасителя. *Артос* залишається впродовж Великоднього Тижня на тетраподі. На восьмий день після Великодня, у Фомину Неділю, священник ще раз благословляє його і передає вірним на споживання.

Грецьке слово *артос* «хліб» носії буковинських говірок адаптували до відомого їм слова *аркуш*. На основі асоціацій за формою і розміром виникло слово *аркуш* зі значенням «обрядовий хліб».

На позначення *сироватки* в буковинських говірках побутує слово *сирбушка*. Це переосмислене румунське слово; пор.: *sărbuscă* «рідка страва з молоком» [РРС, с. 572]. Під впливом народної етимології слово *сирбушка* мотивує слово *сир*.

На Зелену неділю галушки загортали в листя зелених рослин, таку страву номінували *галушки зелені*.

У буковинських говірках *пиндига* «суп, який готують швидко навесні з картоплі, зелені, збитого яйця і сметани», тобто під дією народної етимології діалектоносії пов'язують слова *пиндига* «суп» і *пиндити* «швидко гнати» [СБГ, с. 410]. Слово *пиндига* адаптувалося лексико-семантичною системою говірок. За ЕСУМ, *пиндига* «юшка з кислого молока» – очевидно, переосмислене запозичення з польської мови; пол. *pi Indyga* «напій, горілка» є афективним утворенням від *pić* «пити» [ЕСУМ, IV, с. 370].

Перекручені слова створюють носії мови для комічного ефекту: *гульвар* – бульвар, *клеветон* – фельєтон, *теплометр* – термометр.

Проте в українській літературній мові побутують слова, які отримали фонетичну форму під впливом народної етимології.

Ряжанка «топлене незбиране молоко, заквашене сметаною» [СУМ, VIII, с. 925] – результат видозміни форми псл. **ряженка*, пов'язаної з *рядити* «приправляти»; за народною етимологією зближується з *пражити* [ЕСУМ, V, с. 154].

14 серпня християнська церква вшановує братів Маккавеїв, які віддали своє життя за славу християнства (Маккавеї – назва іудейського жрецького роду, винищеного Іродом). Народ же в цей день святкує *маковій*, святять мак. Слово *маковій* зазнало впливу народної етимології (*мак віяти*, оскільки в серпні досягає мак) [ЕСУМ, III, с. 366], звідси *мачинки* – пиріжки з маком на Маковея.

Назва *налісник* – результат видозміни деетимологізованої форми *налісник*, зближеної з іменником *лист*, такому зближенню сприяло те, що деякі борошняні вироби випікалися на листі рослин. Первісна назва *налісник* – утворення з прийменника *на* й іменника *ліса* «дерев'яна решітка, плетений тин»; у назві знайшов відображення давній спосіб випікання борошняних виробів на дерев'яних решітках [ЕСУМ, IV, с. 34].

Малиновий дзвін «приємний, стрункий дзвін», що асоціюється з назвою ягоди. Насправді лексема пов'язана з *малий* «молодняк овець»; первісне значення – «властивий дзвіночкам, що їх вішають на шию вівцям»; пізніше слово зазнало зближення з *малиною* за ознакою приємності [ЕСУМ, III, с. 372].

Сальний анекдот, де слово *сальний* запозичене з російської мови, помилково зближене з *сало*, хоча насправді походить від фр. *sale* «брудний» [ЕСУМ, V, с. 170].

У буковинських говірках побутує фразеологізм *мандер* (*мандир*) *Орися* «ходити селом без діла», де слово *мандер* помилково, під впливом народної етимології, зближено зі словом *мандрувати*, хоча насправді ця лексема походить з румунської мови, пор. *мандер* (з рум. *mândră*) – красуня [РРС, 317], тобто румуни говорили *красуня Орися*.

Пригадайте номінації *марципани*, *панатоне*.

Народна етимологія засвідчує, по-перше, прагнення пояснити назву, по-друге, підсвідоме намагання носіїв мови опоетизувати слово, покласти в основу слова «чуттєвий образ».

1.1. Каламбур – стилістичний прийом, що ґрунтується на народній етимології

Каламбур – стилістичний прийом, який передбачає використання різних значень певного слова або кількох різних слів, схожих звучанням; гра слів.

Додаткові відомості. Походження слова *каламбур* пов'язують з іменем вестфальського барона Каленберга, який прославився при дворі короля Людовика XI постійними двозначними дотепами. Однак його жарти були пов'язані не з гострослів'ям, а з незнанням французької мови. Барон часто перекручував слова, тому сміялися з його безграмотного мовлення. Своєрідним покаранням баронові стало перекручення його прізвища – Каламбур.

Народна етимологія створює *каламбур*, який стає текстотвірним прийомом для лінгвістичних анекдотів та жартів. Напр.:

У магазині. У нас є однотонні пальта?

Однотонних немає, але кілограм на 50 є.

Дівчинка лиже плаття знайомої своєї мами:

– Мама казала, що ваші плаття такі безвкусні...

Лікар: Ваша хвороба не дуже небезпечна, але у 3 з 10 випадків бувають летальні наслідки.

– А ті троє полетіли?

У зв'язку із легалізацією дворянського стану в Житомирі заявило про себе численне сімейство графа:

Граф – сам

Графа – дружина графа

Графік – син графа

Графіка – невістка графа

Графін – батько графа

Графиня – мати графа

Графіт – дядько графа

Графіті – дружина дядька

Графолог – брат графа

Графоман – підроблюваний під графа

Графема – його дружина

Голографію і порнографію граф за родичів не визнав [186, с. 30–31].

Комічний ефект на основі народної етимології створює каламбур у дефініціях слів. Напр.: *автограф* – водій з благородної сім'ї; *жовтяниця* – штучна блондинка; *примірник* – манекен, на який приміряють; *пройдисвіт* – турист, який ходить світом; *хахаль* – гуморист; *відмінник* – той, що відмінює правильно; *граматика* – чарка; *сосняк* – немовля; *горох* – горець тощо.

Додаткові відомості. На ефекті каламбуру заснована стилістична фігура мовлення *парономазія*, що є свідомим контекстуальним зближенням слів за ознакою звукової подібності. Пароніми активно використовують у художніх творах як жартівливу гру слів, напр.: *Мати сіяла сон під моїм під вікном, / А вродив соняшник. / І тепер: хоч бурян, хоч бур'ян, хоч туман, / А мені сонячно* (Олександр Олесь); *Деся Макара там телята пас На мерзлоті якійсь мерзоті...* (І. Драч).

Явище парономазії активно репрезентують в заголовках ЗМІ: Українська *місія* та її *месії* («Дзеркало тижня», 2005); *Зводять порахунки*. Але *перерахунку* не буде... («Високий замок», 2010); *Декларації без декорацій* («Україна молода», 2014).

2. Поняття про табу, евфемізми

Етнолінгвістичний характер має явище табу. Віра в сакральність слова породжує страх перед словом, заборону на його вимову.

Табу (плн. *ta* «виділяти, відзначати»; *pu* «зовсім, цілком»; *tari* «заборонений, священний») – вияв магичної функції мови, заборона вживання деяких слів, зумовлена соціально-політичними, історико-культурними, релігійними, етичними й естетичними чинниками, що спричиняє навмисну заміну знака певного поняття описовим найменуванням або іншим знаком [241, с. 596–597].

Додаткові відомості. Слово *табу* привіз з острова Тонга в Європу англійський мореплавець Джеймс Кук. Табу поширювалося не лише на слова. Наприклад, у чукчів раніше жінки не мали права вимовляти звук *-p-*, існувало табу на дії. У деяких племенах не можна було дивитися на батька, коли він їсть; у інших – торкатися какаду.

У стародавніх євреїв існувала заборона на ім'я бога *Ягве*, його називали *Іегова*, *Саваоф*, *Адонай*. Ім'я *Ягве* було віднайдено аж у ХІХ ст. на основі порівняльного-історичного методу мовознавства.

У драмі-феєрії Лесі Українки в списі діячів (персонажів) «Лісової пісні» – «*Той, що греблі рве*», «*Той, що в скалі сидить*» (Україн. І, с. 343) – номінації персонажів – описові звороти, що концентрують в собі найвиразніші їхні ознаки.

Феномен табу відомий культурам усіх народів. Люди вірили, що слово може зашкодити. Під час Різдвяних свят у буковинців існувало табу на вимову слова *мак*. Пояснення носіїв говірок заборони на вимову слова навряд чи можна вважати достовірними, причому носії говірок пропонують різні тлумачення. Мовець не вірить у причину заборони, говорить: *Ни знаю, будиш сміятиси*. У цьому випадку табу зумовлює гомеопатична (імітативна) магія: мак у свідомості носіїв говірки уподібнюється комахам; пор.: *Йой! ш чого зачинати? на Різдво ни мож було називати мак, а зернятка. Мак терлоси до шиницці, али шо би ніхто ни згадав у хаті. Лиш тоди коли можна замішати с шиниццев, тоди можна казати, шо шиницца з маком, Як він шє ни тертий, то ни можна його називати. Чогос ни можна казати. Ни*

знаю, будиш сміятиси, би вушей, би блохів ни було, аби ни було блохів, бо то колис були блохи. Типер нима. Ну тай (с. Митків Заставнівського р-ну).

Носій іншої говірки пояснює заборону слова *мак* вірою в магічну силу слова: *Пирого з маком. Мак терли у макітри, али говорити ни можна було на свето мак, шоби горопці мак ни їли. Колис сіяли мак. Кожда таздиня сіяла у городі* (с. Кам'янка Глибоцького р-ну).

Ймовірно, у такий спосіб з покоління в покоління передається інформація про хіміко-біологічні властивості рослини.

Під час Різдвяних свят в колядці співають *Ой пляши, пляши, ти каліцуне, тобі дівчина грейцера всуне*, де молодого хлопця називають *каліцун*, щоб не наврочити.

Табу використовувалося в родильній обрядовості: *груба, тівна, ківна* «вагітна», *упасти в кут* «про пологи», *знайшлась дитина* «про народження дитини». Наразі явище табу спостерігаємо в народному мовленні, коли при зустрічі жінки з немовлям, діалектоносії кажуть: «*Ой яке погане*» або «*ТЬфу-тьфу, аби не наврочити*». У ЗМІ журналісти намагаються уникати слова *останній*, замінюючи його лексемою *крайній* (у буковинських говірках *остатний* «поганий, той, що негідно поводитись»).

Магічну функцію реалізує лексема *наврочити* «принести горе, заподіяти нещастя, пошкодити кому-небудь поглядом, словами чи діями (за забобонними уявленнями)» [СУМ, V, с. 41], для якої внутрішньою формою виступає псл. **rekti* «говорити» [ЕСУМ, V, с. 53].

Європейці боялися *ведмедя* «великого хижого ссавця з незграбним масивним тілом, укритим густою шерстю» [НТСУМ, I, с. 173], забороняли його називати. У глибоку давнину за законами табу ім'я не вимовляли голосно і називали «той, що мед їсть», у гуцульських говірках – *бурій, господар, хазяїн, звір, вуйко*. Порівняльно-історичне мовознавство з'ясувало, що справжня назва ведмедя могла

бути *ортос*. Так, греки називали його *арктос*, звідси назва *Арктика*, назва території під сузір'ям *Великої Ведмедиці*. *Антарктида* – навпроти Арктики [125, с. 112–113].

З табу пов'язане таке явище, як тотемізм (з індіан. «його рід») – віра в містичний (кровний) зв'язок певного роду з певним видом тварин. Припускають, що табу на ведмеда – результат тотему – культу ведмеда печерного. Археологам відомі культові сховища черепів цього викопного хижака у Франції, Швейцарії, Австрії, Україні (Одеська обл). Тотемізм характерний для родо-племінного ладу.

Залишки тотемізму є і в європейській культурі. На гербах держав зображені тварини: орел на гербах Німеччини, Польщі, Росії, бик – Молдови, Румунії, лев – міста Львова.

В українській культурі реліктом тотемізму вважаються казки про тварин: напр., «Казка про рукавичку» – *Зайчик-Побігайчик*, *Лисичка-Сестричка*, *Вовчик-Братчик*, *Кабан-Іклан*, *Жабка-Скряботушка*, *Ведмідь-Набрідь*.

Проте назви хвороб нерідко мають зооморфний характер: *рак*, *заяча губа*, *вовча паща*.

З явищем табу пов'язані *евфемізми* (гр. «пом'якшений вислів») – слова чи словосполучення, що пом'якшують враження від висловленого тим, що називають поняття не прямо, а опосередковано, через іншу ознаку.

Так, чимало «замінників» має слово *чорт* – *дідько*, *лихий*, *куций*, *люцифер*, *нечиста сила*, *щез би!*, *зріжкатий*. Хворобу *рак* (карцинома, гр. «рак + пухлина») мовці зайвий раз не називають, замінюючи виразами *щезла би*, *та хвороба*.

На певні слова (лайки, неприємні назви) суспільство накладає табу (заборону), і замість цих слів використовують інші: *брехати* – говорити неправду; *дурний* – нерозумний, наївний; *п'є* – заглядає в чарку; *грубіян* – погано вихований; *замість лайки (інвективів)* – пі; *смердіти* – погано пахнути; *старий* – літній, похилого віку; *померти* – піти у вічність;

сліпий – незрячий; *глухий* – він недочуває; *зраджувати* – ходити наліво; *дешевий* – економний (у рекламі).

Евфемізми поширені в етнонімах: негр – *афроамериканець*, жид – *єврей*, циган – *ром*.

До евфемізмів близькі *перифрази* – стилістичні фігури, окремі слова, синоніми або цілі описові синонімічні звороти, що вербалізують ознаки, нерідко образні (ознака стає прихованою синонімічною назвою). Перифрази можуть бути усталені: Бог – *той, що сидить на небі*; Біблія – *Святе письмо*; літургія – *служба Божя*; лев – *цар звірів*; картопля – *другий хліб*; ліс – *зелений друг*; горілка – *зелений змій*; дозвіл – *зелене світло*; кам'яне вугілля – *чорне золото*; сіль – *біла смерть*; цукор – *солодка смерть*; ртуть – *живе срібло*; Шевченко – *Кобзар*; Франко – *Великий Каменяр*; Леся Українка – *Дочка Прометей*; Львів – *місто Лева*.

3. Внутрішня форма слова як причина лексичної синонімії власне українських назв

В українській мові надзвичайно розвинена синонімія. Це явище характерне для всіх мовних рівнів, крім фонетичного. Синоніми – мовні одиниці, що мають близьке значення, але різну форму. *Лексичні синоніми* – слова однієї частини мови, що мають різну звукову форму, але пов'язані з одним поняттям. Лексичні синоніми представлено такими різновидами: абсолютні, семантико-стилістичні, контекстуальні.

Однією з причин синонімії власне українських назв є різні внутрішні форми слова, тобто в основу слова покладено різні ознаки, напр.: *каблучка* «кільце з коштовного металу, яке одягають на палець як прикрасу», внутрішня форма – *каблук* «дуга, вигин, дугоподібний предмет» – вважається утворенням з основи *blokъ* [ЕСУМ, II, с. 332]; *перстень* «кільце з коштовного металу, оздоблене каменем або печаткою, яке одягають на палець як прикрасу», назву мотивує застаріле слово *перст* «палець»; *обручка* «каблучка у

вигляді суцільного кільця, яка є символом шлюбу» (первинний корінь – *рука*).

Лексичними синонімами є слова на позначення продукту розмелювання хлібного зерна [СУМ, I, с. 221] – *борошно* і *мука*. *Борошно* – стл. *брашьно* «їжа» від псл. *borxъn borsъno*, споріднене зі словами багатьох мов, у яких також позначає поняття, пов'язані з їжею [ЕСУМ, I, с. 234]. *Мука* – псл. *тока* «мука», пов'язане чергуванням звуків з *текъкъ* «м'який». Тож етимологічно спорідненими є слова *мука*, *м'який* [ЕСУМ, III, с. 531].

Пор. також: *загата, гребля; володар, власник, правитель; мандрівка, подорож, поїздка, похід; швець, чоботар; щена, живець; покійник, небіжчик, мрець; в'язень, злочинець, правопорушник; майбутнє, прийдешиє; рушник, полотенце; безсмертник, сухоцвіт; сутність, єство; передбачувати, передрікати; волошка, синець; присяга, клятва; жнива, косовиця; кажан, летюча миша, рукокрилі; насильник, розбійник, головоріз, розбишака; священник, батюшка; веселка, райдуга; обачний, обережний; блакитний, голубий, лазуровий, лазурний, небесний, бірюзовий, аквамариновий, барвінковий; будинок, оселя, помешкання; цяцька, забавка; безсоння, нічниці.*

Рослина, добре відома як *подорожник*, може мати різні назви, оскільки в основу слова покладені різні ознаки поняття:

– за місцем поширення: *дорожник, напутник, подорожник, попутник, припутник, припутень;*

– за використанням у лікувальній практиці: *парник, ранник, бабка, гойник, поранник, порізник, стягач;*

– за подібністю: *базьки* (діал. *базя* «ягня»), *буквиця;*

– за особливістю будови: *семижильник.*

Є. Гуцало творчо поставився до слів-синонімів з різними формами на позначення однієї реалії. Пор.: *Напутник. Ранник. Язичок вужовий. Трипутник. Ключка. Рябник. Отроцел. Складаю знаки – і читаю слово... Звичайне слово – подорожник це (отроцел з лат. «печінка + зцілювати»).*

Додаткові відомості. Лексичні синоніми відображені в *Словнику синонімів в українській мові* у 2-х т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. Київ: Наукова думка, 2006), у якому представлено 9200 синонімічних рядів на матеріалі літературної мови ХІХ – ХХ ст. діалектної, народнорозмовної лексики із семантичними, граматичними, стилістичними характеристиками синонімів та прикладами уживання в контексті.

У *Новому тлумачному словнику української мови* (у 3-х т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. Київ: Аконіт, 2001), що містить 42 000 слів, до лексичних статей уведено синонімічні ряди.

До пар абсолютних синонімів, що перебувають у відношеннях взаємозаміни, входять запозичені назви та власне українські слова з прозорою ознакою, напр.: *абітурієнт* (лат.), *вступник*; *метаморфоза* (гр.), *перетворення*; *апологет* (гр.) *прибічник*; *овація* (лат.), *оплески*; *шофер* (фр.), *водій*; *фонтан* (іт.), *водограй*; *фортель* (пол.), *витівка*; *гідроген* (гр.), *водень*; *гігант* (гр.), *велетень*; *конспіративний* (лат.), *нелегальний*; *трюмо* (фр.), *дзеркало*, *люстро* (діал.); *радіація* (лат.), *випромінювання*; *нейтралітет* (нім.), *невтручання*; *абсурд* (лат.), *нісенітниця*; *автократія* (гр.), *самодержавство*; *адепт* (лат.), *прихильник*, *прбічник*; *азарт* (фр.), *захоплення*; *акцент* (лат.), *наголос*; *альянс* (фр.), *об'єднання*, *спілка*; *вояж* (фр.), *поїздка*; *глетчер* (нім.), *льодовик*; *граціозний* (іт.), *витончений*; *дебош* (фр.), *бійка*; *депортація* (лат.), *виселення*; *дискусія* (лат.), *обговорення*; *еківок* (лат.), *двозначність*; *елегантний* (фр.), *вишуканий*; *емоція* (фр.), *почуття*; *ерзац* (нім.), *замінник*; *імітація* (лат.), *наслідування*; *інгредієнт* (лат.), *складник*; *інертний* (лат.), *бездіяльний*; *інсинуація* (лат.), *плітка*; *інтелект* (лат.), *розум*; *конвергенція* (лат.), *сходження*, *зближення*; *консенсус* (лат.), *одностайність*; *контраст* (фр.), *протилежність*; *конфіденційний* (лат.), *таємний*; *конформізм* (лат.), *приспосованство*; *координація* (лат.), *узгодження*; *кореляція* (лат.), *співвідношення*; *котируватися* (фр.), *цінитися*; *лапідарний* (лат.), *стислий*; *латентний*

(лат.), *прихований*; *лексикон* (гр.), *словник*; *ліга* (фр.), *об'єднання*; *мобільний* (фр.), *рухливий*; *монстр* (фр.), *потвора*, *страховисько*; *мотор* (лат.), *двигун*; *перманентний* (лат.), *постійний*; *презентабельний* (фр.), *представницький*, *показний*, *видний*; *прелімінарний* (лат.), *попередній*; *релятивний* (лат.), *відносний*; *соціальний* (лат.), *суспільний*; *сугестія* (лат.), *вплив*, *навіювання*; *фаворит* (фр.), *улюбленець*; *фатум* (лат.), *доля*, *неминучість*; *фігуральний* (лат.), *образний*.

Синонімічні ряди поповнюють діалектні слова, пор.: *садиба*, *обійстя*; *багаття*, *ватра*; *лелека*, *бусол*, *чорногуз*; *стежка*, *доріжка*, *хідник*, *пішак*, *путівець*, *манівець*, *тасьма*, *плай*, *обніжок*; *роздоріжжя*, *розпутьтя*, *розтаньки*, *розтань*, *розвилка*, *розтоки*, *розсоха*, *перехрестя*, *перехресток*, *хрещатик*; *рушник*, *полотенце*, *утиральник*; *сережки*, *ковтки*, *дармовиси*, *кульчики*; *вареники*, *пирого*, *стулиписки*; *кропива*, *жалива*; *безрукавка*, *камізелька*, *жилетка*, *лейбик*, *станик*; *метелиця*, *завірюха*, *віхола*, *хуртовина*; *закут*, *закуток*, *закута*, *запічок*; *закута*, *хлів*, *хлівець*, *хижа*, *будка*, *кошара*; *сани*, *залубні*, *залубниці*, *гринджоли*, *глабні*; *дятел*, *жовна*, *бовдур*, *поковтач*.

Поняття про дублети. У діалектології слова, що позначають один денотат (об'єкт позамовної дійсності) називають *дублетами*. Дублети ґрунтуються на різних ознаках слова-поняття.

Творчо описав таке явище Д. Білоус:

*Які чудові барви у нашій рідній мові,
Які відтінки різні від Сейму аж до Сян,
У Києві говорять інакше, ніж у Львові,
І чорногуз, і бусол, лелека і боцян.*

*Так наче називаєш різновиди лелек ти,
А це лиш різні назви, синонімічний ряд –
А є ще риси мови, що зветься діалекти,
Це говори місцеві на децю інший лад.*

*На Київщині (в Літках) **взуття** зовуть **обувка**,*

*А огірок звичайний в Чернігові – гурок,
А кошик на Поліссі (в Іванкові) – кошівка.
І назва, і вимова різняться що не крок.*

Міждіалектними дублетами є слова *картопля, бульба, бараболі, крумплі, мандабурка, ріпа*.

Додаткові відомості. Картоплю завезли до Європи іспанці. В Андах Південної Америки росла дика рослина із ягодами і корінням бульбами. Індіанці називали її *papa*. У голодні роки індіанці їли гіркі на смак бульби дикої картоплі. Згодом вони навчилися споживати бульбу дикої картоплі: заморожували коріння-бульби, потім відігріту картоплю сушили. Так її можна було зберігати. Цей продукт називали *чуньо*. У 1536 р. іспанці в поселенні Сороката знайшли знайомі їм корені, схожі на відомі іспанцям земляні гриби – трюфелі. В Іспанії церква заборонила вирощувати і їсти картоплю, назвавши цю рослину «чортовими яблуками». Так було й у Франції. Через 100 років після заборони почав вирощувати картоплю французький аптекар Антуан Пармантьє, він засадив свій город цією рослиною. Поставив навколо нього охорону, яка вдень охороняла город, а вночі спала. Аптекар хотів, щоб люди познайомилися з картоплею. Так і сталося, люди вночі закрадалися в город. Того ж літа аптекар подарував королю Франції Людовігу XIV букет квітів. Король прикрасив ними свій фрак. Квіти увійшли в моду. Їх стали вирощувати як декоративні рослини, за одну гілочку платили до 10 золотих монет. Згодом картоплю почали використовувати як їжу.

У Німеччині також довгий час картоплю вважали «чортовими яблуками», селяни відмовлялися її садити. У XVIII ст. один із пруських королів Фрідріх-Вільгельм I за відмову садити картоплю наказав селянам відрізати вуха і ніс.

У Росію картопля потрапила завдяки Петру I. Із Голландії він надіслав графу Шереметьєву бульбу для розведення. Вважається, що в Україну картоплю завезли в 1805 р., спочатку в Харківську область Козаки із походів привозили картоплю як трофей [125, с. 85].

Картопля. «1. Однорічна трав'яниста рослина з їстівними бульбами, багатими на крохмаль; бараболя, бульба, картоха, картошка. 2. збірн. Бульби цієї рослини, що вживаються як їжа і як корм для тварин» [НТСУМ, I, с. 817]. Слово *картопля* через російську і польську мови запозичено з німецької;

нвн. *Kartoffel*, ст. *Tartuffel* «картопля» походить від іт. *tartufo* «трюфель», *tartufo* «тс.» від нар.-лат. **terrae tufer* «земляна бульба», яке було перенесене на ввезену у XVI ст. з Америки картоплю через подібність до трюфельів [ЕСУМ, II, с. 397].

Бульба – запозичення з латинської мови через пол. *bulbus* «цибуля, цибулина; бульба»; очевидно, пов'язане з іє. **Bhel* «пухнути, набрякати; прибувати (про воду); буяти, рясніти, повнішати». Пор.: *букат*, *булава*, *булка*, *булла*, *буля*, *бульдог*, *булька* [ЕСУМ, I, с. 292].

Мандебурка «сорт картоплі» – запозичення з польської мови; пол. *tandyburka* пов'язане з назвою міста *Магдебурга*, звідки поширився цей сорт картоплі [ЕСУМ, III, с. 379].

В основі назви *бараболя* фонетичні видозміни назви німецької землі *Brandenburg*, через яку картопля поширювалася на схід; на ці фонетичні видозміни могла мати вплив звукова форма *балаболка* «дзвінок, брязкальце»; з української мови походить рум. *barabula* «картопля» [ЕСУМ, I, с. 137].

Грумплі, *крумплі*, *груля* – очевидно, лексеми походять від слц. *grula*, яке є видозміною форми *grumpla*, що пов'язане з нім. *Hrundbirne* (одна з назв картоплі, букв. «земляна груша»). Етимологічно споріднене *грунт* [ЕСУМ, I, с. 605].

Найдавнішим словом у цьому ряду є *pina*, яке в різних місцевостях України вживається на позначення різних рослин – редьки, капусти, картоплі; походить з псл. *repa*; більшість дослідників вважає це слово культурним мандрівним терміном, запозиченим разом з реалією з Балкан [ЕСУМ, V, с. 96].

У весільній обрядовості на Гуцульщині сталою традицією є випікання калачів у формі кола. У с. Чорногузи Вижницького р-ну випікають калачики у формі кола, які пов'язують вишитими хустинками до рук нареченим, – *прозірник*, зазвичай у зменшено-пестливій формі – *прозірничок*. Слово *прозірник* мотивує лексема *прозир* «просвіт, отвір у дахові для диму» [ЕСУМ, II, 280]. У гуцульських говірках Буковини обрядодію з таким калачем супроводжувало мовлен-

неве кліше. Р. Кайндль пише: «Свідок підходить до молодої, тричі розмахує перед її лицем калачем; потім підносить його навпроти сонця і питає молоду: «Що ти бачиш?». Вона відповідає: «Я бачу дивовижно гарний світ, але у Бога – найкраще» [Кайнд, с. 24].

Звичай дивитися крізь *калач* поширений в Україні [106, с. 115]. Назву *дивень*, мотивовану дієсловом *дивитися*, зафіксовано в говірках Нижньої Наддніпрянщини, пор.: *дивень* «весільний хліб у вигляді кільця, що його переломлюють (хто відламає більшу частину, той буде верховодити)» [Чаб. I, 272]. У бойківських говірках *убарянок* «весільний калач у формі кола» [Хіб., 306], у закарпатських – *колач із діров* [Сабад., 37].

4. Оказіоналізми – слова з яскравою внутрішньою формою

До пасивного складу належать застарілі слова та неологізми. Різновидом неологізмів є оказіоналізми, авторські неологізми.

Оказіоналізми – це мовленнєві одиниці, утворені за стандартними та новими словотвірними моделями, зі своєрідним експресивним забарвленням та індивідуальним характером.

Оказіоналізми рідко переходять у загальноживану лексику. Вони здебільшого надовго зберігають образність та індивідуальність і доречні тільки в окремих творах. Авторські неологізми як навмисно створені експресеми виконують художню (експресивну) функцію. Оказіоналізми мають такі ознаки:

1) належать мовленню, а не мові (не зареєстровані в словниках);

2) утворюваність, а не відтворюваність (за певними моделями, тобто способами словотвору);

3) словотвірна похідність (це завжди похідне слово, утворене за певною словотвірною моделлю, зазвичай з власне українського матеріалу);

4) мають яскраву легко впізнавану внутрішню форму слова;

5) ненормативність (свідоме відхилення від норми);

6) експресивність, наявність конотативного значення;

7) номінативна факультативність (за okazіоналізмом не закріплена якась частина дійсності, він не є обов'язковим з погляду номінації);

8) індивідуальна приналежність (okazіоналізм індивідуальний, співвідносний з окремим автором-творцем).

Okazіоналізм – ознака передовсім поетичного мовлення, один із засобів експресивного вираження думки, збагачення стилістичних ресурсів мови поетичного твору.

Додаткові відомості. За способом вираження змісту тексти поділяються на прозові та поетичні. Поезія (гр. *ποίησις* «творчість»; від *ποιέω* «роблю, творю») – художньо-образна словесна творчість, у якій мова використовується з естетичною чи евокативною (знаково-символічною) метою. У поетичному тексті головна роль зазвичай відводиться формі висловлювання. Поезія – мистецтво творення нових поетичних образів через максимальне ущільнення, «відшліфування» мовної тканини. Поезія зазвичай протиставляється прозі.

Термін поезія позначає насамперед мистецтво слова, наповнене енергією «аристократизму духу», або, як пише Ліна Костенко:

Поезія – це завжди неповторність,

Якийсь безсмертний дотик до душі.

Для О. Кобилянської «поезія – се мати всякої величі, всякої краси» (Коб., с. 248).

На думку Б. Успенського, фонетична схожість заставляє поета шукати змістовні зв'язки між словами – таким чином фонетика породжує зміст (смысл).

У вужчому розумінні поезія – ритмічно організоване мовлення, що постало на основі конкретно-історичної

версифікаційної системи і є відмінним від прози. Сучасні українські поети активно використовують неологізми не тільки в художньому тексті, але й у заголовках, напр., збірки С. Пантюка «Дев'яностіада», «Мовизна». Пор.:

*Пізня осінь – холодна **росінь**,
Діамантова ворожба.
Поділяю себе ще й досі
На диктатора й раба.
Долерізом між файно й кльово
Перший сніг на долоню запав.
О, Покрово моя паперова!
Незборима моя УПА.
Відірветься чи знову доточиться?
Бог не відає – світ не зна...
Та бринить на усмішках діточих
Гіпервічна моя мовизна (С. Пантюк).*

У поетичному доробку Ліни Костенко налічують до 300 оказіоналізмів. Напр.: *Мені нестерпно, душно, **передгрозно*** (Кост. І, с. 270); *Було нам важко і було нам зле. І **західно, східно*** (Кост. І, с. 199); *Мучено. Мічено. В душу насмічено* (Кост. І, с. 547); *Задзвонять над нами **погребно** / білі дзвони конвалій* (Кост. І, с. 124); *Неси свій хрест. Все інше – **позосталість*** (Кост. І, с. 178); *У присмеркові доброї **дїбровості** / пшеничний присмак скошеного дня. / На крутосхилах срібної **дніпровості** / сідлає вічність чорного коня* (Кост. І, с. 299); *Нареченою наречене і заколисує, / заворожує **чорнобрив'я** таких ночей* (Кост. І, с. 313); *А в серці літа – справжній **сонцепад*** (Кост. І, с. 333); *Я **привітани-самоцвітами** / зупинила б тебе в путі* (Кост. І, с. 35); *Не говоріть від імені народу, – / **Розперетричі** ви йому впекулись* (Кост. І, с. 169); *Ти забула, / **Що я унатуруив** тебе з ребра?* (Кост. І, с. 170).

Поезія П. Тичини також рясніє оказіоналізмами, напр.: *Рояль обсипле / Торкнеться стін / Спаде на тепле / **Збутонить** стан / І теж у танці на тротуарі / Голодна*

жінка сухотить хліб; О Космосе великий наш, / Безмежжя розпрозоре!; І стежив я, і я веснів, / Акордились планети; Сестру я вашу так любив – / Дитинно, злотоцінно.

У поезіях І. Драча налічують близько 400 оказіональних номінацій, напр.: *Так борцем тим наборциться, / Що літає, наче птиця* (Драч, с. 188); *Строфи молодії буття бездоганне, / Ще досі наповнене дивом відкрить, / Бо ж сонячно-чисте, бо ж юно-захланне, / Січе, клекотить, а не лиш блискотить...* (Драч, с. 88); *І приніс мені з луку – штанці взеленив – / Оберемочок цілий, і кинув його на долівку, / На пахку лепеху з корінцями рожевоколінними...* (Драч, с. 127); *Я спопелю вас в лютім горні / Своєї вогнеголови...* (Драч, с. 354).

Яскрава експресивність оказіоналізмів дозволяє використовувати їх в рекламі: *Не гальмує, снікерсуй!; Шейканемо, бебі!; Завікнемо ваш дім!; Зашоколадь своє свято!; А ти лістиринеш двічі на день. Прийду, перевірю!; Продавець (магазин) – топчик, ціни – горобчик!; Ціни просто закупись!; Осініть наші ціни!*

Оказіоналізми функціонують в публіцистиці: *панама-гейст, шокініада, прем'єриада, вагнер-гейст* тощо.

4.1. Ковані слова в українській мові

Ковані слова – неологізми, що творили діячі української культури кінця ХІХ – початку ХХ ст., «коли українському слову приходилось здобувати нові поля невідомих досі понять» (І. Франко).

Ковані слова виникали насамперед у перекладах на українську мову творів світової літератури, а також у публіцистичних та наукових працях. «Кованими» їх називали тому, що вони часто творилися за моделями, відсутніми в тодішній українській мові. Деякі зі слів, що позначали нові поняття і не порушували закономірностей словотвору української мови, увійшли до її словникового складу. Напр.,

М. Старицькому належать слова *мрія, крок, майбутнє, байдужість, нестяма, приємність, загарт, провинність, страдниця, противага, м'явий*; Олені Пчілці – *переможець, мистецтво, променистий*; Лесі Українці – *невідборонно*; І. Франкові – *поступ, чинник, невпинний, недвижно, привид, отвір, припис, проблеск, пречудовий, свідоцтво, прямовісно*; А. Кримському – *зміст*; В. Винниченку – *бруд, незграбний, окремиий*; Олександрю Олесю – *прагнути*; М. Рильському – *розкрилитися*.

Діячі української науки і культури по-різному ставилися до кованих слів. М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко виступали проти них, а І. Франко в статті «Михайло Петрович Старицький» захищав словотворчість письменника. Позитивно оцінював «кування» слів як один із засобів збагачення лексики української мови А. Кримський.

М. Старицький написав вірша, якого присвятив матері Лесі Українки, Олені Пчілці. У ньому було використано слово *мрія*. Новостворене слово припало до душі письменниці і зазвучало в її поезіях. Завдяки двом поетам Михайлу Старицькому й Олені Пчілці слово *мрія* увійшло в українську мову.

5. Жаргонізми – відповідники до літературних слів

Субкультура – форма (або тип) культури, що має відповідну систему символів і цінностей (тобто норм, стандартів, ідеалів та переконань), які відрізняють певну соціальну групу від більшості членів суспільства. *Субкультура* (лат. *sub* «під чимось», лат. *culura* «обробіток, виховання, розвиток») – у найширшому розумінні частина всього, що створено суспільством: це будь-яка група в складі більшої, збірної культури, члени якої мають інтереси, що відрізняються від зацікавлень тих, хто належить до основного річища культури. У вузькому розумінні *субкультура* – це будь-яка відмінна за стилем та ідентичністю група.

Постмодерне суспільство складається з великої кількості субкультур, які відрізняються одна від одної своїми життєвими стилями.

Дистинктивною ознакою субкультури є мова певних соціальних прошарків – жаргон.

Жаргон (фр. *jargon* «незрозуміла мова; безглуздя; гелготання; «базікання») – соціолект (один із різновидів соціальних діалектів), який відрізняється від літературної мови лише на лексичному рівні – використанням специфічної, експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, а також фразеологією, іноді особливостями вимови.

Жаргон виникає серед груп носіїв мови, об'єднаних *спільністю професійних інтересів* (медичних працівників, комп'ютерників, викладачів тощо), *однаковими захопленнями* (мисливців, філателістів, рибалок та ін.), *тривалим перебуванням в певному середовищі* (військова служба, навчання).

Ознакою жаргону є *жаргонізми*, слова, вживання яких обмежене нормами спілкування, прийнятими в певному соціальному середовищі. З цієї причини жаргонізми ще називають *соціальними діалектизмами*.

Жаргонізми – це переважно такі специфічні, емоційно забарвлені назви понять і предметів, які мають нормативні відповідники в літературній мові. Отже, жаргонізми відповідають принципу табу.

Жаргонізмам характерні такі ознаки:

- належать мовленню (не задокументовані в словниках);
- відтворюваність;
- ненормативність (свідоме відхилення від норми надає процесу спілкування атмосфери невимушеності, іронічності, фамільярності тощо);
- експресивність, наявність конотативного значення;
- номінативна надлишковість (у літературній мові є відповідники понять).

У мовознавстві як синоніми функціонують терміни *жаргон* і *сленг*.

Сленг (з англ. «жаргон») – інтержаргонне явище, яке не має чітко окреслених меж, наближається до просторіччя, слугує для посилення експресивності мовлення. Виділяють музичний, військовий, шкільний, університетський, підлітковий, молодіжний, футбольний та інші сленги.

Шляхи поповнення молодіжного сленгу.

1. Семантичний словотвір – використання наявного слова (форми) з новим значенням, напр.:

– дієслова: *приколотися* – створити враження; *злиняти* – шезнути; *перетерти* – домовитися; *базарити* – говорити; *гонити, гнати* – говорити неправду; *врубатися* – зрозуміти, розуміти; *доганяти* – розуміти; *тормозити* – не розуміти; *мутити* – зав'язувати стосунки; *вліпити* – поставити незадовільну оцінку; *вмазати, вліпити* – ударити; *заколупати* – набриднути; *розвести* – обманути; *варити* – добре розуміти; *вигрібати* – бути покараним; *валити* – ставити питання на іспиті; *стукати* – доносити; *морозитися* – не звертати уваги; *припхатися* – прийти без дозволу; *дістати* – набриднути; *взути* – покарати; *прикинути* – осмислити; *намилитися* – кудись збиратися; *плавати* – погано орієнтуватися в чомусь; *забивати* – не звертати уваги;

– іменники: *бабки* – гроші; *штука* – тисяча; *лимон* – мільйон; *капуста* – гроші; *трон* – стілець; *брат* – друг; *штукатурка* – косметика; *трава, колеса* – наркотики; *старий* – тато; *предки, старі, родаки* – батьки; *тачка* – машина; *вікно* – вільний час між парами; *чукота, гальорка, північний полюс* – задня парта в аудиторії; *віник* – букет; *тормоз, дятел* – важкодум; *ласти* – ноги; *клешні* – руки; *баклан* – непорядна людина, яка зводить наклеп на інших; *кадр* – людина, особистість; *базар* – розмова; *молоток* – молодець;

– прикметники: *крутий* – заможний, успішний; *врубаний* – п'яний;

– прислівники: *паралельно, фіолетово* – все одно.

2. Усічення (такі назви – *алегроформи* – скорочені і стягнені форми слів і словосполучень, що виникають у розмовному мовленні при пришвидшеному темпі, з додатковим чинником – експресивністю: *препод* – викладач; *клава* – клавіатура; *комп* – комп'ютер; *прикол* – жарт; *магаз* – магазин; *тролик* – тролейбус; *ноут* – ноутбук; *ботан* – відмінник; *завал* – багато роботи; *велик* – велосипед; *розвод* – обман; *бутер* – бутерброд; *бла-бла-бла* – пусті балачки; *телик* – телевізор; *прикид* – одяг, *інфа* – інформація; *деза* – дезінформація, *арта* – артилерія. З-поміж них універбатииви: *студак* – студентський квиток; *лаба* – лабораторна робота; *фізра* – фізкультура; *кеш* – кишенькові гроші; *тоналка* – тональний крем; *тралка* – Театральна площа; *мобіла* – мобільний телефон.

3. Суфіксація: *бухло* – алкогольні напої; *стипуха* – стипендія; *ничка* – схованка; *жрачка, хавчик* – їжа; *нуляк* – відсутність балів; *голяк* – відсутність грошей; *фотка* – фотографія; *закусон* – їжа; *столовка* – їдальня; *пацук* – хлопець; *пятюня* – згода; *веселуха, двіжняк* – вечірка; *тусовка, тусня* – компанія, коло спілкування; *депресняк* – депресія; *тубзик* – вбиральня; *качок* – спортсмен; *кликуха* – прізвисько, *десантура* – десантні війська.

4. Кримінальний жаргон: *лох* – нерозумний, наївний; *внатурі* – дійсно; *парашиа* – вбиральня; *хана* – безвихідь; *иманати* – опитувати на парі; *шара, халява* – отримати щось задарма; *пофіг* – все одно; *впадло* – ліньки.

5. Російська мова (суржикові слова): *атвечаю* – казати правду; *тіпа* – на зразок; *жесть* – важко, складно; *бред* – маячня; *нічьосє* – вияв здивування; *кришиа* – той, хто опікується кимось; *ета шота* – вигук здивування; *стрьомно* –

страшно, неспокійно; *вопце* – взагалі; *тьолка* – дівчина; *галіміий* – поганий; *общага* – гуртожиток; *криса* – зрадник.

6. Інші мови (переважно з англійської) (варваризми): *фейс*, *табло* – обличчя; *лук* – зовнішній вигляд; *паті* – вечірка; *мажор* – син багатих батьків; *спіч* – розмова; *гуд*, *окей* – добре; *кіпіш* – паніка; *капец* – вияв незадоволення; *дарлінг* – близька людина; *пардон* – прохання вибачити; *смайлик* – вподобайка; *чао* – до побачення; *юзер* – користувач; *кент* – друг; *хенд мейд* – вироби ручної роботи; *мастхев* – модна і трендова річ, особливо актуальна в поточному сезоні; *fashion-індустрія* – виробництво модного одягу; *секондхенд* – вживаний одяг чи майно.

Отже, внутрішня форма слова – мовна універсалія – формує різні гетерогенні угруповання слів. Різні способи експлікації внутрішньої форми слова зумовлені культурними тенденціями нації. Явище народної етимології ґрунтується на «помилковості» внутрішньої форми слова. Феномен табу «приховує» внутрішню форму слова. Натомість, широко розвинена лексична синонімія української мови спричинена різними внутрішніми формами слова. Слова з яскравою внутрішньою формою – ознака стилістичного мовлення: okazіоналізми – поетичного; жаргонізми – молодіжного сленгу.

Практичний блок

I. Контрольні питання з теми

1. Схарактеризуйте феномен *народної етимології*.
2. Що засвідчує *народна етимологія*?
3. У якому класі онімів продуктивна народна етимологія? Чому?
4. Які два явища пов'язані з *народною етимологією*?
5. Наведіть приклади коректив народної етимології у фонетичному вияві слів.
6. У чому сутність *каламбуру*?

7. Які жанри ґрунтуються на каламбурі?
8. Схарактеризуйте явище *табу*.
9. Наведіть приклади табу в українській культурі.
10. Що таке *тотемізм*? Які релікти тотемізму збереглись в українській культурі?
11. Як з табу пов'язані евфемізми? Що таке *евфемізм*? Наведіть приклади.
12. Що таке *перифраза*? Як евфемізми пов'язані з перифразами?
13. Розтлумачте поняття синонімії? Що таке лексичні синоніми? Які типи лексичних синонімів ви знаєте?
14. Яка причина лексичних синонімів – власне українських слів?
15. У яких лексикографічних працях відображено синонімічне багатство української мови?
16. Наведіть приклади синонімічних пар, які становлять запозичене слово і власне українське з прозорою внутрішньою формою.
17. Назвіть синонімічні ряди, до яких входять діалектні слова.
18. Що таке *дублети*? Якому виду синонімів відповідають дублети?
19. Що таке *оказіоналізми*? До якого угруповання слів за активним і пасивним складом належать *оказіоналізми*? Чим вони відрізняються від *неологізмів*?
20. Які ознаки властиві *оказіоналізмам*?
21. Якому мовленню притаманні *оказіоналізми*? Наведіть приклади авторських *неологізмів*?
22. Чому *оказіоналізми* часто використовуються в рекламі та публіцистиці?
23. Дайте визначення *кованим словам*? Наведіть приклади *кованих слів*.
24. Що таке *субкультура*? Як виявляється *субкультура* в мові?

25. Дайте визначення понять *жаргон*, *сленг*? На якому мовному рівні відрізняється жаргон (сленг) від літературної мови?

26. Які характерні ознаки мають *жаргонізми*?

27. Які шляхи поповнення молодіжного сленгу?

II. Проблемні завдання

1. Порівняйте народні слов'янські назви місяців, за Г. Лозко (Лозко Г. Українське народознавство. Харків: 2010. С. 221–222), та оказіональні назви, за романом В. Барки «Жовтий князь».

Березень. *Березоль, березозорь, сочень, соковик, протальник, «з гір протоки», заграйярочки, капельник.*

Квітень. *Цвітень, краснець, снігогін, дзюрчальник, водолій, лукавець.*

Травень. *Май, травник, пісенник, місяць-ромовик.*

Червень. *Кресник (походить від «кресати» вогонь, тобто запалювати купальське вогнище), червець, ізок, гнилець.*

Липень. *Липець, сінокіс, косень, грозовик, іллюх.*

Серпень. *Копень, гедзень, хлібочол, жнивець, спасівець.*

Вересень. *Сівень, вереснець, ревун, «бабине літо».*

Жовтень. *Падзерник, костричник, весільник, зазимник.*

Листопад. *Падолист, напівзимник.*

Грудень. *Хмурень, мочавець, солоноворот, андрієць.*

Січень. *Тріскун, сніговик, льодовик, просинець.*

Лютий. *Крутець, зимобор, бокогрій, криводоріг, громник.*

Тепер місяці нові – вчора нам сусід казав... грудень... трупень... січень... могилень... вересень... розбоєнь, бо грабували всіх, жовтень – худень, а листопад – пухлень... Лютий – людоїдень, березень – пустирень, квітень – чумень... (В. Барка).

2. Поясніть, на чому побудовані каламбури в наведених прикладах.

1. – *Дружині зарплату віддаєси?* – *До останнього карбованця. Як тільки залишиться останній, так і віддаю.*
2. *Директор телебачення звертається до автора сценарію чергового телесеріалу: – Маю надію, шановний, що цей ваш сценарій глибший від попереднього. – Гадаю, що так. Адже дія відбувається в шахті (З журн.).*

3. Ознайомтеся з дисертацією:

Єловська Ю. В. Табу в мовленнєвій практиці українців: дис. ... канд. філол. наук: спец. 110.02.01 – українська мова. 2017.

Назвіть першоджерела та екстралінгвальні чинники, які зумовлюють наявність табу в процесі спілкування.

4. Установіть відмінності в значенні та вживанні поданих близькозвучних пар слів, користуючись тлумачним словником або словником паронімів.

Дипломник – дипломант, декваліфікація – дискваліфікація, кампанія – компанія, церемонний – церемоніальний, пам'ятка – пам'ятник, прозовий – прозаїчний, рятувальник – рятувальник, музичний – музикальний, уява – уявлення, подвижник – сподвижник, континент – контингент, комплект – комплекс, перекладний – перекладацький, чисельний – численний, об'єм – обсяг, спиратися – опиратися, докладати – прикладати, книга – книжка, запитання – питання, керівництво – керування.

5. Вкажіть недоліки наведених речень. Доберіть слова-пароніми для правки тексту.

1. *Львів був оснований Данилом Галицьким.* 2. *Подвижники Б. Хмельницького були талановиті воєначальники-полковники Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай та ін.* 3. *Карпові всі дівчата то криві, то худі, то безталантні.* 4. *Під дією Платона формулюється характер молодого архітектора Ліди.* 5. *Освідченість і розум розкриваються в умінні просто, доступно, переконливо пояснити складні питання.* 6. *По мові видно, чи людина досвідчена, чи неписьменна.* 7. *Марко Безсмертний повстає перед нами в іншій ситуації, після війни.* 8. *Раптом він помітив один дротик, а за ним другий, третій.* 9. *Перед очима повстають безкраї простори ланів.* 10. *Ген, далеко на обрії, помітна «рухома стріла». Це журавлі покидають наші краї.* (3 учнівських творів).

6. У поданих реченнях знайдіть синоніми та поясніть значеннєві і стилістичні відмінності від основного семантичного відповідника.

На лихо собі Корній вдався парубком гарним, – високий, дужий, у плечах широкий (Леся Українка). Я, цар царів, я, сонця син могутній, собі оцю гробницю збудував (Леся Українка). Хвилі кипучі, вітри могучі, вас я благаю, – груди облегчіте, вість принесіте з рідного краю (С. Гулак-Артемівський). Засмажений, м'язистий, в полотняній широкій сорочці, він таки скидався тепер на доброго дядька (С. Васильченко). Хто збив той напис, чи сперечник-владар, чи просто час потужною рукою, то невідомо (Леся Українка). Вона ходила по залі з кутка в куток,.. на лиці був розлитий глибокий, безнадійний смуток (Леся Українка). А вітер засипає слід... мороз великий ... сніговиці (Леся Українка).

7. Поясніть різницю між словами в парах синонімів, попередньо ввівши їх у словосполучення.

Свічадо – дзеркало; вої – воїни; гуманність – людяність; ратний – бойовий; офірувати – жертвувати; рать – битва; уста – губи; чоло – лоб; перст – палець; десниця – права рука; ректи – говорити; знатний – відомий; зірда – зірка.

8. Підберіть українські відповідники до запозичених слів.

Парус, нюанс, підпільний, безглуздя, альянс, дефект, ентузіазм, інцидент, канібал, комплект, мародер, персоніфікація, превалювати, раціональний, реєстр, сакраментальний, фатальний, юстиція.

9. Замініть слова поданими в довідці евфемізмами, тобто синонімічними словами чи зворотами, які здаються пом'якшеними, більш прийнятними з міркувань пристойності, ввічливості.

Бреше, помиляється, вбив себе, спить, хворів, смердить, ударити когось, помер, злодій, жулик, біс, божевільний, старий.

Довідка: нечистий на руку; говорить неправду; психічно хворий (або не в своєму розумі); покінчив з собою (або наклав на себе руки); спочиває; людина похилого віку (або поважного віку); темна людина (або нечесна людина); має неприємний запах (або погано пахне); погано себе почуває; відходить від істини; піднести на когось руку; навіки спочив; нечистий.

10. Пригадайте, що таке *перифраза*? Яке відношення вона має до синонімії? Знайдіть у наведених реченнях перифрази та з'ясуйте їх стилістичну функцію.

1. *Механічні коні наздоганяли живих, цілячись у них тупими мордочками кулеметів* (М. Стельмах). 2. *Возлюблену*

муз і грацій, ждучи тебе, я тихо плачу і думу скорбную мою твоїй душі передаю. 3. І спас тебе розп'ятий син Марії (Т. Шевченко). 4. Мости, брате Олексіку, мости ти, мій друже, єднай нашу Буковину з Червоною Руссю (Ю. Федькович). 5. Люблю тебе, мово Сервантеса, твій смак гіркуватий знаю (С. Жолоб). 6. Вилами розхитували трони, руйнували все старе до тла, тільки би Шевченкова Мадонна в сніжне небуття не полягла! (Л. Кисельов). 7. Устає в садах над тобою Канів у славі живій Кобзаря (Т. Масенко). 8. Так, мабуть, і в часи Бояна квітчалася пора весняна, і хмари насувались з-за Дніпра... (В. Мисик). 9. В тій пісні освітила і землю й небеса кріпацької мадонни нев'януча краса (О. Левада). 10. А потім доли України. Прорізавши за схилом схил, яри, потоки, луговини – все додає Славути сил (В. Швець).

11. З'ясуйте, кого з видатних історичних осіб, діячів літератури і культури стосуються наведені перифрази.

Залізний Кулак, Сталевий Молот, Кіт, залізна леді, королева попмузики, «Золота рибка», любителька капелюшків, Чорний лебідь, Український Рембрандт, Дочка Прометея, буковинський Шуберт, Орфей української журналістики, некоронований король України, вічний революціонер.

Довідка: Мадонна, Маргарет Тетчер, Володимир Кличко, Тарас Шевченко, Віталій Кличко, Михайло Грушевський, Катерина Осадча, Катерина Кухар, Володимир Івасюк, Яна Ключкова, Георгій Гонгадзе, Левко Лук'яненко, Леся Українка, Олександр Усик.

12. Поясніть значення поданих жаргонних лексем; об'єднайте їх у тематичні групи (комп'ютерний, геймерський, музичний, військовий, студентський, алкогольний).

Адмін, айтійшник, айренбі, алкаш (алканавт, алік, синяк), ап, апгрейд, апнути, аська (ася), баг, бан, банити, баня,

батя, баян, бетер, беха, бодяга, бодун, бот, броник, бурса, бухати, бухло, вафля, весло, висіти, вінда, відуха, вікі, вінт, вогнелис, вухо, геймер, гектар, гіг, гітарист, глюк, губа, гугнити, гуголь, девайс, гембель, дрова, дух, задрот, залізо, зашквар, калаш, каспер, кеш, клави, комп, контра, курсак, лаба, лабати, лабух, лаг, ламер, лисичка, лол, метр, мерзавчик, мікс, міксувати, мінусівка, мод, нуб, поліроль, полкан, попса, прапор, прога, прошити, равлик, ракета, розлочити, салабон, салага, сідюк, сіся, собачка, сопля, софт, спам, спамер, старлей, торпеда, тролити, троль, універ, фанера, флуд, флудер, холівар, чекушка, чіт, чітер, чорнило (сухарик), шліфанути, чайник, шмурдяк, юзер, юніт, ящик.

Тема 7
ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ (КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ)
ХАРАКТЕР ЗАПОЗИЧЕНИХ НАЗВ
(рівень мова як об'єкт етнолінгвістики)

Найпростішим видом впливу однієї мови на іншу є запозичення... кожна нова культурна хвиля приносить із собою лексичні запозичення... Вивчення запозичених слів може слугувати коментарем до історії культури...

Е. Сепір.

План

1. Поняття про запозичення. Адаптація запозичених назв.
2. Запозичення в українській мові. Англіцизми.
3. Статус запозичених слів: неологізми, екзотизми, варваризми, ксеноніми, макаронізми.
4. Інтерференція – причина суржику.
5. Запозичення як одна із причин мовної синонімії.
6. Калькування як спосіб словотвору.
7. Поняття про мовний пуризм.

Теоретичний блок

1. Поняття про запозичення. Адаптація запозичених назв

Слово *запозичення* має два значення: 1. Те саме, що запозичити (дія за запозичити). 2. Те, що запозичене. Проте ЛСВ² використовується в широкому і вузькому (термінологічному) значеннях.

У широкому розумінні *запозичення* синонім до *походження*. В *Етимологічному словнику української мови* подана інформація про походження назв, шлях їхнього семантичного і структурного розвитку, відомості про мови-посередниці.

Для багатьох запозичених слів української мови мовою-посередницею була польська. Наприклад, слово *акація*, ймовірно, через німецьку мову запозичене з латинської, у латинську потрапило з грецької, де мало значення «мімоза, жовта акація» [ЕСУМ, I, с. 55]; діалектизм *дзигар* через польську мову запозичений з німецької; нім. *Seiger* «прилад; годинник (спочатку пісковий або водяний)» [ЕСУМ, II, с. 59]. Лексема *файний*, наявна в багатьох європейських мовах, в українську мову запозичена з польської, у польську потрапила з німецької; нім. *fein* «тонкий, дрібний, точний, ніжний» зводиться до лат. *finis* «край, кінець, межа» [ЕСУМ, VI, с. 65]; *фест* «добре; добрий» – запозичення з польської мови; пол. *fest* «здорово, здоровий, сильний» походить від нім. *fest* «міцний, твердий, сталий» [ЕСУМ, VI, с. 91].

У вузькому (власне науковому) розумінні для запозичення важлива мова, з якої слово безпосередньо потрапило в мову-реципієнтку, отже, враховується мова-посередниця. Відповідником до терміна *запозичення* у вузькому значенні виступає поняття *іншомовна лексика*.

Додаткові відомості. Інформація про те, з якої мови слово потрапило в українську міститься в словниках іншомовних слів, напр., Мельничук О. С. Словник іншомовних слів. Київ.: Укр. рад. енциклопедія, 1974, 1-ше видання, 1985, 2-ге видання (містить пояснення близько 24 тисяч слів). Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ: Наукова думка, 2000. 680 с. (містить 10 тисяч слів). Сучасний словник-мінімум іншомовних слів: Близько 6000 слів. Вид. 3-е, випр. і доп. Київ: Довіра, 2005. 445 с. Такі ж відомості містяться у словникових статтях Словника української мови / кер. В. В. Німчук та ін. / відп. ред. В. В. Жайворонек. Київ: Прогрес, 2012, 1320 с.

Так, слова *університет*, *факультет*, *декан*, *аудиторія* латинського походження, проте безпосередньо запозичені з німецької. *Бануш*, *мамаліга* – румунізми, однак походять

з турецької, італійської мов, слово *паштет* запозичене з німецької, проте походить з італійської.

Запозичення розглядають як родові поняття, яке має вияви у видових: *англіцизми, румунізми, полонізми, тюркізми* тощо, терміни мотивує назва мови, з якої слово потрапило в мову-реципієнтку.

Запозичення «завжди супроводжує фонетична модифікація» [242, с. 155]. Нагадаємо думку Г. Гумбольдта про зовнішню форму мови, О. Потебні про зовнішню форму слова.

Так, внутрішня форма *Бранденбург* на українському діалектному ґрунті набула форми *бараболя, Магдебург – мандебурка, князь* походить від німецького *конунг, цар* етимологічно пов'язане з *Цезар, король – з Карл*.

Слова одного походження, проходячи через мови-посередниці, зазнавали змін у звучанні, набували різних значень. Це *етимологічно споріднені слова*. Напр.: *цитра* (нім.) «струнний щипковий музичний інструмент у вигляді скриньки з фігурними обрисами і грифом з металевими ладами» [СУМ, XI, с. 220]; *гітара* (ісп.) «струнний щипковий музичний інструмент з корпусом-резонатором у вигляді вісімки із довгим грифом» [СУМ, II, с. 77] – походять з гр. *кідара* «гітара», яке, зі свого боку, запозичене з невідомого джерела [ЕСУМ, I, с. 518]. *Ринок* (пол. з нім.) «місце роздрібного продажу продуктів харчування та інших товарів; базар» [СУМ, VIII, с. 536]; *ринг* (англ.) «*спорт.* огорожений канатом квадратний майданчик, де проводяться змагання з боксу» [СУМ, VIII, с. 536] – споріднені зі словом *ring* «кільце», відомим усім європейським мовам [ЕСУМ, V, с. 78]. *Кауштан* (лат.) «дерево з видовжено-ланцетними листками і спрямованими догори суцвіттями» [СУМ, IV, с. 126]; *кастаньети* (ісп.) «поширений в Іспанії, Італії та Латинській Америці ударний музичний інструмент із дерева або пластмаси у вигляді двох мушель, зв'язаних шнурком на одному кінці;

уживається для відбивання ритму під час виконання народних іспанських танців» [СУМ, IV, с. 115] – походять з гр. κάστανον «каштан» [ЕСУМ, II, с. 411]. *Машина* (фр.) «транспортний засіб, що рухається завдяки якомусь механізмові» [СУМ, IV, с. 657]; *махина* «рідк. махиня, розм. важкий громіздкий предмет, велика споруда тощо» [ЕСУМ, IV, с. 424] – зводяться до гр. «знаряддя, пристрій», що зіставляється з псл. **mogti* [ЕСУМ, III, с. 254]. *Цифра* (пол. з нім.) «знак, що позначає число» [СУМ, XI, с. 222]; *шифр* (фр.) «сукупність умовних знаків, певні комбінації яких використовують у таємному листуванні» [СУМ, XI, с. 465] – зводяться до ар. *şifr* «порожній, нуль», що є калькою з давньоіндійської мови [ЕСУМ, VI, с. 254]. *Цитрус* (лат.) «субтропічне і тропічне плодове дерево родини рутових» [СУМ, XI, с. 221]; *кедр* (гр.) «південне вічнозелене хвойне дерево; народна назва деяких видів сосни, що дають їстівне насіння, т.зв. кедрові горішки» [СУМ, IV, с. 138] – походять з гр. κέδρος «кедр (ліванський)» [ЕСУМ, II, с. 420].

Запозичена назва зазнає впливу граматичної системи мови, проте в українській мові є клас слів, які не пристосувалися до законів української граматики. Це незмінні іменники здебільшого середнього роду. Напр.: *гоху́а, с.р.* (кит. «національний живопис») – китайський живопис водяними фарбами на шовкових та паперових сувоях [НТСУМ, I, с. 245]; *лібідо, с.р.* (лат. *libido* «прагнення, бажання, потяг») – статевий потяг до особи протилежної статі [СУМ, с. 501]; *но́у-ха́у, с.р.* (англ. «знати як») – сукупність технічних знань, навичок, документації, необхідних для виробництва якої-небудь продукції [СУМ, с. 648]; *хінкалі, с.р.* (груз.) – страва у вигляді великих пельменів [СУМ, с. 1240]; *есперанто, с.р.* (ісп. «той, що сподівається») – міжнародна штучна мова, створена на матеріалі найбільш поширених європейських мов [НТСУМ, I, с. 650]; *хо́ку, с.р.* – у японській поезії

традиційний жанр пейзажної лірики; трирядковий вірш без рим, який викликає закінчену картину; хайку [НТСУМ, I, с. 201]; *фламенко, с.р.* (лат. «полум'я») – стиль виконання пов'язаний з мистецтвом андалузських циган; мелодії, пісні й танці з несталим (переривчастим) ритмом і посиленою експресією [СУМ, с. 1223]; *праліне, с.р.* (фр. «смажити в цукрі») – суміш цукру з подрібненими ядрами горіхів чи кісточок плодів, що використовують у кондитерській справі для кремів, начинок і т. ін. [СУМ, VII, с. 515]; *фойє́, с.р.* (фр. «вогнище, осередок») – приміщення в театрі, кінотеатрі, будинку культури й т. ін. біля глядачевого залу, призначене для перебування глядачів перед початком вистави, сеансу та для відпочинку під час перерви, антракту [СУМ, X, с. 611]; *імпресаріо, ч.р.* (іт.) – театральний підприємець (організовує гастролі окремого актора або колективу, веде їхні справи; антрепренер [СУМ, с. 400]; *жакó, ч.р.* (фр.) – невелика папуга, що водиться в лісах Екваторіальної Африки [СУМ, с. 280]; *ефенді, ч.р.* (тур.) – одна з форм увічливого звертання до чоловіка у Туреччині [СУМ, с. 276]; *сирóко, ч.р.* (іт. *sirocco*, від ар. *шарк* «схід») – «сильний гарячий вітер у Південній Європі та Передній Азії, який дме з пустель Південної Африки та Аравії [СУМ, IX, с. 201]; *мада́м, ж.р.* (фр. *madame* «моя пані») – назва заміжньої жінки у Франції (приєднувана до прізвища) [СУМ, IV, с. 592]; *сомбрéро, с.р.* (ісп. *sombrero* «капелюх», *sombra* «тінь») – іспанський крилатий капелюх, поширений в країнах Латинської Америки [СУМ, IX, с. 494].

В українській мові є незмінні прикметники. Напр.: *електрі́к, незм.* (фр. *electrique*) – яскраво-синій із сіруватим відтінком; куртка електрик [СУМ, II, с. 467]; *інді́го, незм.* (ісп. *indigo*, з лат. *indicum*, від гр. *Ινδικός* «індійський») – темно-синій барвник, який виробляють хімічним способом (раніше виробляли із соку тропічних рослин); індигове небо [СУМ, с. 401]; *марéнго, невідм. с. р.* (за назвою селища в Північній

Італії) 1) тканина чорного кольору із сірим полиском; 2) *незм., озн.* чорний із сірим полиском (про колір) [СУМ, с. 526]; *бордо́, невідм., с.р.* (за назвою міста Бордо у Франції) 1) гатунок червоного вина; 2) темно-червоний [СУМ, I, с. 217]; *ха́кі, невідм., с.р.* (хінді «запорошений») 1) сірувато-зелений з коричневим відтінком; 2) тканина такого кольору [СУМ, XI, с. 12]. *Айвори́* (англ. *Ivory*), або *колір слонової кістки*, – відтінок білого кольору, який нагадує слонову кістку, точніше зуби й бивні тварин (зокрема, слонів і моржів). Колір має незначний жовтий відтінок. Перше зареєстроване використання слонової кістки як назви кольору датоване 1385 р. *Марса́ла, невідм., с.р.* (назва за містом Марсала в Сицилії) – 1) міцне десертне вино родом із Сицилії, подібне до мадери, але з вищим вмістом цукру; 2) бордово-коричневий відтінок.

Е. Сепір вважав, що в історії людства роль провідників культури відігравали п'ять мов, «це китайська класична, санскритська, арабська, грецька і латинська» [242, с. 152].

2. Запозичення в українській мові. Англіцизми

Запозичення тривають упродовж розвитку етносу. Багато запозичених слів стали настільки звичними, що вже не відчувається їхнє чужомовне походження (*повидло, диван, футбол*).

Найдавніші запозичення з тюркських мов (фонетичною ознакою цих слів є повтор голосних у слові): *карман, алмаз, пай, ярлик, войлок, борсук, гарбуз, бариш, казна, кабала, казан, сарафан, диван* та ін.

На церковнослов'янське походження слів вказує їхня релігійна семантика: *святий, пророк, суєта, творець, гріх, Господь*; фонетичні особливості: *плащ, священник, юнак, благо*; словотвірні закономірності: суфікси *-ащ-, -ущ-, -м-* дієприкметникового походження: *трудящий, грядущий, відомий, неопалимый*; префікси *воз-, пре-, пред-, со:* *воскрес-*

нути, *возвістити, премудрий, предтеча, согрішити*; компоненти складних слів *благо-, бого-, добро-, зло-*: *благодать, богослов, добродушний, злочин* та ін.

В українській мові чимало запозичень з класичних мов: з грецької: *грамота, парус, палата, кедр, ірис, лавр, кит, буйвол, східна, крокодил, ад, ангел, ікона, монастир, магма, базис, галактика, ода, метал* та ін.; з латинської: *кімната, цемент, формула, арена, гербарій, тангенс, коментар, автор, депутат, акція, екзамен, цирк, доктор, університет, декан, факультет* та ін. До того ж, класичні мов по-слугували основою наукової термінології, напр., грецька мова – для філологічної термінології, латинська – юридичної, медичної тощо.

Чимало слів запозичено із західноєвропейських мов: з польської: *булка, зрази, карета, збруя, бляха, вензель, мешкати, строгий, делікатність, гречний* та ін.; з німецької: *бутерброд, циферблат, цех, шпiон, штраф, кран, слюсар, маляр, верстат, штурм, ранг, штаб, плац, пара, курорт, пріоритет* та ін.; з французької: *портфель, компот, люстра, пальто, кашне, меблі, котлета, контроль, журнал, шовінізм, ліміт, парламент, жаргон, батальйон, атака, десант, ескадра, ансамбль, спектакль, балет, шасі, парашут, жури, таксі* та ін.; з англійської: *вокзал, трамвай, ескалатор, тунель, комбайн, трактор, бюджет, гангстер, кекс, нокаут, хокей, лідер, клуб, браунінг, джемпер, піджак, поні, клоун, джаз, фільм* та ін.; з італійської: музична термінологія: *тенор, опера, бас, флейта, ложка, мандоліна, дуєт, речитатив, кантата*; *балкон, купол, арка, мозаїка, бароко, бензин, нетто, бруutto, сода, мумія, помідор, паяц, фуфайка, панталони* та ін.; з голландської (лексика судноплавства): *матрос, рупор, мачта, вимпел, дюйм, апельсин, ситець* та ін.

Англійська мова є однією із світових мов. *Англiцизм* – слово, запозичене з англійської мови, безвідносно до мови-джерела. Для слів, запозичених з англійської мови, характерні

звукосполучення: *дж-*: *джаз, джем, джінси, джемпер, дайджест, джекпот*; *-ай, -ей*: *гайморит, інсайт, тролейбус, хокей*; суфікс *-инг- (-інг-)*: *мітинг, демпінг, спаринг, тюнінг, лізинг*.

Це слова, пов'язані з:

– технікою: *блюмінг, бульдозер, буфер, грейдер, диспетчер, ескалатор, екскаватор, каупер, комбайн, конвеєр, кренінг, радар, слябінг, сейф, телетайп, тендер, трактор, трамвай, автобус, тунель, форсунка*;

– політикою, економікою, торгівлею: *банкнот, бойкот, мітинг, демпінг, долар, інтерв'ю, лідер, чек, стрес, шок, хобі, клуб, вокзал, піонер*;

– спортом: *бокс, футбол, волейбол, баскетбол, регбі, голкіпер, матч, раунд, рекорд, спорт, спортсмен, старт, теніс, трек, тренер, фініш, форвард, хокей*;

– культурою: *комфорт, флірт, фольклор, джаз, клоун, памфлет, сквер, тент, фокстрот, хол*;

– назвами одягу й тканин: *бязь, вельвет, джемпер, пуловер, светр, піджак, піжама, плед, плюш, смокінг, френч, шорти, бриджі, джінси, гольфи, джерсі*;

– назвами напоїв та страв: *джин, джінтонік, ель, віскі, бекон, ром, пудинг, ростбіф, біфштекс, кекс, пуни, сандвіч*.

Останнім часом українська мова поповнилась словами з англійської мови, які внаслідок активного використання втратили ореол «новизни», напр.:

– на позначення політичних понять: *саміт* – зустріч глав держав або голів уряду, *екзитпол* – опитування під час виборів, *електорат* – коло виборців, учасників виборчого процесу; *екстрадиція* – передання іноземній державі особи, яка вчинила злочин та ін.;

– на позначення понять зі сфери журналістики: *масмедіа* – засоби інформації; *медіахолдинг* – компанія, яка володіє контрольним пакетом акцій в інших компаніях засобів масової інформації з метою управління ними чи контролю

за їхньою діяльністю; *сайт* – сукупність вебсторінок, доступних в інтернет-мережі, які об'єднані змістовно і навігаційно; *піар* – технологія або комплекс заходів, спрямованих на формування або підтримку певної репутації та громадської думки щодо конкретної компанії, організації або приватної особи; *брифінг* – короткий публічний виступ, на якому учасники певних подій або заходів надають інформацію про поточний перебіг справ, позиції сторін та відповідають на питання журналістів та ін.;

– на позначення комп'ютерних технологій: *файл* – впорядкована сукупність даних, що зберігається на диску; *твітер* – соціальна мережа мікроблогів, яка дає можливість користувачам надсилати короткі тестові повідомлення; *хакер* – фахівець у галузі комп'ютерних технологій; *ксерокс* – електронний пристрій для миттєвого створення паперових копій документів, сторінок, світлин тощо; *ноутбук* – персональний портативний комп'ютер; *фейкова сторінка* – інша сторінка користувача соціальних мереж, яку створює стороння особа; *блог* – вебсайт, основний зміст якого складають короткі записи, зображення або мультимедіа тимчасової значимості, що можуть регулярно додаватися чи поновлюватися; *спам* – масове розсилання електронних повідомлень рекламного чи іншого характеру особам, які не давали згоду на їх отримання; *хештег* – ключове слово або фраза, перед якими ставлять символ # і які використовують у публікаціях соціальних мереж та ін.;

– на позначення ділових паперів: *прайс-лист* – список цін на всі товари та послуги, які надає організація; *флаєр* – документ (папір), який дає право на знижки; *пресреліз* – документ, у якому організація чи публічна особа подає інформацію про певну подію або захід до засобів масової інформації та ін.;

– на позначення технічних пристроїв: *смартфон* – стільниковий телефон, який уможливорює додаткові застосунки

та доступ до Інтернету; *гаджет* – невеликий високо-технологічний електронний пристрій та ін.;

– на позначення мистецьких понять: *джемпстайл* – танцювальний і музичний стиль під енергійну електронну музику з рухами, схожими на стрибки; *брейкданс* – спортивний стиль вуличних танців; *глоуарт* – вишивка нитками, які вночі сяють; *фаєр-шоу* – різновид вуличної вистави, що передбачає трюки з вогнем та залучення акторської майстерності; *хай-тек* – стиль в сучасній архітектурі та дизайні із застосуванням високих технологій, зорієнтований на функціональність, науковість, елітність; *треш* – різновид низькопробної кінопродукції, яка не має мистецької вартості; *квілінг* – мистецтво виготовлення плоских або об’ємних композицій зі скручених у спіралі смужок паперу та ін.;

– на позначення понять, пов’язаних з музикою: *сингл* – маленька платівка, на якій вміщено одну чи дві пісні; *саунтрек* – музика до фільму; *лаунж* – легка фонова музика, метою якої є створення невимушеної атмосфери; *кавер-версія* – авторська музична композиція у виконанні іншого музиканта або колективу; *триб’ют* – музичний альбом, який вміщує лише кавер-версії та ін.;

– на позначення одягу та взуття: *боксери* – чоловічі труси-шорти; *сліпони* – легкі кеди без шнурівки; *лабутени* – жіноче взуття на високих підборах з червоною підшвою (від імені французького дизайнера Крістіана Лабутена), *кежуал* – повсякденний одяг та ін.;

– на позначення понять, пов’язаних зі спортом: *урбанатон* – біг по місту; *хайтлайн* – ходіння по канату; *даунхіл* – спуск по горах на велосипеді; *дайвінг* – форма підводного плавання, у якому особа (*дайвер*) використовує технічні засоби для дихання під водою; *паркур* – вид екстремального відпочинку, який полягає у вільному переміщенні в просторі та подоланні перешкод; *сноуборд* – спортивний пристрій у

вигляді дошки, призначений для швидкісного спуску із засніжених схилів та гір; *боулінг* – спортивна гра в кулі, мета якої збити якнайбільшу кількість кеглів щонайменшою кількістю куль; *футдаблбол* – гра у футбол з двома м'ячами; *міксфайт* – боротьба без правил; *кегельбан* – дерев'яна доріжка для гри в кеглі, а також спеціальне приміщення з такою доріжкою; *стиплер* – кінь, привчений до бігу або скачок по місцевості з природними чи штучними перешкодами; *трейнсерфінг (зачепінг)* – спосіб переміщення осіб, які, чіпляючись за зовнішню арматуру, їдуть на автозчехах вагонів, поручнях та підніжках, у відкритих кузовах (вантажних вагонів), на міжвагонних буферах і розетках та на дахах потягів та ін.

В умовах глобалізації багато слів, запозичених з англійської мови, стали інтернаціоналізмами: *менеджмент, бізнес, бізнесмен, прайс, дилер, маклер, імпічмент, інтернет, драйвер, вебсторінка, хакер, ноутбук, монітор, моніторинг, чат, файл* та ін.

Масова культура призвела до появи таких слів, як *шоу-бізнес, шоумен, промоушн, рімейк, ремікс, кліп-мейкер, постер, чат, чаттер* та ін.

Українська мова поповнюється словами з інших мов, напр.: *бієнале* (іт.) – велика виставка, яка відбувається раз у два роки; *фондю* – альпійська страва з топленого сиру з додаванням спецій; *паелья* – іспанська страва найчастіше з рису або маленьких макаронних ріжок, у яку додають шафран та оливкову олію; може бути рибною або м'ясною, з морських продуктів або м'яса птиці; *тарталетки* – невеликі чашечки (кошики) із прісного тіста, у яких подають різні начинки – м'ясні, рибні, грибні, овочеві, заправлені соусами і пряними приправами; *карі* – японська страва на основі соусу карі до високовуглеводної основної страви (здебільшого вареного рису); *глясе* – охолоджена

чорна кава з морозивом; *допіо* – кава-еспресо в подвійній порції; *ристрето* – дуже концентрована, міцна кава; *лате* – італійський напій, який готують з гарячого збитого молока і кави (рідше чаю, мате); *мокачино* – сорт кави і назва напою, який готують на основі лате з шоколадом та ін.

Українська мова також вплинула на інші мови. До багатьох мов світу увійшли українські слова *гопак*, *козак*, *степ*, *бандура*, *борщ*. До польської мови запозичено слова *гречка*, *хворий*; до російської – *вареники*, *пасіка*, *бублик*, *підполковник*; до румунської – *щука*, *голуб*; до білоруської – *вагітна*.

Діалект – територіальний різновид національної мови. Діалектну лексику класифікують за походженням. Так, у буковинських говірках значний пласт діалектизмів становлять питомі українські слова, для яких джерелом є праслов'янська мова: *бавитиси*, *банек*, *виреня*, *вирітка*, *вєрія*, *відий*, *витати*, *гальмані*, *гачі*, *гошіти*, *гретка*, *гундзлик*, *драбі*, *дрантя*, *дрихлий*, *жорна*, *зага*, *запрестувати*, *зіпánити*, *кислиця*, *кистка*, *кірниця*, *кланя*, *корец*, *напудити*, *остина*, *півка*, *повісмо*, *полонник*, *поркіниці*, *пражити*, *пранник*, *пруткий*, *пужіти*, *уклекати*.

З-поміж запозиченої лексики наявні слова з румунської мови: *бриндушка*, *буката*, *бумбона*, *варе*, *вритний*, *гордяв*, *глотá*, *глимей*, *грежда*, *тренатор*, *тринджоли*, *дзер*, *ділетка*, *клака*, *куластрия*, *куріцини*, *малай*, *мінта*, *млака*, *моша*, *пацити*, *пізьма*, *риндза*, *сокотити*, *трандахір*, *урати*, *фрика*; польської: *бишитифрант*, *варга*, *варіят*, *гамувати*, *гандрабатий*, *гарбата*, *гвавт*, *говдя*, *цирка*, *збан*, *згарда*, *капец*, *кодло*, *курунка*, *лярва*, *манколія*, *олуфко*, *пантрувати*, *пательня*, *пендити*, *пинцак*, *питель*, *публіка*, *слоїк*, *слюб*, *стонишка*, *тєньгий*, *тлумити*, *трачиння*, *ринка*, *сирета*, *склеп*, *склінтати*, *скóзувати*, *фіглі*, *цебер*, *цимбрилля*, *чір*, *шандарь*, *ительмах*; німецької: *альярм*, *бавна*, *бантина*, *братрура*, *фасувати*, *гимбель*, *гендель*, *тріс*, *гальон*, *дзитар*,

дримба, клямка, куфер, мелдувати, рихт, талювати, трафуннок, райцувати, трюхан, улюфті, урльоп, хальоша, цуг, шманати, шпаргат, шпарувати, шрупка, шутер, шуфля; угорської: банувати, бакір, бунда, ганчъ, рунтати, пугарь, тирич'єцкати; турецької: байда, калфа, катран, кирина, талабувати, фис; грецької: анкірь, кандіти, катавасія; латинської: капа, бисаги, порція; російської: бѡлван, капѣц, тужурка; чеської: крижєвка.

Етнолінгвістика вивчає культуру через тематичні групи лексики. У тематичній групі «назви страв та напоїв», на прикладі якої здійснено етнолінгвістичний аналіз, запозичені такі лексеми: з тюркських мов – люлі, шашлик, брага, локшина; з арабської мови – харч, кава; з турецької – плов, баклажан, кабачок, буштан; з румунської – дзер, жентія, бануш, мамалига, малай, мецеї, цуйка, пруня, токаніца, фріптура, токан, мітетей, кокоші, гогошари, кулястрта, гляг, будз, бринза, вурда; з польської – піницяк, чер, шпундра, кльоцки, легуміна, сальтисон, пончик, тістечко, трунок, порічка, гарбата, струциль, бігус, поліндвіца; з німецької – шинка, иницилі, кнелі, зельц, шпрот, гріс, цвібах, инапс, портвейн, вермут, пашетт, фляки, мюслі; з французької – філе, котлета, томат, суп, бульйон, делікатес, асорті, креветка, маринад, вінегрет, сосиска, сардина, майонез, олів'є, круасан, мус, компот, картопля фрі, пюре, рагу, маргарин; з англійської – стейк, лівер, кекс, бекон, віскі, шеріданс, чипси; з угорської – гуляш; з болгарської – гювеч; з єврейської – маїна, хала, бульбас, маца; з італійської – фрикаделька, паста, марципан, карпачо, спагеті, салямі, вермішель, макарони, панатоне, бісквіт, фреголіно, мартіні, амарето, лімончело, капучіно, пармезан, моцарела; з іспанської – бакарді, текіла, какао; з грузинської – ченахи, чача, лаваш; з грецької – кутя, книш, фета, лазанья; з латинської – буряк, кола, куркума; з індійської – кока, ананас,

томат; з російської – *солянка, уха, сарделька, сайха*; з голландської – *абрикос*; з литовської – *шупеня*.

3. Статус запозичених слів: неологізми, екзотизми, варваризми, макаронізми

Запозичені слова – лінгвістична реальність, яка потребує онтологічного осмислення. Онтологічний статус запозичених назв визначають два чинники – соціальний та культурологічний.

Певний час запозичені слова мають статус неологізмів, належачи до пасивного складу мови. Сучасний стан розвитку України, глобалізаційні процеси у світі спричиняють велику кількість нових слів в українській мові. У мовознавстві виокремилась галузь знань – *неологія*, яка досліджує слова, що недавно потрапили в мову. Актуальна проблема в лінгвістиці – динамічні процеси в мовній системі.

Деякі запозичені слова увійшли до літературної мови з новим значенням, внаслідок семантичного словотвору «повернулися» слова, т.зв *семантичні неологізми*: напр., *планшет* (фр.) «1) *геод.* дошка з натягнутим на неї папером, на який наносять план місцевості під час знімання; 2) *геод.* план місцевості, одержуваний під час знімання; 3) пласка сумка з прозорим боком для карти» [СУМ, VI, с. 564] – *планшет* «гаджет»; *гімназія* (гр.) «у царській Росії та деяких зарубіжних країнах – середній загальноосвітній навчальний заклад» [СУМ, II, с. 71] – *гімназія* «в Україні – заклад середньої освіти II ступеня (або структурний підрозділ іншого закладу), що забезпечує базову середню освіту); *ліцей* (фр.) «у царській Росії – середній, іноді вищий чоловічий навчальний заклад для привілейованих верств населення; 2) у деяких країнах Західної Європи середній, іноді вищий навчальний заклад» [СУМ, IV, с. 533] – *ліцей* «в Україні – заклад середньої освіти III ступеня (або структурний підрозділ іншого закладу освіти),

що забезпечує профільну середню освіту»; *саркофаг* (гр.) «оздоблена труна (звичайно кам'яна), невелика гробниця, а також кам'яний надгробок у вигляді труни (перев. у давніх народів)» [СУМ, IX, с. 59] – *саркофаг* «укриття атомного реактора»; *іконка* – *змениш.* до *ікона* (гр.) – *іконка* «фотографія в соціальних мережах»; *піраміда* (гр.) «1) велика кам'яна споруда з чотирикутною основою і трикутними боковими поверхнями, які утворюють на вершині будівлі гострий кут, що служила гробницею фараонів у Стародавньому Єгипті; 2) многогранник, основа якого – многокутник, а бічні грані – трикутники, що мають спільну вершину; 3) предмет, що має широку основу і звужується догори» [СУМ, VI, с. 538] – *піраміда* «фінансова афера»; *хайп* (аббревіатура від англ. *HYIP* – *High Yield Investment Program*) «вид фінансового інтернет-шахрайства, що ґрунтується на фінансовій піраміді, високоприбуткова інвестиційна програма з високими процентними ставками від 5 % до 60 % і більше на місяць» – *хайп* «посилена увага до чогось, захват, інтерес, галас довкола чогось»; *ребрендинг* (англ.) «активна маркетингова стратегія, що полягає в зміні бренду або назви, логотипу, слогану» – *ребрендинг* «про зміну суспільно-політичного вектору»; *аватар* «генетично спроектовані особи, гібрид наві і людей із однойменного науково-фантастичного фільму 2009 р. сценариста і режисера Джеймса Кемерона» (первісно *аватар* «періодичні перевтілення бога Вішну в індуїзмі») – *аватар* «графічне зображення (картинка, фотографія), яке репрезентує користувача сайту, форуму, вебсервісу, мережевої гри, обирається користувачем самостійно або надається автоматично системою після реєстрації».

Як неологізм сприймається слово *фрилансер* (англ. *freelancer* «вільний художник») – той, що пропонує свої послуги на спеціалізованих онлайн-ресурсах, через газетні оголошення. Фриланс поширений у журналістиці, юриспруденції, комп'ютерному програмуванні, архітектурі,

дизайні тощо. Проте слово *фрилансер* використовував ще Вальтер Скотт у романі «Айвенго» (1819 р.) для опису середньовічного найманого воїна, букв. «вільний найманець з рицарським списом» (*lance* «рицарський спис»).

Активно використовується в сучасній українській мові слово *квест* (від англ. *quest* «пошук, пошуки пригод») – аматорське спортивно-інтелектуальне змагання, основою якого є послідовне виконання заздалегідь підготовлених завдань командами або окремими гравцями. Проте в творах буковинських письменників кінця XIX – початку XX ст., зокрема О. Кобилянської, фіксуємо слово *квест* «питання».

У творах буковинських письменників кінця XIX – початку XX ст. реєструємо слово *аудитор* «заст. прокурор». Пор. також *аудитор*, *авдитор* «у дореформених семінаріях – учень, призначений учителем перевіряти, як вивчили урок його товариші; 2) *дорев.* прокурор» [СУМ, I, с. 72]. Наразі ж слово *аудитор* або *авдитор* (лат. *auditor* «слухач») – фізична особа, яка підтвердила кваліфікаційну придатність до провадження аудиторської діяльності, має відповідний практичний досвід та внесена до Реєстру аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності.

На сьогодні в українській мові є велика кількість запозичених неологізмів, переважно з англійської мови. Серед англіцизмів

– назви на позначення абстрактних понять: *консьюмеризм* – боротьба споживачів за якість товарів і послуг; *портфоліо* – спосіб представлення та оцінювання себе; *райдер* – вимоги артиста до організаторів заходу; *рейдер* – захоплення підприємств; *тролінг* – розміщення в інтернет-мережі (на форумах, у дискусійних групах, у вікіпроектах та ін.) провокаційних повідомлень з метою викликати конфлікт між учасниками спілкування; *флуд* – марнослів'я, повідомлення в інтернет-форумах і чатах, яке займає великі обсяги і не містить нової чи корисної інформації; *флейм* – словесна

війна, емоційне доведення власної позиції, часто з використанням образ; *лакшери* – розкіш; *коучинг* – тренування, інструктаж; один з напрямів сучасного психологічного й бізнес-консультування; *сквот* – покинуте приміщення або будинок, яке заселили зазвичай без згоди власника; *дедлайн* – крайній термін виконання завдань; *булінг* – цькування; *мобінг* – цькування або емоційне насильство в колективі; *дисклеймер* – письмова відмова від відповідальності за можливі делікатні наслідки певного вчинку того, хто заявив про таку відмову, або третіх осіб; *дауншифтинг* – життєва філософія «життя заради себе» (її прихильники відмовляються від загальноприйнятих вигод, орієнтуючись на особисті зацікавлення чи інтереси своєї родини); *бекстейдж* – процес, який відбувається за кулісами, до виступу і під час нього; *лайфхак* – «маленька хитрість» чи корисна порада, яка спрощує процес чи економить час для досягнення мети; *трейнерфінг* – екстремальне катання зовні на пасажирських та товарних поїздах; *ритейл* – організація роздрібною торгівлі товарів широкого вжитку (поширення мережі торгових точок); *харасмент* – докучання, сексуальні натяки, дії, що зневажають моральні принципи іншої людини; *чайлдфрі* – субкультура та ідеологія, свідоме небажання мати дітей попри таку фізіологічну можливість; *газлайтинг* – форма психологічної маніпуляції, мета якої змусити жертву сумніватися в адекватності свого сприйняття дійсності; *(х)гедж* – засіб обмеження ризику шляхом укладання протилежної угоди (форма страхування вартості товару або прибутку валютного ризику при здійсненні ф'ючерсних угод у банківській, страховій, біржовій та комерційній практиці); *рекрутинг* – підбір персоналу в штат компанії; *мем* – одиниця значущої для культури інформації; *пул* – об'єднання учасників ринку у формі передачі активів у загальний фонд та ін.;

– слова на позначення особи (здебільшого із суфіксом *-er*): *бекпекер* – піший турист; *лузер* – невдаха; *догхантер* – особа, яка з власної ініціативи винищує собак; *бодігард* – охоронець; *сек'юриті* – охоронець; *марчендайзер* – особа, яка контролює наявність всього асортименту компанії на полицях магазину і розташування товарів або рекламних матеріалів про них; *супервайзер* – спеціаліст, який контролює поточну роботу підпорядкованої йому групи співробітників; *стюарт* – особа, що спостерігає за порядком на стадіоні; *грумер* – собачий перукар; *хедлайнер* – учасник концерту, форуму, який найбільш привертає увагу публіки, його ім'я стоїть у заголовку афіші; *пранкер* – телефонний хуліган; *хайкер* – турист, який подорожує пішки; *доула* – помічниця при пологах (надає інформаційну, психологічну підтримку); *хейтер* – ненависник, *аб'юзер* – людина, яка тисне на свою жертву (родич, колега на роботі тощо); *фоловер* – користувач соцмережі, що стежить за оновленням статусу чи новинною стрічкою іншого користувача; *юзер* – користувач комп'ютера, *стейкхолдер* – роботодавець та ін.

До лексикону молоді увійшли слова: *хіп-хоп*, *панк*, *скінхенд*, *байкер*, *скаут*, *реп*, *рейв*, *пірсинг*, *шейпінг*, *шопінг*, *бодібілдинг*, *бодіарт*, *фітнес-клуб* та ін. Молодіжний сленг поповнили неологізми, утворені шляхом усічення (т. зв. алегроформи): *маг* ← магнітофон, *шоубіз* ← шоубізнес, *клава* ← клавіатура, *комп* ← комп'ютер, *безліміт* ← безлімітний, *телик* ← телевізор, *фест* ← фестиваль, *інфа* ← інформація, *бенза* – бензин, *деза* ← дезінформація, *арта* ← артилерія та ін.

Запозичені слова мають великий словотвірний потенціал: *клон* → *клонувати*, *спонсор* → *спонсорувати*, *хедж* → *хеджувати*, *лобі* → *лобіювати*. *субсидія* → *субсидіювати*.

У 2020–2021 рр. найбільш популярними словами були *локдаун*, *диджиталізація*, *ртейлер*.

Додаткові відомості. *Локдаун* – це терміновий протокол дій і система обмежувальних заходів, які вводяться, щоб не допустити поширення захворюваності. Під час локдауну діє режим ізоляції населення, обмежено свободу пересувань і дій у межах певної зони. У період пандемії коронавірусної хвороби в 2019–2021 рр. термін «локдаун» застосовували на позначення дій, пов'язаних із масовим карантинном.

Синонім до слова *локдаун* – *карантин*. *Карантин* (від іт. *quaranta* «сорок») – адміністративні та медико-санітарні заходи, що передбачають обмеження контактів інфікованих або підозрілих на інфікування осіб, тварин, вантажу, товару для запобігання поширення небезпечних інфекційних хвороб. Первісне значення слова *карантин* – «час, що триває сорок днів». 1368 р. венеціанський дож Андреа Контаріні видав указ про необхідність примусового поселення людей, які прибували до Венеції, на окраїні міста в спеціально відведених будинках упродовж 40 днів з постійним спостереженням за ними. За іншою версією, вперше карантинні обмеження були введені в 1374 р. в італійському місті Реджія.

Диджиталізація (оцифрування) – цифрова трансформація суспільства та економіки. Термін описує перехід від індустріальної епохи й аналогових технологій до епохи знань і творчості, для якої характерні цифрові технології та інновації в цифровому бізнесі. Диджиталізація відкриває нові можливості для суспільства. Використання цифрових технологій та баз даних дозволяє підвищувати ефективність та результативність будь-яких процесів. Диджиталізація відповідає ідеї президента В. Зеленського «країна в смартфоні».

Ритейл – роздрібна торгівля. *Ритейлер* – роздрібний торговець, який здійснює продаж товару або послуг споживачеві.

Перетин культур (культурологічний чинник) зумовлює статус запозичених назв як екзотизмів, варваризмів, макаронізмів.

Екзотизми – назви, які позначають реалії чужої культури. *Екзотизм, або ксенонім*, (від гр. *exōtikos* «чужий, іноземний») – слово або вислів, запозичені з маловідомої, найчастіше неєвропейської мови і вживані для надання мові особливого колориту. З утратою етнічної ізолюваності екзотизм стає звичайним іншомовним запозиченням [241, с. 170].

Найвищий титул монарха в країнах Сходу позначають слова *султан, падишах, хан*. З-поміж урядовців країн Близького

й Середнього Сходу найвищий ранг посідає візир. *Візир* – слово арабського походження, у мусульманських країнах – титул міністрів та вищих урядників; великий візир – глава уряду султанської Туреччини до 1922 р. [СИС, с. 102].

Паша (скорочене від перського *падишах*) – почесний титул найвищих військових і цивільних урядовців в Османській імперії, султанській Туреччині, Єгипті і деяких інших мусульманських країнах (зберігся донині в Йорданії, Лівії та Судані).

Слово *ага* «титул поміщика, начальника, старшини в Туреччині, Ірані, Азербайджані та інших країнах» [НТСУМ, I, с. 16], первісно «старший брат» [ЕСУМ, I, с. 44].

Релігійну гілку влади в країнах Сходу репрезентують *улеми* (ар.) «мусульманські богослови і правознавці в країнах ісламу» [СИС, с. 512]. Каральні функції в Туреччині виконували *яничари* (букв. з тур. «нове військо») «у султанській Туреччині – солдати регулярної піхоти, створеної в 1330 р. султаном Орханом з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство» [НТСУМ, III, с. 857]; це – привілейована піхота в султанській Туреччині (до 1826 р.), яка виконувала поліцейські та каральні функції [СИС, с. 597].

Найнижчий щабель турецького суспільства посідали *євнухи* «кастровані слуги-наглядачі за жінками гарему» [НТСУМ, I, с. 654]. Слово *євнух* грецького походження (гр. «охоронець ложа») [ЕСУМ, II, с. 177].

За словом *гарем* закріпилося два значення: «1) жіноче приміщення в будинку багатих мусульман, *харем*, *жіночі покої*; 2) *перен.* мешканки цього приміщення, жінки багатого мусульманина» [НТСУМ, I, с. 413], *гарем* походить від ар. *harem* «заборонне; священне; храм; дружина» [ЕСУМ, I, с. 474].

Слово *одаліска* «служниця або наложниця в гаремі; підложниця» [НТСУМ, II, с. 435] запозичене з французької мови, походить від турецького *odalik* «служниця», букв.

«призначена для кімнати», пов'язаного з *oda* «кімната» [ЕСУМ, IV, с. 158].

Лексема *сераль* позначає «у країнах Сходу – палац і його внутрішні покої; жіноча половина в палаці, будинку; гарем» [НТСУМ, III, с. 263]. Лексема, запозичена через французьку мову з турецької «дім, палац» [ЭСРЯ, III, с. 560], на слов'янському мовному ґрунті «перетворилася» в *сарай* «господарське приміщення для зберігання різного майна» [НТСУМ, III, с. 241].

Лексема *мінарет* «висока башта при мечеті, з якої муедзин скликає мусульман на молитву; вежа» [НТСУМ, II, с. 197] зазнала семантичних змін порівняно з мовою-джерелом; слово запозичене через німецьку, французьку мови з арабської, ар. *танйре* «маяк» внаслідок подібності з мінаретом [ЭСРЯ, II, с. 623].

З-поміж атрибутів національного одягу ідентифікувальну функцію відіграють головні убори. Так, необхідним елементом чоловічого і жіночого національного костюма південно-східних народів є *феска* «шапочка, звичайно червона, у формі зрізаного конуса з китицею; чоловічий головний убір такого зразка – належність національного костюма в деяких східних країнах; те саме *феса*» [НТСУМ, III, с. 653]. Лексема турецького походження *фес* (назва за містом Фес у Марокко) [ЭСРЯ, IV, с. 191] позначає важливий елемент і сербського (слов'янського) одягу. Слово *фес* побутувало на Буковині, зареєстроване в с. Малятинці Кіцманського р-ну зі значенням «жіночий очіпок, на який заміжні жінки пов'язували хустку».

Екзотизми наявні в різних сферах культури (різних тематичних групах лексики), напр., грошові одиниці: *соль* – грошова одиниця Перу, що дорівнює 100 *сентаво*; абстрактні поняття, звичаї: *адат* (ар.) – неписаний закон, звичай у народів, що вірять в іслам, розглядається як доповнення до *шаріату*; *аграже* (фр.) – учений ступінь у

Франції, який дає право викладати в ліцеях та на гуманітарних факультетах; *корида* (ісп.) – бій на арені піших і кінних *тореодорів* з биками; *кароші* – у Японії смерть від напруженої роботи; одяг: *сарі* (хінді) – жіночий одяг в Індії у вигляді куска тканини 5–7 метрів, що обертається навколо тіла і перекидається через плече; *кімоно* – японський чоловічий і жіночий одяг типу халата з широкими рукавами; назви осіб: *гейша* (яп.) – жінка, що знає музику, танці, уміє вести світську бесіду, її часто запрошують в ролі гостинної господині на прийоми; *куртизанка* (фр.) – *заст.* жінка легкої поведінки у вищих колах; *мулла* (ар.) – служитель культу в мусульман; *мулат* (ісп.) – потомок від змішаного шлюбу білих і афроамериканців; *чаро* – ковбой у Мексиці; *самурай* – член привілейованого військового стану в Японії; *бурмеша* – в Албанії жінка, яка виконує функцію чоловіка (схожа зовні на чоловіка, одягається як чоловік, не має права виходити заміж, піклується про родину, їжу); *хаукарль* – ісландський делікатес, панацея від хвороб, маленький шматок полярної акули, який погано пахне, оскільки просякнутий її випорожненнями та ін.

До екзотизмів близькі *варваризми* (від гр. *barbarismos*) – іншомовні слова або вирази, які ще не засвоєні мовою; варваризми «використовуються для опису звичаїв, побуту, реалій іншого народу» [241, с. 56]. Варваризми можуть бути транслітеровані, так і нетранслітеровані.

Тривку межу між *екзотизмами* та *транслітерованими варваризмами* ілюструє, наприклад, лексема *кагал*, елемент єврейської культури. *Кагал* (дєвр.) – єврейська громада і система управління в країнах Східної Європи, що існувала з XIII до XIX ст. [СИС, с. 206]. Єврейську громаду відзначає передовсім взаємодопомога. Слово входить до сталого словосполучення, поширеного на Буковині, *іти до кагалу* «спільно виконувати роботу».

Транслітеровані варваризми функціонують:

– у молодіжному сленгу: *пейджер, хакер, фейс, паті, мажор, спіч, гуд, окей, кіпіш, гуд бай, бай-бай, оревідерче, дрес-код, фейсконтроль* та ін.;

– у професійному (фешн-індустрія) мовленні: *тотал лук, секонд хенд, хенд мейк, маст хев* та ін.

З-поміж *варваризмів* чимало вигуків: *упс* (амер.), *ой-ля-ля* (фр.), *вайльо* (рум.), *мерсі* (фр.), *чао* (іт.), *гуд бай* (англ.), *бай-бай* (англ.), *дзінькую* (пол.), *муцумеск* (рум.).

Законодавчий орган кожної держави має свою назву. В інших мовах слова на позначення законодавчого органу можна вважати варваризмами, напр.: *кортес* (Іспанія), *конгрес* (США), *фолькетинг* (Данія), *альтинг* (Ісландія), *стортинг* (Норвегія), *ріксдаг* (Швеція), *сейм* (Польща, Латвія, Литва), *кнесет* (Ізраїль), *сабор* (Хорватія), *скупщина* (Сербія), *меджліс* (Крим), *хурал* (Монголія), *рейхстаг* (Німеччина до 1945 р), *бундестаг* (Німеччина).

Нетранслітеровані варваризми притаманні художньому мовленню. Леся Українка для реалізації творчого кредо використовує назву квітки – нетранслітерований варваризм *Saxifraga*, пропонуючи його відповідник – *оказіоналізм ломикамінь*: *На гострому, сірому камені блиснуло щось, наче племінь: / Квітка велика, хороші, свіжі пелюстки розкрила, / І краплі роси самоцвітом блищали на дні. Камінь пробила вона, той камінь, що все переміг, / Що задавив і могутні дуби, / І терни непокірні. / Квітку ту вчені люди зовуть **Saxifraga**? / Нам, поетам, годиться назвати її **ломикамінь** / І шанувать її більше від пишного лавра* (Україн. І, с. 122).

У творях О. Кобилянської також фіксуємо варваризми, напр.: *Тепер осінь, парк майже порожній, а тих кілька випадкових гостей, що являються в нім ще десь-не-десь, то ще не товариство, котре спонукало б молоду даму ходити самітно на прохід. Принаймні наше німецьке жіноцтво*

найшло б се *extra-vagant*. [фр. екстаравагентним, незвичайним] (Коб., с. 147).

Вважаємо, що до *нетранслітерованих варваризмів* можна віднести латинські вирази – прецедентні вислови, добре відомі мовному соціуму: *Ab ovo* (букв. *від яйця*) – від самого початку; *Absens carens* (букв. *відсутній втрачає*) – відсутній сам собі шкодить; *A capite* (букв. *від голови*) – від початку; *A casu ad casum* – від випадку до випадку; *Ad calendas graecas* (букв. *до грецьких календ* (греки не мали календ) – на невизначено довгий час (укр. *на святого Ніколи*); *Ad patres* (букв. *до предків*) – померти; *Advocatus diaboli* (букв. *адвокат диявола*) – завзятий обвинувач; також у католицизмі під час процесу канонізації святого «адвокатом диявола» називали відповідача, який збирав докази проти канонізації; *Agnus Tei* – Божий посланець; *Alea jacta est* (букв. *жереп кинуте*) – сміливе або важливе рішення прийнято; *Alter ego* (букв. *друге «я»*) – найближчий друг; дуже подібний на когось; людина, настільки близька до когось, що може його замінити; *Amicus Plato, sed magis amica (est) veritas* – Платон – друг, але істина – більший друг (Аммоній Сакс IV ст. до н. е.), біограф Аристотеля); *Amor omnia vincit* – любов усе здолає (Вергілій); *Ars longa, vita brevis* – життя коротке, а мистецтво (довго)вічне (Гіппократ); *Aurea mediocritas* (букв. *золота середина*) – про думки або поведінку людини, яка уникає різких суджень, віддає перевагу поміркованості; часто вираз вживають іронічно (Горацій); *Aut caesar, aut nihil* – (букв. *або Цезар, або ніщо*) – все або нічого (укр. *або пан, або пропав*); *Ave Caesar, morituri te salutant!* (букв. *«Здрастуй, Цезарю, ті, що ідуть на смерть, вітають тебе!»*) – слова приречених (цими словами вітали римського імператора гладіатори, виходячи на арену); *Cogito ergo sum* – я мислю (сумніваюсь), отже, я існую (Рене Декарт); *Cognosce te ipsum* – пізнай самого себе; *De jure* – юридично, в принципі; *De*

facto – фактично, на практиці; *Memento mori* – пам’ятай про смерть; *Modus vivendi* – спосіб життя; *Nota bene* – зверни увагу; *O sancta simplicitas* – о, свята простота!; *O tempora, o mores!* – О, часи, о, звичаї!; *Omne vivum ex ovo* – усе живе з яйця; *Ora et labora* – молись і працюй; *Orbis terrarium* – коло земель; *Panem et circenses* – Хліба та видовищ!; *Perpetuum Mobile* – вічний двигун; *Tabula rasa* – чиста дошка; *Terra incognita* – невідома земля; *Ubi Concordia, ibi Victoria* – де згода, там і перемога.

До варваризмів близькі так звані *етнолексеми* – звороти, слова, характерні для певного етносу. У мовленні українців побутові відносини з єврейським етносом спричинили мовні одиниці: *цимес* – смачно; *Азохен вей!* – Ой-ой-ой!; *Шлімазл!* – повне щастя; *Вейзмур!* – Боже мій! Горе!; *Ой-вей!* – О горе!; *Шикер ви аа гої!* – дуже п’яний; *цорес (цурес)* – нещастя.

До екзотизмів та варваризмів близькі *макаронізми* – слова або вирази іншої мови, механічно перенесені, нерідко викривлені (термін за назвою італійської опери «*Массаронеа*», де вперше застосований цей прийом для створення комічного ефекту [КРР, с. 103]. Термін макаронічний стиль уперше використав падуанець Тіфі дель Одасі в жартівливому підзаголовку *Carmen macaronicum*. Макаронічний (про стиль) – який характеризується надмірним вживанням іноземних форм і слів, слово *макаронічний* пов’язане з *maccheroni* «макарони». *Макарони* – «харчовий продукт із прісного пшеничного тіста, виготовлений у вигляді сухих довгих трубочок» [НТСУМ, II, с. 131] – запозичення з італійської мови, можливо, через посередництво німецької або французької, походить від пізньогрецької *μαϋαρια* «юшка з ячних круп», вважається спорідненим з *μαϋαρια* «блаженство» [ЕСУМ, III, с. 365]. Макаронічний стиль характерний для поеми І. Котляревського «Енеїда», напр.:

*Еней, к добру з натури склонний,
Сказав послам латинським так:
«Латину рекс єсть невгомонний,
А Турнус пессімум дурак.
І кваре воювать вам мекум?
Латинуса будь путо цекум,
А вас, сеньйоре, без ума;
Латину су раз пацем даре,
Пермітто мертвих поховане,
І злості корам вам нема.*

Макаронізм використовують письменники для створення комічного ефекту. Так, у художньому мовленні С. Воробкевича натрапляємо на вираз *фляшка з подріпленням* – переінакшення, ймовірно, під впливом москвофільських ідей: *Старий Андрій харив, наскільки дозволяли старі кості, кімнату пана Олімпія, приносив обід чорт знає з якої кухні, старався, щоби фляшка з подкріпленням не була порожня* (Воробк., с. 303). Іронічний ефект створює оригінальне означення-макаронізм *екстра фейн* (німецький вислів відтворений слов'янськими літерами) до слова *горілочка* із демінутивним суфіксом: *Була ж то горілочка екстра фейн* (нім. «особливо добряча») *під тим когутиком* (Воробк., с. 302).

У буковинських говірках на засадах макаронічного стилю утворені фраземи і паремії: *Великий пурец* (євр. «пан»); *Спуне* (рум. «говорити») – *конкретно*; *Здоймати рейвах* (євр. «галас»); *Куцит* (рум. «ніж») – *той, що біду паціт*; *Штів* (рум. «знати») *за стів, а з-за стола ну штів* [СФПЧ].

4. Інтерференція – причина суржик

Принцип макаронізму є визначальним для такого негативного мовного явища, як *суржик*. Слово *суржик* має два значення, проте його переносне значення сьогодні більш відоме, ніж пряме. *Суржик*. «1. Суміш зерна, пшениці

й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з цієї суміші. 2. *перен., розм.* Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без дотримання норм літературної мови; нечиста мова» [НТСУМ, III, с. 483].

Поширилися сполучення *недорікуватий суржик, убогий суржик*. Його сутність «у довільному змішуванні слів української та російської мов, відмінюванні українських слів за зразком російських, творенні слів та словосполучень всупереч рідній мові, внаслідок чого носій мови стає напівмовним. Проти цього застерігав Т. Шевченко: «На москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово і у нас народ і слово. У чие краще, нехай судять люди». Не сприймав «перековерзаних» слів П. Куліш, про загрозу від мовного суржика писали Б. Антоненко-Давидович, М. Рильський, В. Сухомлинський та багато інших видатних діячів культури» [3, с. 13].

До суржика призводить таке лінгвістичне явище, як *інтерференція* (лат. «між + торкаюсь, ударяю», термін походить з фізики) – взаємне проникнення в мовлення білінгвів елементів різних рівнів двох мов, що сприймаються як іншомовні акценти. Інтерференція є відхиленням від стандартів рідної мови, мовленнєвою помилкою. Інтерференція може охоплювати всі мовні рівні, однак особливо послідовно виявляється у фонетиці, в ідеофонії.

Наведений нижче фольклорний текст – відтворення буковинським (подільським) діалектоносієм російського міського романсу. На території Сокирянського р-ну побутують острівні російські говірки в селах Білоусівка та Грубно. Носії подільської говірки «змішують» фонетичні закономірності двох мов: *І пісьні дужи файні сьпівали. Такі старі, знайте, шоби було. Ще моя мама с татом та сьпівала пісьні такі, давні, давні дужи. Се уже наверно може бде зо сто років, як вони сьпівали, і я їх запомнила. Я вам засьпівваю цуво, шо так йак сьпівали: Вечір вічіріє, всі*

кавалери ідуть. А дін із них мой мілий, каторого Ваня звуть. Прийшла же я у спальню тай стукнула у стол. Подай мне дюжень піва, приїхав мой мілой. А мілий відповідає: я піва не хачу. Сійчас найшов другу, тіб'я вже не люблю. Ах вечір вечіріє, все баришині ідуть. Маруся вотравілась, в больніцу ї визуть. Привезли ї спасать. Спасайте не спасайте, мне жизнь не дорога. Ах даром я любила такого падлеца (с. Бабин Кельмецького р-ну).

Спостерігаємо фонетичні закономірності української мови: ствердіння приголосних перед голосними переднього ряду: *вечір, із них, прийшла, вечіріє, визуть, привезли*; регулярно відтворюється *ў*: *ў спалню, ў стол, приїхаў, найшоў*; приставний звук *в* перед голосними *вотравілась*. Проте майже послідовно реалізується основна фонетична закономірність російської острівної говірки – акання: *адін, каторого, хачу, падлеца*. Хоча подекуди й акання нівелює фонетична закономірність української говірки: *подай, відповідає, больніцу, дорога*. Фонетичні закономірності російської острівної говірки з фонетичними закономірностями української подільської говірки створюють оригінальний «фонетичний» візерунок пісні.

В усному українському мовленні функціонують суржикові слова *тіпа, вопщем, атвсчаю, вопще, пойняв, кабудто, наведено, конешно*, які його засмічують. У розмовному мовленні можна почути: *Ви к нам у недељу приедете?*; *Женціна, ви шо не відете: я паду*; *А ти, тіпа, не знаєш?*; *Я уверена, шо справлюсь*; *Мені нада дозвіл*; *Маю щє кучу справ*; *Дайте, будь ласка, білет до Києва*; *Від його слів я ростроїлась*; *Ростерялась – не знала шо й казать*.

Додаткова відомості. В Україні є письменник Сергій Сергійович Saigon, 1985 р. н. (Лещенко Сергій Сергійович) – ветеран російсько-української війни. Письменник родом із Дніпропетровської області, вивчав політологію в Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара. Письменник пише і дає інтерв'ю суржиком, аргументуючи це тим, що так говорять хлопці в окопах і бліндажах. Можливо, згодом це явище отримає назву *субкультура окопів і бліндажів*.

У 2020 р. вийшов його російськомовний роман «Юпак» (Юпак – назва мотоцикла «Юпітер»), це книга про степове звичайне українське село зі своїми давніми традиціями та зі своєю мовою, де майже нічого не відбувається зазвичай, це книга про село, яке було до ери інтернету і соціальних мереж (1986 р.).

Книга, написана російською мовою, була перекладена українською. У грудні 2020 р. українськомовний переклад роману Лещенка «Юпак» Вікторії Назаренко став лауреатом премії Книга року ВВС 2020. Герої твору спілкуються суржилом – ця частину твору залишилась неперекладеною. С. Лещенко переконаний, що в літературі варто віддзеркалювати реалії життя українських людей і не доводити мову персонажів до ідеального варіанту, послуговуючись літературними нормами, адже в нашому повсякденному житті ми так не говоримо. Напр.:

– Здрааастуйте, Пантелеймооонович! Як ваше драооцінне здороов'ячко?..

– Здрастуй, Федорович, спасіба, вашими молитвами. А ти як? Сідай, не стій, – красивим, начальничим басом прогримів на весь кабінет його власник. Федоровичу здалося, що від цього голосу захитався на стіні портрет Горбачова у рамці.

– Як Вера, не боліє? – продовжив Пантелеймонович, всідаючись на своє місце.

– Трошки давленіє беспокоє, а так нічого, варення варе оно.

– Дааа, не молодшаєм ми... Мені он вже шійсяят, а скільки не вспів ще, – задумливо дивлячись у відчинене вікно, вже тихіше забасив голос.

– Цей, Пантелеймонович, я собствєнно по ділу, – Федорович засовався на стільці.

– Да. Кажи. Бери закурюй, – повернувся до співрозмовника сивий, простягаючи йому скляну попільничку.

– Та я не той, я бросив. Я до тебе прийшов як до начальніка стройучастка. Мені доска треба, на гараж. Так от думав, може ти, Пантелеймонович, даси мені машину доски по старій дружбі, га? – голос Федоровича знов забринів улєсливими нотками, а погляд запонадливо намагався зловити погляд Пантелеймоновича.

– На який ще гараж? – здивуєвся начальник буддільниці.

– Мотоцикол мені дали, – розпливаючись посмішкою, відповів Федорович.

– Який ще мотоцикл? За шо? – не заспокоювався Пантелеймонович.

– «Юпітер», двухциліндровий. Як за шо?! Я ж ліквідатор! Ось і до мене очердь дійшла. В мене ж удостовєреніє єсть (Saigon, с. 7–8).

5. Запозичення як одна із причин мовної синонімії. Абсолютні синоніми

Однією з причин лексичної синонімії є запозичення з різних мов на позначення одного денотата. *Янтар* «скам'яніла викапна смола хвойних дерев (перев. жовтого кольору різних відтінків); використовується для виготовлення прикрас, мундштуків для куріння тощо» [СУМ, XI, с. 646] – запозичення з литовської мови [ЕСУМ, VI, с. 547]; *буриштин* «те саме, що янтар» [СУМ, I, с. 262] – запозичення з німецької мови через польську, складається з основ дієслова *bernen* «горіти, полум'яніти» і іменника *Stein* «камінь» [ЕСУМ, I, с. 305]. *Фарфор* «мінеральна маса з суміші каоліну, пластичної глини, кварцу й польового шпату (перев. білого кольору), яка після відповідної обробки просвічується в тонкому шарі; використовується для виготовлення тонкого посуду, виробів декоративного та прикладного характеру, ізоляційних матеріалів і т. ін; порцеляна» [СУМ, X, с. 566] – через посередництво турецької мови запозичено з арабської, первісне значення титул китайського імператора і назва провінції в Китаї, що славилась виробництвом порцеляни [ЕСУМ, VI, с. 76]; *порцеляна* «керамічна маса білого кольору, що використовується для виготовлення тонкого посуду, декоративних виробів, ізоляційних матеріалів і т. ін; фарфор» [СУМ, VII, с. 300]; через польське посередництво назва запозичена з італійської мови. іт. *porcellana* є результатом перенесення (за подібністю) назви *porcellana* «морська черепашка» [ЕСУМ, VI, с. 533].

Зі значенням «коштовий прозорий камінь яскраво-зеленого забарвлення» в українській мові відомі два слова – *смарagd* (гр. *smaragdos*) і *ізумруд* (перс.) [СИС, с. 463].

Алмаз «прозорий, звичайно безбарвний мінерал і коштовний камінь, що блиском і твердістю перевищує всі інші мінерали; огранований певним чином називається брильянтом» [НТСУМ, I, с. 25] – запозичення з тюркських мов [ЕСУМ,

I, с. 62]. Слово *брільянт* запозичене з французької мови, можливо, через німецьке посередництво; фр. *brillant* «блискучий, ясний» [ЕСУМ, I, 257]. *Діамант* «дорогоцінний камінь, алмаз, штучно огранений і відшліфований» [НТСУМ, I, с.551] – запозичення з середньолатинської мови, походить від гр. «твердий метал, сплав, сталь» [ЕСУМ, II, с.83].

Синонімічний ряд «автомобільна дорога» формують запозичені слова: *автострада*, *шосе*, *траса*, *хайвей*. Пор.: *автострада* (іт.), *автомагістраль* (авто + лат.) – «широкий бетонований шлях (без поперечних переїздів) для масового автомобільного руху» [СУМ, XI, с. 14]; *шосе* (фр.) – «дорога з асфальтовим, цементно-бетонним покриттям, вимощена щебенем тощо» [СУМ, XI, с. 511]; *траса* (нім.) – «широкий асфальтовий шлях, що з'єднує великі міста, важливі об'єкти тощо» [СУМ, X, с. 237]; *хайвей* (англ.) «велика автомобільна дорога, шосе, автомагістраль» [ССІС, с. 346].

Синонімами є лексеми *помідор*, *томат*, *патлажан*, *парадайка*. *Помідор*. «1. Однорічна овочева рослина родини пасльонових з червоними або жовтими їстівними плодами. 2. Соковитий плід цієї рослини» [НТСУМ, II, с. 788]. Назва запозичена з італійської мови – *pomidori* (мн.), *pomodoro* (одн.), виникла внаслідок злиття елементів словосполучення *rotto d'oro* «помідор» (букв. «золоте яблуко»), складається з слів *rotto* «яблуко», *d'* «від» і *oro* «золото», що зводиться до лат. *aurum* «тс.» [ЕСУМ, IV, с. 508].

Додаткова відомості. Відкривши Америку, європейці познайомилися з помідором, на всякий випадок оголосили його отруйним, назвавши *вовчим персиком*. Рослина потрапила з Іспанії до Португалії, а звідти до Італії, до неї ставилися як до декоративної рослини. Однак з часом його скуштували і він сподобався. У XV ст. у Голландії його вже називали не *вовчим персиком*, а *яблуком золота*, *яблуком кохання*. Такі назви умотивовані кольором плодів; жовтий колір привезених помідорів нагадував золото, що і відтворює італійська назва. Французи називали цю рослину *рот д'амур* «яблуко кохання». У 1780 р. помідори потрапили до Росії. З того часу селекціонери вивели до 2000 сортів, причому

найбільший плід важить до 800 г, а найменший – 25 г (напр., *чері* – група гібридних сортів помідорів з маленькими плодами, звідси й назва *англ.* «вишня»), плоди помідорів мають широкий кольоровий спектр. Цікаво, що на батьківщині помідорів про них забули. Після завоювання Америки аптеки та інки перестали садити помідори, їх завезли туди через 400 років після відкриття Америки. Таким чином помідори вдруге завоювали свою батьківщину [125, с. 87].

У Англії, Німеччині, Швеції цю рослину і плоди називають *томат* – від старої мексиканської назви *tomatl*. В українській мові *томат* «1) помідор, червоний баклажан; 2) соус, паста з помідорів» [НТСУМ, III, с. 550].

Лексема *парадайка* (австр. *der Paradeis* від. уг. «райське яблуко») функціонувала в буковинських говірках.

Паралельно з лексемою *апельсин* в українській мові функціонує слово *помаранча*. *Апельсин*. «1. Вічнозелене плодове цитрусове дерево, яке росте на півдні. 2. Запашний, соковитий плід цього дерева жовтогарячого кольору» [СУМ, I, с. 54]. Слово голландського походження, прийшло до нас через російську мову. Апельсин завезли в Європу португальці в XV ст. із Китаю чи Індокитаю. Голландське *appelsien*, букв. «китайське яблуко», утворене під впливом фр. *potte de Chine* «тс.» [ЕСУМ, I, с. 79]. *Помаранча*. «1. Субтропічне вічнозелене цитрусове дерево родини ругових 2. Запашний оранжево-червоний кулясто-приплюснутий плід цього дерева, який має товсту гірку шкірку і гіркувато-кислий м'якуш. 3. Апельсин» [НТСУМ, II, с. 786]. Назва запозичена, можливо, через польське і частково німецьке посередництво з італійської мови; іт. *pomarancia* складається з основ *potto* «яблуко» і *arancia* «апельсин» [ЕСУМ, IV, с. 508].

Додаткова відомості. Пор. також:

Аборигени (лат. *ab origine* «від початку») – місцеві (корінні) жителі країни будь-якої місцевості, що живуть здавна на цій території; *автохтони* (від. гр. «сам, земля») – перше, корінне населення країни.

Абат (лат. *abbas (abbatis)* з гр. *ἀββα* від араб. *абба* «батько») – 1) глава католицького чоловічого монастиря; ігумен; 2) у Франції – католицький священник [СУМ, I, с. 2]; *ігумен* (англ. *hegimen*, гр. *ἡγούμενος* «той, що веде, йде попереду») «у православній церкві – управитель чоловічого монастиря» [СУМ, IV, с. 10].

У буковинських говірках фіксуємо слова-дублети, які відрізняються походженням: *абрикос* – запозичення з голландської мови, яке зводиться до лат. *praecoquius* «скороспілий» [ЕСУМ, I, с. 39]; *дзензури, центури* [СБГ, с. 621] – запозичення зі східнороманських мов: рум. *zărzăr* «абрикос» [ЕСУМ, II, с. 55]; *муралі, марелі* через посередництво польської або німецької мов запозичено з італійської; іт. *amarella* зводиться до виразу *de Armenia* «з Вірменії», вторинно зближеного з *amārus* «гіркий» [ЕСУМ, III, с. 513].

Персик – назва, запозичена з середньолатинської мови, зводиться до словосполучення «перське яблуко» [ЕСУМ, V, с. 353]; *бросквина* – запозичення із середньолатинської мови через польське посередництво [ЕСУМ, I, с. 263].

Слово *айва* запозичене з кримсько-татарської або турецької мов [ЕСУМ I, 53]; *гутей, гутея* – з румунської [ЕСУМ I, 628].

До синонімічних пар входять власне українські та запозичені слова. *Гирло*. «1. Місце, де річка впадає в океан, озеро або іншу ріку: кінець нижньої течії ріки, дельта, розтока, рукав, протока (між лиманами). 2. Вузька протока, яка об'єднує річки, лимани між собою або з морем. 3. Вихідний отвір у чому-небудь» [НТСУМ, I, 427]. Внутрішньою формою для назви *гирло* є слово *горло*. *Дельта*. «Гирло річки з численними острівцями на замуленій низині» [НТСУМ, I, с. 524]. Слово походить від назви четвертої літери грецького алфавіту, форму якої нагадує розгалужене гирло річки (спочатку дельтою називали гирло Нілу), назва *дельта* має зв'язки з фінікійським «двері»; назва літери була зумовлена подібністю її первісного написання (у фінікійців) до форми *дверей*» [ЕСУМ, II, с. 29].

Близькі за значенням слова *обряд*(укр.), *звичай* (укр.), *ритуал* (лат.), *церемонія* (лат.).

Обряд «1) сукупність установлених звичаєм дій, пов'язаних з побутовими традиціями або з виконанням релігійних настанов; 2) *заст.* церемонія» [СУМ, V, с. 574] – псл. *obrędъ* пов'язане з дієсловом *ređiti* «влаштувати, впорядкувати», утвореним з префікса *ob-* і дієсловом *ređiti*, похідного від *ređъ* «ряд, порядок» [ЕСУМ, IV, с. 144].

Звичай «загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті якого-небудь народу, суспільної групи, колективу» [СУМ, III, с. 476] – псл. *vyknŏti* «набувати знань, навичок; учитися» [ЕСУМ, II, с. 250].

Ритуал «сукупність обрядів, що супроводжують релігійну відправу і становлять її зовнішнє оформлення; 2) вироблений звичаєм або запроваджений порядок здійснення чого-небудь; церемонія, церемоніал» [СУМ, VIII, с. 544] – запозичення з латинської мови, лат. *rĭtuālis* «обрядовий» пов'язане з *rĭtus* «релігійний обряд, ритуал; церемоніал богослужіння», очевидно, споріднене з гр. «вага, значення; кількість, число» [ЕСУМ, V, с. 84].

Церемонія «прийнятий або встановлений порядок здійснення якого-небудь урочистого обряду, а також сам обряд; 2) умовності в поводженні, властиві церемонії, людині; поведінка церемонної людини» [СУМ, XI, с. 202] – запозичення з латинської мови, лат. *caeremŏnia* «благоговіння; святість, побожність; шанування; культовий обряд; (первісно) обряд, що його виконували етрусські жерці в місті *Caere* (поблизу Рима)», утворене від назви міста *Caere* і форманта *-tŏnia*, що позначав дію або результат дії і споріднений із грецьким формантом *-τῶν* «той, що пам'ятає» [ЕСУМ, VI, с. 240].

Пор. також: *відступ* – *абзац* (нім.), *оплески* – *аплодисменти* (фр.), *словесний* – *вербальний* (лат.), *людиноненависник* – *мізантроп* (гр.), *учитель*, – *педагог* (гр.), *помилка* –

аберація (лат.), *воротар* – *голкіпер* (англ.), *летовище* – *аеропорт* (гр.), *наклад* – *тираж* (фр.), *водій* – *шофер* (фр.), *часопис* – *газета* (іт.).

6. Калькування як спосіб словотвору

Абсолютні синоніми виникають внаслідок словотвірних кальок. *Калька* (фр. «копія, наслідування») – слово чи вираз, які є буквальним перекладом іншомовного слова або виразу; зокрема і за частинами з наступним складанням їх у ціле згідно із законами словотвору мови, у якій відбувається калькування.

Виокремлюють *словотвірні кальки* (орфографія – *правопис*, гронограф – *літопис*, демократія – *народовладдя*) та *семантичні* (*витончений*, *тонкий* «вишуканий»; *ліві* (революційні), *праві* (консервативні), у Франції на засіданні конвенту партія жирондистів сиділа справа, а партія монтаньярів зліва).

Як кальки постали такі слова: *милозвучність* (з гр. через рос.), *православний* (з гр. через цсл.), *землеробство* (з лат. через рос.), *підмет* (з лат.), *міжнародний* (з фр.), *розвиток* (з фр. через рос.), *землетрус* (з нім. через рос.), *мовознавство* (з нім.), *перевиробництво* (з нім. через рос.), *півострів* (з нім. через рос.), *підприємство* (з нім. через рос.), *поняття* (з нім. через рос.), *світогляд* (з нім.), *світобачення* (з нім.), *недолік* (з рос.), *самовизначення* (з рос.), *займенник* (з лат.), *народовладдя* (з гр.), *самоврядування* (з гр.), *правник* (з лат.), *православ'я* (з гр. через цсл.), *беззаконня* (з гр. через цсл.), *безумець* (з гр. через цсл.), *благодаріння* (з гр. через цсл.), *благословення* (з гр. через цсл.), *благовоління* (з гр. через цсл.), *єдинодушність* (з гр. через цсл.), *ідолослужіння* (з гр. через цсл.), *преображення* (з гр. через цсл.), *пустослів'я* (з гр. через цсл.).

Напівкальками кваліфікують мовні одніці: *телебачення*, *антинародний*, *антитіла*, *інтербачення*, *річ в собі*, *світобачення*, *світовідчуття*, *світорозуміння*.

Отже, причиною синонімії є запозичені слова з тією самою внутрішньою формою: *азбука – алфавіт* (гр.), *порядок – дисципліна* (лат.), *недолік – дефект* (лат.), *народовладдя – демократія* (гр.), *самоврядування – автономія* (гр.), *доказ – аргумент* (лат.), *воротар – голкіпер* (англ.), *недокрів'я – анемія* (лат.), *промисловість – індустрія* (лат.), *дослід – експеримент* (лат.), *чернець – монах, безглуздя – абсурд* (лат.), *приспосувати – адаптувати* (лат.), *погруддя – бюст* (фр.), *іспит – екзамен* (лат.), *образ – імідж* (англ.), *відшикодування – компенсація* (лат.), *сполучення – комунікація* (лат.), *зосереджувати – концентрувати* (лат.), *гасло – лозунг* (нім.), *посередник – маклер* (нім.), *брокер* (англ.), *ліки – медикаменти* (лат.), *спогади – мемуари* (фр.), *дійсний – реальний* (лат.), *прибутковий – рентабельний* (нім.), *сувій – рулон* (фр.), *послуги – сервіс* (англ.), *приправи – спеції* (лат.), *підпорядкування – ієрархія* (гр.), *невдача – фіаско* (іт.), *богослов'я – теологія* (гр.), *суспільний – соціальний* (лат.), *нагорода – премія* (лат.), *відсоток – процент* (лат.), *пересадка – трансплантація* (лат.), *повтор – тавтологія* (гр.), *накопичувати – акумулювати* (лат.), *зnezараджувальний – асептичний* (гр.), *коливання – вібрація* (лат.), *занепад – деградація* (лат.), *викривлення – деформація* (лат.), *поодинкий – спорадичний* (гр.), *ціннісний – валідний* (англ.), *різнорідний – гетерогенний* (гр.), *однотипний – гомогенний* (гр.), *описовий – дескриптивний* (лат.), *визначити – детермінувати* (лат.), *порівняльний – компаративний* (лат.), *відповідник – еквівалент* (лат.), *ущільнювати – конденсувати* (лат.), *очищений – рафінований* (фр.), *вторинний – секундарний* (лат.) [115. с. 92–102].

Нерідко стилістичні помилки зумовлені семантичною тавтологією, внутрішня форма запозиченого слова стилістично неправильного словосполучення дублює внутрішню форму власне українського слова: *прейскурант ціни* (прейскурант – фр. «ціна + поточний»); *старий ветеран* (ветеран – лат. «старий, досвідчений»); *місцевий абориген* (абориген – лат.

«від початку»); *передовий авангард* (авангард – фр. «передовий загін»); *свій автопортрет* (авто – гр. «свій»); *вільна вакансія* (вакансія – лат. «вільний»); *дезорганізатор порядку* (дезорганізатор – фр. «порушення порядку»); *дивний парадокс* (парадокс – гр. «дивний, раптовий»); *хронометраж часу* (хронометраж – гр. «міра часу»); *захисний імунітет* (імунітет – лат. «вільний від будь-чого»); *пам'ятний сувенір* (сувенір – фр. «подарунок на пам'ять»); *меню страв* (меню – фр. «листок з переліком страв і напоїв»); *перший дебют* (дебют – фр. «початок»).

7. Поняття про мовний пуризм

Пуризм – крайній вияв турботи про чистоту рідної мови, орієнтація на встановлення літературних норм, оберігання мови від впливу інших мов, запозичень, очищення від нелітературних одиниць, діалектизмів, просторіч тощо [95, с. 541]. У мовознавстві виокремлюють дві течії: «крайніх» і «поміркованих» пуристів (відповідно дві школи: «київську» та «харківську»). Крайніми пуристами вважають А. Кримського, Є. Тимченка, О. Курило, М. Гладкого, С. Смеречинського, В. Сімовича, І. Огієнка. До поміркованих належали О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило, В. Ганцов, А. Ніковський. Якщо помірковані пуристи вважали, що «досить заповнити мовні прогалини, куди дотепер звичайно потрапляли російські слова як своєрідні готові формули», то представники крайніх пуристів пропонували «на додаток замінити елементи, що сприймалися як не властиві українській мові, на питома національні» [304, с. 112].

Пуристи пропонували запозичені терміни замінити питомими українськими словами: горизонт – *небозем*, адрес – *насилка*, пенсне – *носохватка*, егоїст – *самотник*, косинус – *стіжок*, екватор – *рівник*, маятник – *хитун*, фільтр – *цідило*, кабінет – *робітня*, казарма – *кошара*, футбол – *копаний м'яч*, галерея – *кружганок*, бібліотека – *книго-*

збірня, діаметр – поперечник, еритроцит – червонокрівець, атом – неділка, елемент – червень, паралель – рівнобіжник, синтаксис – складня, діагональ – косина, період – наворот.

У 1861 р. у журналі «Основа» Михайло Левченко опублікував коротку статтю «Заметка о русинской терминологии», присвячену проблемі розроблення української наукової термінології на основі української народної мови [156, с. 184]. Наприкінці статті, обстоюючи створення українськомовної термінології, проаналізував переклад 128 іншомовних термінів та запропонував до них відповідники із живої народної мови. Також додав короткий словник, напр.: *алкоголь – винець, полюс – бігун, фабрика – виробня, граматика – мовниця, математика – численниця, квадрат – двукрат, куб – трикрат, астрономія – зірниця, орбіта – обіжниця, арифметика – щотниця, алгебра – німа щотниця, або німощот, алегорія – інослов.*

У 1862 р. у журналі «Основа» П. Єфименко опублікував статтю «По поводу заметки г. Левченка о русинской терминологии», у якій підтримав М. Левченка і подав власні українські відповідники до іншомовних термінів. З поміжних: *автограф – самопис, аксіома – самоправда, аналогія – подобенство, алея (від фр. aller «іти») – хідник.*

Однак є протилежне явище – питомі українські слова витіснили запозичені: *дефравдація – розтрата, індагація – допит, інсургент – повстанець, конклюдія – висновок, курація – лікування, обсервація – спостереження, опінія – громадська думка, офензива – наступ.*

Мовознавець Святослав Караванський, який обстоював український правопис 1928 р., наголошував: «Часом окреме слово може бути настільки містким, що заступає кілька слів»: *довкілля – навколишнє середовище, осідок – місце перебування, ракетолітак – космічний апарат неодноразового використання, руханка – гімнастичні вправи,*

факсувати – передавати факсом, фільмувати – робити кінозйомку, цегельня – цегельний завод» [115, с. 7].

У науково-популярному виданні «Секрети української мови» він пише: «Нормальний розвиток української мови остаточно спинено в 30-х роках ХХ ст., коли цей розвиток було підпорядковано політичним цілям... Політичні цілі окупантів вимагали знівелювати самобутність української мови, «підправити її відповідно до норм і законів мови російської. Таку практику обґрунтовано потребою «інтернаціоналізації»... Уживання інтернаціоналізмів, коли у своїй мові нема чим їх заступити, цілком виправдано. А в УССР українцям накидувано інтернаціоналізми там, де ми мали свою самобутню лексику: абсурд – *безглуздя, нісенітниця*; авантюрист – *пройдисвіт*; вертикальний – *прямовислий, простовисний*; гармонія – *злагода*; горизонт – *обрій, видноколо, виднокруг*; експлуатація – *визиск*; ембріон – *заплідок, зародок*; горизонтальний – *поземний*; імідж – *образ*; клімат – *підсоння*; консенсус – *згода, погодження*; окупант – *найманець*; принцип – *засада*; пріоритетий – *першорядний*; результат – *наслідок*; циркуляр – *обіжник» [115, с. 45].*

С. Караванський зазначає: «Занадто часте вживання іншомовних слів дехто вважає за ознаку освіченості. Досвід і практика показують, що любов до «вчених» слів часом приховує брак освіти і незнання рідної мови. Годі заперечувати, що сучасна культурна людина не може не вживати іншомовної лексики, а надто у сфері науки. Проте надмірне вживання іншомовних слів, а тим паче козиряння цим вживанням, не прикрашає мови сучасників. Іншомовні слова треба вживати там, де необхідно, де без них нема як обійтися. Там же, де є можливість вживати свою лексику, краще вживати свою».

Він наводить перелік іншомовних слів, які подекуди – не в усіх випадках вживання – можна замінити українськими формами, мовознавець пропонує замінити їх діалектними

словами: абрикоса – *жерделя*; аванс – *завдаток*; авантюра – *пригода*; аудієнція – *прийняття*; автентичний – *справжній, непідроблений*; автоматичний – *саморушійний*; агресивний – *напасницький*; аеродром, аеропорт – *летовище*; азартний – *затятий*; аксесуари – *причандали*; активізувати – *розворушувати*; анекдот – *побрехенька, сміховина, сміх*; анестезія – *знечулення, знеболення*; арбітр – *посередник*; банальний – *заїжджений, заяложений, утертий*; бандит – *харциз, харцизяка*; бібліотека – *книгозбірня*; білет – *квиток*; борт – *облавок*; вентиляція – *продух*; візит – *відвідини*; волейбол – *відбиванка*; вульгарний – *вуличний*; гібрид – *мішанець*; гімн – *славень*; гарнізон – *залога*; гвинтівка – *кріс*; гірлянда – *плетениця*; дебоширити – *галабурдити*; дилема – *одне з двох, або- або*; діапазон – *засяг*; екіпаж – *залога, обслуга*; експромтом – *просто з мосту, спржогоу*; ексцес – *вибрик, випад, переборщення*; емаль – *склиця, поливо, полива*; етика – *доброзвичайність*; інтернат – *гуртожиток*; інтригувати – *плекти павутину*; інтуїтивно – *серцем, нутром, як розуміють малі діти*; інфекція – *зараза*; іронізувати – *підштрикувати*; кабінет – *робітня*; каркас – *снасть, кістяк*; категорично – *руба, сказати, як відрубати*; клапан – *хлипавка*; кокетувати – *строїти фіглі-миглі*; колега – *однокашник*; колекція – *збиранця, збірка*; команда – *обслуга (танка), дружина (футбольна)*; командний склад – *старшина*; кредитор – *лихвар, позичайло*; манірно – *спанська*; меморіальний – *вікопомний*; монетний двір – *карбівня*; параліч – *грець, родимець*; пензель – *квач*; перпендикулярно – *сторч*; молочні продукти – *набіл*; прозаїк – *повістяр*; ревматизм – *гризь*; ремонт – *направа*; рецепт – *припис*; ризикувати життям – *важити головою*; саркома – *м'ясак*; сибарит – *розкошлюб*; скептик – *зневіра*; сконфузитися – *завстидатися*; слайд – *прозірка*; соус, сос – *підлива*; сцена – *кін*; термін – *реченець*; тумба – *стовпець*; фан-

фарон – *принда*; фарш – *начинка*; флюгер – *погодник, млинок*; фронтон – *причілок*; циркулювати – *кружляти* [115, с. 92–102].

Юрко Зелений, український журналіст, музикознавець, публіцист, громадський діяч, вважає, що наразі найбільша проблема української мови не русизми, а англіцизми. Він уклав «Словничок-Новотвірничок», який продовжує ідеї С. Караванського, пор.: хіт-парад – *дахівка*; драйвер – *зрушувач, урухомник, запускач*; оператор – *орудник*; комп'ютер – *верстак*; відеокліп – *виднограй*; музикант – *гудець*; акредитація – *оголошення*; сайт – *іменна сторінка*; спонсор – *коштодавець*; легкове авто – *легківка*; афіша – *оголоска*; пресреліз – *обіжник*; журналіст – *новинар*; папка – *складня*; інтерв'ю – *вивідка* [251].

Пуристичні тенденції властиві сучасним ЗМІ, напр.: *водограй* замість фонтан, *гвинтокрил* – вертоліт, *славень* – гімн, *троща* – аварія, *хитавиця* – землетрус, *летовище* – аеропорт, *світлограй* – петарда, *трус* – обшук, *книгозбірня* – бібліотека, *руханка* – фізкультурні справи, *вбиральня* – туалет, *наклад* – тираж.

Отже, проблема запозичених назв визначає два наукові вектори в мовознавстві. По-перше, запозичення мають прикладний характер до дисциплін історичного циклу, міжмовні зв'язки ілюструють історичний поступ нації. По-друге, запозичені слова потребують визначення лінгвального статусу. Соціальний чинник цього прошарку лексики спричиняє виокремлення нової галузі мовознавства – неології, уналежнює питання культури українського мовлення. Культурологічний чинник (перетин національних культур) визначає статус запозичених назв як екзотизмів, варваризмів та макаронізмів. Між екзотизмами та варваризмами (транслітерованими) тривка межа. Транслітеровані варваризми входять здебільшого до молодіжного, професійного (фешн-

індустрія) мовлення, нетранслітеровані – ознака художньої літератури. Макаронізми мовці використовують для створення іронічно-гумористичного (комічного) ефекту. Запозичені назви детермінують такі лінгвістичні феномени, як суржик, синонімія, пуристичні тенденції.

Практичний блок

I. Контрольні питання з теми

1. Які два ЛСВ має термін *запозичення*?
2. Схарактеризуйте широке і вузьке значення ЛСВ² терміна *запозичення*.
3. Що таке *етимологічно споріднені слова*?
4. У яких словниках відтворено два процеси – походження і запозичення, у яких вказано лише запозичення?
5. Пригадайте, як визначається рід незмінних іменників. Чи належать такі іменники до відмін?
6. Які мови, на думку Е. Сепіра, виконували роль провідників культури?
7. Як пов'язані терміни-запозичення (вузьке значення) з назвами мов?
8. Пригадайте ознаки запозичень з різних мов (тюркських, церковнослов'янської, англійської, французької, німецької, італійської тощо).
9. Що таке *англіцизми*?
10. Що таке *інтернаціоналізми*?
11. Пригадайте, які слова української мови увійшли до інших мов? Що вивчає *неологія*?
12. Визначте одну з рис сучасної української мови щодо запозичених слів.
13. Що таке *неологізм*? До якого угруповання слів за активним і пасивним складом належать неологізми? Яка мова наразі поповнює клас неологізмів?
14. Які тематичні групи поповнюють неологізми?

15. Що таке *алегроформи*? Яке мовлення поповнюють ці слова?
16. Що таке *екзотизми*? Наведіть приклади.
17. Що таке *варваризми*? У яких двох способах відтворення реалізуються варваризми?
18. Що таке *етнолексми*?
19. Який стиль називається *макаронічним*? Які ознаки має цей стиль?
20. Що таке *суржик*, *суржикові слова*?
21. Який лінгвістичний феномен призводить до суржику?
22. Що таке *абсолютні синоніми*?
23. Які причини призводять до абсолютних синонімів?
24. Що таке *калькування*? Які є типи кальок?
25. Поясніть стилістичні помилки, напр., *старий ветеран*, з опертям на поняття *внутрішня форма слова*.
26. Що таке *пуризм*? Які два типи пуристичних тенденцій властиві українській культурі?

II. Проблемні завдання

1. Підготуйте реферативну доповідь на одну із тем:

- ❖ Запозичення та їхнє місце в лексико-семантичній системі української мови.
- ❖ Екзотизми як засоби міжкультурної комунікації.
- ❖ Варваризми в мові сучасних часописів.
- ❖ Ненормативне калькування в сучасній українській мові.
- ❖ Суржик в сучасних художніх творах українських письменників.
- ❖ Проблема мовного пуризму в українському мовознавстві.

2. Укладіть короткий словник іншомовних слів на позначення їжі та напоїв в українській мові.

3. Ознайомтеся з публікаціями:

Навальна М. Варваризми в мові сучасної української періодики. *Психолінгвістика*. 2012. Вип. 9.

Петришин О., Лужецька О. Новітні англomовні запозичення як засіб міжкультурної комунікації. *Молодий вчений*. 2018. № 3.1 (55.1).

4. Проаналізуйте працю:

Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. Київ, 2019.

5. Доберіть до поданих запозичених слів українські відповідники. На вашу думку, вживання яких іншомовних слів є виправданим?

Дефект, фіаско, приватизація, компетентність, репрезентація, компенсація, домінувальний, рентабельний, абсолютний, ідентичний, конфіденційний, адекватний, авансувати, варіювати, пропагувати, адаптувати, акцентувати.

6. До поданих запозичених слів, користуючись Словником іншомовних слів, доберіть синонімічний ряд українських слів (наприклад: лаконічний – *небагатослівний, короткомовний, стислий*).

Симптом, реалізація, експеримент, традиція, номенклатура, пріоритет, гіпотеза, інцидент, категорія, аргумент, хронічний, реальний фундаментальний, енергійний, терміновий, ідентичний, консервативний, стимулювати, ліквідувати, реалізувати, донат.

7. Ознайомтеся з публікацією:

Словарь современного модника:
мастхэв, снэпбэк и тотал-лук.

Визначте лінгвальний статус
запозичених назв.

Тема 8

КАРТИНА СВІТУ – УНІВЕРСАЛЬНЕ СВІТОГЛЯДНЕ ПОНЯТТЯ

*Мова – не тільки засіб
спілкування, а й інструмент
мислення та пізнання світу*

І. Ющук.

План

1. Поняття про картину світу.
2. Класифікації КС.
3. Поняття про мовну КС.
 3. 1. Наївна картина світу.
 3. 2. Європейське неогумбольдтіанство: постать Лео Вайсгербера в етнолінгвістиці.
 3. 3. Ознаки МКС.
4. Концептуальна КС. Поняття про концепт.
 4. 1. Концепт «колір» в українській мові.
5. Поняття про мовну свідомість.

Теоретичний блок

1. Поняття про картину світу

Вийшовши з надр природничих наук, термін *картина світу* (далі *КС*; увів до наукового обігу німецький фізик, який першим отримав електромагнітні хвилі, Генріх Герц) став загальнонауковим. *КС* – сукупність уявлень, понять, знань, суджень, оцінок про світ; складно структурована цілісність, спричинена світоглядом, світосприйняттям та світовідчуттям.

Термін *КС* набув широкої популярності та став загальнонауковим поняттям завдяки 1) високому ступеню узагальнення; 2) інтегральній основі, яка вимагає полідисциплінарного підходу до аналізованих явищ; 3) можливості застосування

до знань про світ різноманітних класифікацій та 4) вдалому метафоричному вираженню.

Деякою мірою термін КС корелює із поняттями *культура* (пригадаймо ЛСВ¹ слова *культура*), *цивілізація*. Однак КС – термін когнітології, відповідає засадам гносеології (гносеологія – розділ філософії про знання: класифікація знань, способи отримання). Знання – перевірений суспільно-історичною практикою і доведений логікою результат процесу пізнання дійсності, адекватно відображений у свідомості людини у вигляді уявлень, понять, суджень, теорій.

2. Класифікації КС.

З урахуванням фактору часу та світоглядних систем людства виокремлюють такі види КС:

- міфологічна КС;
- релігійна КС;
- наукова КС (фізична, хімічна, біологічна, географічна, математична (єдина КС, яка може обійтися без мови) тощо.

Міфологічна КС – сукупність знань, відомостей, гіпотез про світ, відтворених у міфології. Антична міфологія – сукупність міфів – спосіб розуміння світобудови, світосприйняття давніх греків, для якого властиве «олюднення» надприродних істот. Міфологічна КС ґрунтується на архетипних уявленнях давніх греків, творчо осмислених і зреалізованих у «поетичних» текстах.

Міфологічна КС містить відомості про світ, якими володіли греки, успадковані від інших народів. Ідею про поділ суші на схід і захід висловили ще фінікійці: *асу* і *ереб* «схід» і «захід», з яких утворено назви *Азія* і *Європа*. Цю ідею підтримали давні греки (Гекатей Милетський IV ст. до н.е.). За іншою версією, у догрецькі часи на східному березі Егейського моря була місцевість Ассува. Греки, освоюючи цю територію, переробили назву в *Азію*.

Грецька міфологія ґрунтується на наївному, романтичному мисленні. Так, античні міфи пояснюють топоніми, поетизуючи їх, створюючи навколо них легенди. Європа – частина світу. Євразія – материк, назву якого ввів О. фон Гумбольдт. За міфами, Європа – дочка сідонського володаря Агенора, Зевсова обраниця, яку він викрав, перетворившись на бика. Ім'ям *Європи* названо одну з частин світу (Глов., с. 41–44).

Давньогрецька міфологія пов'язує назву *Егейське море* з ім'ям афінського царя *Егея*, який кинувся зі скелі в море, оскільки помилково вирішив, що його син Тесей загинув на Криті, убитий Мінотавром.

Дарданелли – протока між Європою та Азією, поєднує Мармурове та Егейське моря. Протока названа за містом *Дарданус*. Грецька назва *Геллеспонт*, де *понт* «море». Елемент *гелл* – ще догрецька назва. Намагаючись осмислити назву, греки створили легенду про *Геллу*, що втопилась у морі.

Іонічне море є центральною частиною Середземного моря, між південно-західним берегом Балканського і південно-східним берегом Апеннінського півострова та островами Крит і Сицилія. За однією з версій, море названо на честь поселення Іонія, яке омите водами цього моря. За іншою, романтичною версією, море названо на честь жриці Іо, яка служила дружині Зевса – Гері. Іо та Зевс покохали один одного. Ревнива богиня дізналася, що її чоловік Зевс закохався в Іо. Під час сварки між подружжям Іо була перетворена на білу корову. Дехто стверджує, що її перетворила Гера, інші говорять, що це зробив сам Зевс, поклявшись Гері, що він не любить прекрасну жрицю. Гера переконала Зевса подарувати їй цю корову і доручила тисячоокому Аргосу Паноπτу таємно відвести її в Немейський оливковий гай. Зевс звернувся до свого сина – бога злодійства та обману Гермеса – з проханням врятувати Іо. Гермес приспав Аргоса грою на флейті, а потім відрубав йому голову. Звільнена Іо так і залишилася в образі

мовчазної корови. Дізнавшись про те, що Аргус не впорався з дорученням, Гера створила страшного гедзя для того, щоб він всюди переслідував і жалив Іо. Тому Іо, тікаючи від нього, перепливла море, назване її ім'ям (Глов., с. 230).

Релігійна КС реалізує систему світогляду та світосприйняття, обумовлену вірою в надприродне, яка регулює поведінку людини в цьому світі, стримує її від неправедних вчинків, полегшує їй життя, дає життєву силу, насагу та розраду, слугує духовною основою життя. Релігійна КС – символічна, алегорична. Релігійна обрядовість ґрунтується на контагіозній та імітативній магіях.

Релігійну КС реалізує лексика календарної обрядовості. Наприклад, у весняній календарній обрядовості християн *Пасха* – головне свято богослужбного року, встановлене на честь воскресіння Ісуса Христа, що символізує також відродження та оновлення світу, ідею духовного й фізичного відродження. Воскресіння Ісуса Христа, який своєю кров'ю омив гріхи людства, дав йому шанс покаятися і змінити життя на краще, нашарувалося на світоглядні системи попередніх епох. На позначення найбільшого релігійного свята в буковинських говірках побутують слова-дублети *Пасха* (у фонетичному вияві *Паска*) та *Великдень*.

Етимологія народної назви *Великдень* прозора, означає «знаменний, важливий для людства день». У чеській, польській мовах – *Великаніч*.

За Етимологічним словником української мови, слово *Пасха* запозичене через грецьку мову з арамейської, буквально «пасхальне ягня», тому Христа іменують *Агнцем Божим*. За іншою версією, пасха походить від арамейського *песах* «вихід». Старозавітне свято *песах* іудеї відзначають в пам'ять про звільнення з єгипетського полону.

Воскресінню Христа передує *Великий піст*, який триває 7 тижнів, саме стільки часу провів Ісус Христос у пустелі.

У цей час заборонено вживати тваринну їжу, проте найголовніше – душа християнина повинна прислухатись до страждань Господа. Слово *пiст* походить від давньо-німецького *festi* «міцний».

Перший день Великого посту на Буковині мав назву *жилавий* понеділок. У цей день господині пекли *жиляники* «коржі з житньої муки, які їли з тертим хрінном, замішаним з буряковим соком». У говірці с. Митків Заставнівського р-ну пригадали, що пекли коржі з додаванням харчової соди (*потаиу*), на них з'являлися жили, тому й називали *жилавники*.

В останню неділю Великого посту церква згадує в'їзд Христа до Єрусалима, коли єврейський народ величаво зустрів його як царя, кидаючи під ноги пальмове віття. Триумфальний вхід є доказом нестійкості людської слави та марності людського щастя. На Буковині ця неділя має назви, мотивовані назвами дерева, яке першим розпускає бруньки, – *Вербна неділя*, *Бечкова неділя*, *Шуткова неділя*. Номінації *верба* і *шутка* праслов'янського походження, слово *шуткова* пов'язане з *шутий*, у якого первісне значення «гілка без листя». Назва *бечкова* – прикметник від *бечка*, усіченого зменшено-пестливого слова *вербичка*. Голосний *e* у корені слова *бечка* – наслідок фонетичних закономірностей буковинських говірок.

Звичай освячувати вербу цього дня є відгомонам (архетипом) культу рослин. Освячена верба – символ здоров'я. За імітаційною магією, бажаючи людині сили, здоров'я, нею б'ють тричі по голові, при цьому нагадуючи про наближення свята *Не я б'ю, верба б'є, за тиждень буде Великдень*. За народними повір'ями, освячена верба оберігає дім від блискавиці.

Останній тиждень перед Пасхою має назву *Страсна Седмиця*: церква згадує *страсті* «страдання» Ісуса Христа. Велике значення має *Чистий четвер*, у цей день православні муються. На давній культ води нашарувалися

відомості про те, що під час Тайної вечері в Сіонській світлиці Ісус омив ноги учням на знак братської любові та розділив з ними останню трапезу. У *Страсну п'ятницю*, найбільш скорботний день, з церкви виносять *плащаницю* – шматок тканини великого розміру із зображенням відбитку Христа, хресний хід з плащаницею тричі обходить навколо церкви. Слово *плащаниця* – старослав'янське із фонетичними особливостями: літерою *щ* та неповноголоссям *-ла-*.

У ніч Воскресіння Христа проводять святкове богослужіння (Великоднія утрєня і Божественна літургія), у кошиках святять паски, яйця, ковбаси та іншу їжу. Церква благословляє християн після посту споживати скоромне, слово *скором* походить від праслов'янського **skormъ* «жир».

Ісус Христос приніс людству нову філософію, засновану на любові. У християнській обрядовості борошняні вироби, замінивши тваринну жертву, мають ритуальний характер.

Економія мовних засобів – одна з ознак діалектного мовлення – спричиняє багатозначність культурних термінів. Так, слово *паска* в буковинських говірках функціонує з двома значеннями: «назва релігійного свята» і «обрядовий хліб». У гуцульських говірках Буковини паскою називають обрядовий великодній хліб, який споживають у тиждень після Пасхи.

Слово *дора*, що через церковнослов'янську мову запозичено в давньоруську з грецької (гр. Δώρα – форма множини від іменника αορβύ «дар»), у буковинських говірках функціонує зі значенням «проскура», в українських говірках Румунії – «обрядовий хліб», у гуцульських говірках – «великодній кошик (страви, які кладуть у нього)».

На Великдень випікають здобний хліб з родзинками та горіхами – *бабку*, *бабу*, *солодку бабу*. Слово *баба* «обрядовий борошняний виріб» пов'язане з праслов'янським *bab-* «надуватися, розбухати, бути кулястим». Проте мовознавиця Г. Мазур стверджує, що «беручи до уваги архаїчність

обрядової лексики, можна припустити, що лексема *баба* первісно іменувала якусь ритуальну страву (призначену в певні дні для предків – дідів та бабів, але з часом модифікувалася для великоднього печива» [167, с. 159].

Другий тиждень після Паски в церкві святять *аркуш*, роздають прихожанам, які вірять у помічну силу цього ритуального хліба. Грецьке слово *артос* «хліб» буковинські діалектоносії під дією народної етимології пристосували до *аркуш*.

У пасхальному кошику повинна бути тваринна їжа – *сало, шинка, ковбаса*, які символізують душевну радість. За притчею Ісуса Христа, коли повернувся блудний син, батько наказав заколоти вгодоване теля.

Архетип їжі виявляється в тому, що святять не лише тваринну їжу, але й рослинну. Так, обов'язковим атрибутом пасхального кошика є хрін, який кладуть на згадку про гіркоту перебування євреїв у єгипетському полоні. Часник виконує «оберегову» функцію: відганяє нечисту силу від помешкань. Святять цукор, яким за законами асоціативної магії обсипають молодих, щоб життя було солодким.

Сіль – символ достатку, повноти, суті. У Біблії сіль символічний засіб зв'язку між Богом і його народом: *І не оставляй жертви твоєї без солі завіту Бога твого*. У Нагірній проповіді Ісус Христос називає своїх учнів «сіллю землі». Вважається, що сіль – очисна речовина, якої жахається нечиста сила. Зустріч гостей хлібом-сіллю має два значення: вияв гостинності та оберегу. Щоб надати сили солі, її запікали в печі або святили в церкві.

Яскравими пасхальними символами є *писанки, крашанки, салунки, крапанки* (останній стиль запозичений з прибалтійських країн; яйце фарбують одним кольором, а на нього наносять крапочки з воску). З давніх-давен яйце символізувало радість, достаток, плодючість, успіх, любов. Люди вірили, що яйце птаха – зародок життя, символ Бога-

Сонця. Яйце було оберегом людини від злих сил – знахарі викочували ним хворобу.

Для фарбування яєць використовували природні барвники: жовтий колір крашанкам надавав відвар з кори дикої яблуні, фіолетовий – відвар з бузини, темно-червоний – з дубової кори, оранжевий – з цибулиння. Червоний колір символізував радість життя, любов, жовтий – місяць, зорі, урожай, зелений – багатство, рослинний світ та його відродження, блакитний – чисте небо, здоров'я, бронзовий – матінку-землю, чорний з білим – пошану до померлих родичів, їхніх душ.

Геометричний (*хрестики, перехрещені риски, сонце, вогонь, зірничі, круги, сорок клинців*) та рослинно-тваринний (*вазончики, три листики, риби, олені, коники*) орнаменти писанки містять закодовану інформацію – поклоніння сонцю. Дослідники вважають, що українська писанка має понад 100 символічних малюнків. Наприклад, *кривулька* значувала нитку життя, вічність сонячного руху. *Кривулька* або *безконечник* – символ початку і кінця. *Тригер* (або *триніг*) символізував, на думку одних, небо, дрібні крапочки – зерно та дощі, Землю і повітря; на думку інших, – повітря, вогонь і воду або небо, землю і пекло. Для писанок характерні такі орнаменти: *решітки, клинці, віконця, вітрячки, кошики, грабельки, зірки, хрестики, павучки* (назви постали внаслідок семантичного словотвору).

Писанки почали писати ще в епоху бронзи. Давні символи збереглись донині, більшість трансформувалась у християнські: *знаки сонця* символізують Христа, *заитриховані квадратики, ромбики, трикутники* – засіяну землю; *крапочки* – зерно (зародження життя); *безконечники-змійки* – воду; *риба* – жертвоприношення; *трикутники із зубчиками* – хмарки; *свастика* – *знак сонця* – народження дитини.

Додаткові відомості. У Коломиї є музей «Писанка», у колекції якого понад 6000 писанок з різних регіонів України та країн

світу. За результатами акції Сім чудес України музей посів восьме місце – за голосами інтернет-користувачів та сімнадцяте – за голосами експертів.

У розповіді діалектоносіїв про збирання великоднього кошика увиразнено магічно-містичне мислення буковинців, майже кожна прагматична дія має своє магічне пояснення, стає знаковою (символічною). Діалектоносії стверджують, що колись кошик складав чоловік (релікти патріархального мислення). Напр.: *Айа, де теперішня молудіж розумієя, єк кошик до церкви зібрати? Перит тим усі хатні муся сказати Очченаша. Потим неньо хрестит паску, ріже її і кладе на самий спіт. Далі кладеси кубаска, бужена полінгвіца, писанки, часнок, би нієка нечиста сила до хати сили ни мала. У мале гурицетко файне набираіси цукор. Потим цим цукром хату опсипайут ци мулодят, шо йдут до слюбу. А ше хрін кладеси, а чьо? Ни казали мама, то й я ни годна сказати певно. А ше стауя вилику файну чічену свічку. Накриваіси кошик вішитим рушником (с. Вашківці Вижницького р-ну).*

Релігійна КС – символічна. Для релігійної культури символічного значення набувають *хрест, ікона, розп'яття*.

Хрест – символ християнства (католицизму, православ'я). Хрест у дохристиянській релігії – символ чотирьох частин світу. Хрест виконує оберегову функцію (на роздоріжжі ставили хрести). Лягаючи спати люди промовляють: *Хрест в головах, хрест у ногах, на хрест лягаю, хрестом укриваюсь*. Лексема хрест входить до багатьох фразеологізмів: *побий мене хрест, ось тобі хрест святий* (божба), *наче з хреста знятий* «про втомлену людину», *нести свій хрест* «переносити страждання, які випадають на долю», *хресна хода, Червоний хрест* «організація для допомоги населенню під час військових дій та стихійного лиха». *Хрестик* – елемент

геометричного орнаменту, болгарський хрестик – спосіб ручного вишивання, при якому перехрещуються дві пари стібків.

Отже, культурні терміни пасхального циклу відбивають попередні світоглядні системи, віддзеркалюючи симбіоз язичницького і християнського.

Наукові картини світу (фізична, хімічна, біологічна, математична тощо) містять систему поглядів, відомостей, знань, перевірених досвідом, у певній сфері людської діяльності й реалізуються у терміносистемах відповідних наук.

КС може класифікуватися не лише за часом (*КС Середньовіччя, КС Відродження, КС XVII ст.* та ін.), але й за носіями (*КС українців, КС англійців, КС молоді, КС підлітків, КС окремого автора* тощо).

3. Поняття про мовну КС

Закономірно, що в науці виникло поняття *мовна картина світу* на позначення вербального відтворення результату сприйняття навколишнього світу в свідомості людей.

У гуманітарних науках на позначення одного феномена, найвищого ступеня абстракції, існує декілька позначень: *свідомість, мовна свідомість, КС, мовна КС, модель світу, світогляд, концептуальна система, когнітивний простір, ментальний простір, національно-мовна свідомість* тощо. Кожен з цих термінів, крім основного, спільного, значеннєвого ядра, має ще й деяке супровідне значення.

Аналізуючи ці феномени, кожен дослідник акцентує на різних особливостях в їх визначеннях. У науці роблять спроби розмежувати свідомість та мовну свідомість, картину світу та мовну картину світу, дати їм вичерпні визначення. На думку М. Хайдеггера, «*картина світу* відображає не картину, що відтворює світ, а світ, що розуміється як картина, тобто картина світу – це відображення навколишнього світу в голові людини» [289, с. 103]. Таку саму думку висловлює В. Колшан-

ський. Він вважає, що «КС, відображена в голові людини, – це вторинне існування об'єктивного світу» [137, с. 5]. Однак усі вчені погоджуються з тим, що картина світу передбачає *національно-культурний відбиток нації*, тобто це своєрідний результат минулого нації. Учені розуміють КС як суму ментальних значень, найбільш загальних уявлень про світ. Т. Цив'ян розглядає модель, КС як результат переробки інформації про навколишній світ і людину, як скорочену і спрощену суму уявлень про них [295, с. 51]. КС уявляють як ідеальне концептуальне утворення, що має подвійну природу: необ'єктивоване – як елемент свідомості, волі та життєдіяльності, і об'єктивоване – у вигляді різноманітних відбитків свідомості, волі та життєдіяльності, зокрема у вигляді знакових утворень – текстів (у тому числі – мистецтво, архітектура, соціальні структури, мова).

Кожна мова, за визначенням Ю. Апресяна, відображає певний спосіб концептуалізації (сприйняття та організацію) світу, при цьому значення, які виражені в мові, формують єдину систему поглядів, що становлять «колективну філософію», яка ніби «підкидається» усім носіям суспільства як обов'язкова (пригадайте, як дитина вивчає світ, мову). Твердження Ю. Апресяна відповідає гіпотезі лінгвістичної відносності. «Мова не відтворює світ, а лише відображає його; експлікує і об'єктивує концептуальну КС людини», – зазначає В. Постовалова [205, с. 67]. Унікальність теорії лінгвістичної відносності, яка не може бути ні спростована, ні доведена, у тому, що вона слугувала та слугуватиме джерелом лінгвістичних ідей, стимулом для роздумів над мовленнєвими національними проявами.

Матеріальним втіленням КС є *мовна КС* – сукупність мовних засобів, які експлікують знання про світ. МКС – це світ крізь призму мови, сфера мовної семантики, яка поряд із категоріальними значеннями враховує ознаки, що традиційно належать до конотації та аксіології (цінностей).

Термін МКС містить вказівку на одну з найголовніших функцій мови – когнітивну (мисленнєвотворчу, гносеологічну, функцію зберігання та трансляції знань). МКС пояснює світ, отже, виконує експланаторну функцію, мова – комунікативну.

Єдиного погляду на КС та МКС у науковій думці немає, визначення лінгвістів відрізняються низкою параметрів, залишається невирішеною проблема тотожності-відмінності між концептуальною та мовною КС, однак незаперечним є лінгвокогнітивний характер термінів та високий ступінь узагальнення.

Тож комунікативна функція – прерогатива мови як сукупності одиниць різнорівневих систем, когнітивна – мовної КС як способу реалізації знань про світ (культуру).

3.1. Наївна картина світу

У мовознавстві є поняття *наївна картина світу* – це уявлення про світ пересічних носіїв мови, що ґрунтуються на донаукових знаннях, загальних поняттях, представлених у мові. Наївна картина світу протиставлена науковій картині – системі знань, що синтезує результати дослідження певних наук із знаннями світоглядного характеру, що є цілісним узагальненням пізнавального досвіду людства.

Наївна картина світу частково опирається на міфологічне мислення (звідси зацікавленість обрядами, ритуалами – духовною культурою). Обережно ставимось до думки, що наївна картина світу представляє «спрощене бачення реальності, схематично-каузальне тлумачення подій, скасовує всіляку діалектику» [241, с. 404–405].

Наївну картину світу відтворюють паремії; прислів'я передовсім характеризує узагальнення змісту, що виникає на основі абстрагування від конкретних значень слів. Для прислів'їв властиве паралельне сприйняття світу, проявляється його наївне розуміння, яке полягає в тому, що

носії мови намагаються бачити в різних процесах тотожні закономірності, властивості. Наївне мислення відтворює інтуїтивно наявний зв'язок між явищами природи, у його основі «лежить тверда віра у порядок і однотипність природних явищ... послідовність подій цілком визначена, повторюється і піддається дії незмінних законів, прояви яких можна врахувати і передбачити» [288, с. 53], цей принцип у філософії має назву *ізоморфізм* – властивість, що виражає однаковість будови якихось сукупностей елементів, незалежно від природи цих елементів. Наприклад, слово *просо* трапляється в пареміях із узагальненим змістом: про негативну рису людського характеру – упертість, про сталість негативних звичок йдеться в паремії *Кому що, а курці просо*; про несподівану радість – *Трахвиця, як сліпій курці просо* [Ном., с. 112]; про негативну рису – надмірну зацікавленість чужими справами (побутоє у варіативних формах) – *Не мішайся в чужеє просо*; *Не сунь носа до чужого проса*; *В чуже просо не тич носа*; *Не сіяв проса, не тикай носа* [Ном., с. 200]. Побутова ситуація в народному осмисленні набуває узагальнення, напр.: *Хто хоче пса ударити, бука знайде* – про можливість виконання справи; *Коби лиш тої біди, що нема кому носити води* – про зайві клопоти.

Як і в багатьох інших фольклорних жанрах, у пареміях основну роль відіграє асоціативність та художня образність тексту. Узагальнений характер прислів'їв дозволяє застосовувати їх як висновкові положення до різних за характером ситуацій. Отже, наївна КС ґрунтується на здоровому глузді, наївному розумінні світобудови, умінні абстрактно мислити та реалізувати думку в досконалих мовних проявах.

3.2. Європейське неогумбольдтіанство: постать Лео Вайсгербера в етнолінгвістиці

Поняття *мовна картина світу* (МКС) бере витоки з ідей В. фон Гумбольдта, ідей американської етнолінгвістики,

гіпотези лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа. Поняття *мовна КС* увів до наукової термінології Л. Вайсгербер – один із засновників європейського неогумбольдтіанства.

У першому томі «Про світогляд німецької мови» праці «Про сили німецької мови» (1949–1950 pp.) Л. Вайсгербер стверджував, що кожна мова має свій світогляд (В. Гумбольдт називав світобаченням). Перебуваючи між людиною і Всесвітом, мова своєю структурою, словотворенням, лексикою відкриває істини про навколишній світ. У такий спосіб формується національний світогляд. Мова є світоглядом нації, оскільки виражає знання, уявлення про світ. Світогляд, знання про світ (мовний спосіб відображення світу) пов'язані з традиціями народу, релігією, побутом, кліматом, географічним положенням. Світогляд може бути відтворений різними способами, як-от: обрядовими діями, мистецтвом, музикою тощо. Проте всі ці способи можуть бути омовлені, відтворені мовою. Отже, мова є універсальним засобом відтворення світу, ця теза є відгомонам теорії лінгвістичної відносності (перевага мови в способі відтворення знань про світ).

3.3. Ознаки МКС

Мовна КС – це історично складена в повсякденній свідомості мовного колективу і відтворена в мові система уявлень про світ, спосіб сприйняття і будови світу, концептуалізації дійсності. Кожній мові відповідає унікальна мовна КС.

Специфіка мовної КС в тому, що вона, з одного боку, «обслуговує» всі інші КС, з другого, будучи національним надбанням, сама виступає об'єктом дослідження. Пригадаймо роль мови в проблемі *мова – культура*.

Л. Вайсгербер визначив такі ознаки мовної КС:

– мовна КС – це система духовних цінностей, які визначають самобутність культури і менталітету мовної спільноти, та мовних, що зумовлюють існування та функціонування

самої мови (*мова – частина духовної культури; мова і духовна культура*);

– мовна КС – це наслідок історичного розвитку етносу та мови, з іншого боку, вона є причиною, стимулом самобутнього шляху їхнього подальшого розвитку (*діахронія та синхронія*);

– мовна КС чітко структурована і в мовному вираженні є багаторівневою. Вона визначає набір звуків і звукових сполук, особливості будови артикуляційного апарату носіїв мови, просодичні характеристики мовлення, словниковий склад, словотвірні можливості мови, особливий синтаксис та пареміологічне багатство (*мова – ієрархічна система*);

– мовна КС мінлива в часі, вона створює однорідність мовної сутності, сприяє закріпленню мовної і культурної самобутності в баченні світу та відтворенні його засобами мови (*динамічні процеси в мові*);

– мовна КС існує у своєрідній самосвідомості мовної спільноти і передається наступним поколінням через світобачення, правила поведінки, образ життя, які експлікуються засобами мови (*кумулятивна функція мови*);

– мовна КС є творчою силою, яка формує уявлення про навколишній світ через мову як проміжний світ у носіїв цієї мови (*мовленнєва діяльність – творчість*);

– мовна КС – це загальнокультурне багатство нації.

4. Концептуальна КС. Поняття про концепт

МКС складається з концептів (пригадаймо структуру культури).

Концепт є «мисленнєвим утворенням, яке замінює нам в процесі думки невизначену множинність предметів одного й того самого ряду» [235, с. 267]. *Концепт* (лат. «думка, ідея, поняття») – смислове ім'я (знак), наповнене вербальною реалізацією, напр., концепти «одяг», «транспорт», «їжа», «колір», «час», «простір», «причина», «совість», «душа»,

«смерть», «шлях», «гріх», «спокута» та ін. Тож структурною одиницею МКС виступає концепт. Концепт виникає в результаті мовного членування світу. Проте дійсність у мовній КС може бути по-різному членована (категоризована). Одним із способів мовного членування світу є система частин мови. Структура мовної КС різних авторів представлена в навчальному посібнику В. Жайворонка «Українська етнолінгвістика» [97, с. 12–14].

У мовознавстві актуальні концептуальні дослідження, сутність яких у 1) виокремленні поняття (імені) і 2) визначенні мовних засобів його реалізації (лексичних, словотвірних, фраземних, текстових). У межах когнітивної лінгвістика виокремилась галузь знань – *концептологія* (дослідження М. В. Скаб, А. Ковтун, Т. Космеди, Д. Лихачева, Н. Мех, Т. Радзівєвської та ін. [244, 127, 147, 159, 177, 220, 221, 222]).

Можемо говорити про ізоморфізм етнолінгвістичного аналізу тематичної групи лексики (частини культури у формі ЛСГ) і концептуального аналізу, які передбачають 1) експлікацію поняття (назви) та 2) аналіз його лінгвальної реалізації. Однак аналіз концепту відзначає більший (і різнорівневий) обсяг мовного матеріалу.

4.1. Концепт «колір» в українській мові

Колір в житті суспільства має символічне значення. Пригадаймо національні стяги.

Концепт «колір» широко зреалізований у художній літературі, напр.: *Два кольори мої, два кольори: / Червоний – то любов, а чорний – то...журба* (Д. Павличко).

Учені зазначають, що 90% усієї інформації людина отримує завдяки органам зору. У лексичній системі є слова, які надають їй особливого зримого забарвлення. Це лексеми зі значенням кольору.

У 1666 р. Ісаак Ньютон, англійський фізик, уперше розклав сонячне світло на 7 відрізків різних кольорів. Коли сонячне світло проходить крізь водяні краплини, виникає райдуга, веселка. Таке явище – дисперсія світла – розкладання білого кольору за допомогою призми у спектр. Спектр (лат. «бачення») – сукупність значень будь-якої величини, яка характеризує систему або процес). Отже, у природі існує 7 основних кольорів: червоний, оранжевий, жовтий, зелений, голубий, синій, фіолетовий. При їх накладанні утворюються інші кольори. У такий спосіб кількість кольорів збільшується.

Є кольори основні: жовтий, червоний, синій. Похідні: зелений (синій + жовтий), оранжевий (червоний + жовтий), фіолетовий (синій + червоний). Теплими кольорами вважають червоний, зелений, оранжевий; холодними – синій, жовтий, фіолетовий. Кольори хроматичні (*хромос* «колір»): усі кольори веселки + коричневий; ахроматичні – білий, чорний, сірий.

Кольорову гаму світу відображають якісні прикметники. Здебільшого вони є непохідними за будовою: *білий, чорний, зелений, жовтий* тощо, свого часу вони постали з іменників, як і всі слова цієї частини мови.

До найрозповсюдженіших кольороназв належать *білий, чорний, карий, блідий, червоний, синій, голубий, зелений*.

Чорний – загальнослов'янська назва, губиться в праіндоєвропейській мові. У слов'янській культурі, яка успадкувала індоєвропейську символіку, це символ туги, смерті, нещастя.

Кольороназва *чорний* послугувала внутрішньою формою для топонімів *Чернівці, Чорнобиль, Чорнобаївка, Чорногора, Чоногорія, Чорне море, Чорногорськ* (столиця Хакасії).

Кольороназва *чорний* входить до термінологічних назв, належачи до якісно-відносних прикметників: *чорна риба*, або *далія*, живе в річках і болотах Чукотки, на зиму впадає в сплячку, вона промерзає настільки, що стає крихкою; *чорна сотня (чорносотенці)* – назва з'явилась у газетах у

1905 р., її застосували на позначення озброєних дружин монархістських організацій, створених поліцією із небагатих купців, міщан, ремісників і люмпен-пролетарських елементів для боротьби з революційним рухом. Термін *чорносотенці* запозичено з міщанських ополчень часів Московської держави. Згодом поняття *чорна сотня* стало застосовуватися на позначення усіх монархістських елементів на противагу червоним. *Чорна раса*, або *негроїдна*, – термін етнології; позначає африканську гілку тропічного стовбура людських рас; *чорна металургія* – одна з важливіших галузей важкої промисловості, що передбачає виробництво чорних металів та спорідненої сировини і напівфабрикатів; *чорна хвороба*, або *чорна неміч*, – група довготривалих неврологічних розладів, які характеризуються виникненням судомних нападів; *чорна вдова* – жінка, яка убила або довела до смерті свого чоловіка (здебільшого не одного, а кількох); *чорна магія* – здійснення різноманітних впливів на людей чи тварин з метою завдати їм шкоди; *чорний піар* – компромат, який з'являється в пресі під час передвиборчої кампанії.

Білий – протилежний чорному, загальнослов'янська назва, лит. *balti* «біліти», звідси назва Балтійське море, іє. *bha* «сяяти, блищати, світити». Білий – символ чистоти, надії (біла сукня нареченої). В ісламі білий – символ туги. Кольоро-назва послугувала внутрішньою формою для топонімів *Білгород*, *Белград*, *Біла Церква*, *Біле море*, *Біла Криниця*.

Як і лексема чорний, слово *білий* входить до багатьох термінологічних сполук та фразем: *біла раса* – застаріла назва європеїдної раси; *біла ворона* – термін на позначення рідкісних, особливих людей (вираз запроваджений римським поетом Ювеналом I в. до н.е.); *білий терор* – систематичне масове винищення контрреволюцією керівників і учасників революційного руху. У 1815 р. у Франції після «ста днів» і реставрації Бурбонів були складені списки осіб, які допомагали поверненню з острова Ельба і новому царюванню

Наполеона. Почались масові арешти революціонерів та бонапартистів. Це явище отримало назву *білий терор* (від. лат. «жах»); *білий танець* – танець, коли жінки запрошують чоловіків.

Блідий – колір близький до білого, лексема утворилось від слова *білий*. Використовується при змалюванні зовнішності людини: *бліде обличчя, бліді вуста*.

Червоний. На позначення чистого червоного кольору ще в давньоруських та староукраїнських пам'ятках функціонувало слово *червоний* (*чрвений, червлений, черлений, челлений*), напр., *червлен стяг*. Етимологія слова пов'язана з назвою особливого виду комах – черв'яків – червенців, з яких виготовлялася червона фарба. *Червоний* – слово спільно-слов'янського походження.

У слов'янській культурі *червоний* – символ весни, сонця. Прикметник *червоний* є сталим означенням до іменника *калина*. У російській мові із цим значенням функціонує прикметник *красний*, який походить від іменника *краса*. В українському народнорозмовному мовленні *красний* вживається зі значенням «гарний». Пор.: *В ньо сіло дівча гарне, красне, як малина* (Ю. Федькович).

Кольороназва *червоний* набуває соціального звучання, оскільки це колір крові. Першим червоним прапором був шмат матерії, забарвлений кров'ю воїна, з тих пір червоний колір стає символом нескореності, боротьби.

Слово *червоний* фіксуємо в термінологічних сполуках: *Червоне море, Червона Шапочка*.

Зелений – колір пробудження весни, життєвої сили, надії. У народів різних частин світу зелений колір – символ миру, зростання життєвої сили. Вінком вічнозеленого лавра в Стародавній Греції увінчували переможців змагань на честь бога Аполлона. З часів Стародавнього Риму зелена маслинова гілка була уособленням миру і громадської злагоди. В українській етнокультурі *зелений барвінок* –

символ добра, життєвої наснаги. З давніх-давен в Україні побутує свято – *Зелена неділя*.

Зелений – загальнослов'янська назва, утворена за допомогою суфікса від іє. *zelъ* (пор. діал. *зело* «зелень»).

У народнопоетичному мовленні кольороназва *зелений* входить до сталих словосполучень *зелений дуб*, *зелений гай*, які відображають реальність навколишнього світу.

Лексема *зелений* входить до складу багатьох фразеологізмів та перифраз: *зелена вулиця*, *зелене світло* – безперешкодний шлях у доланні чи розвитку чого-небудь; *зелений змії* – алкоголь; *до зелених віників* – дуже довго пам'ятати, згадувати; *молодий та зелений* – недосвідчений, без життєвого досвіду. Перифразу *зелений друг* використовують на позначення лісу, рослинності, дерев [Аш., с. 130].

Жовтий – загальнослов'янська назва, утворена від іє. *zelъ* за допомогою суфікса *-t*. Етимологічно споріднені слова *зелений*, *жовтий*, *золотий*.

Кольороназву *жовтий* фіксуємо в термінологічних сполуках та географічних назвах, напр.: *Жовте море* – напівзамкнене окраїнне море в західній частині Тихого океану між Китаєм і Корейським півостровом; *Жовті води* – місто в Дніпропетровській області

Словосполучення *жовта преса* використовується в значенні «преса низького гатунку, брехлива, що базується на дешевих сенсаціях». Вираз виник у США. У 1895 р. американський художник-графік Річард Ауткоулт помістив у низці номерів нью-йоркської газети «The World» серію легковажних малюнків з гумористичними надписами, коміксів. Серед малюнків було зображено дитину в жовтій сорочечці, дитині приписували різні забавні вислови. Згодом інша американська газета «New York Journal» почала друкувати аналогічні малюнки. Між газетами виникла суперечка про права першості на «жовтого хлопчика». У 1889 р. Ервін

Уордмен, редактор «New York Press», надрукував у журналі статтю, де назвав обидві газети «жовтою пресою» [Аш., с. 118].

Жовтий диявол вживається в значенні «золото, влада капіталу». Виникнення перифрази пов'язане з памфлетом М. Горького «Місто Жовтого Диявола» (1906 р.), де описано Нью-Йорк як місто-чудовисько, що придавило людей камінням та залізом [Аш., с. 118].

Синій – колір середній між голубим і фіолетовим. Синій – загальнослов'янська назва, утворена за допомогою суфікса *-н-* від основи *сяти*. *Синій* є сталим епітетом до слів *море, світ, гори*.

Кольороназва *синій* функціонує в сталих мовних одиницях, напр., «*Синій птах*» (пор. *голуба квітка, голуба мрія*) – назва п'єси Моріса Метерлінка (1862–1949 рр.). Сюжет казкової п'єси – пригоди дітей бідного лісоруба в пошуках Синього птаха. За словами Духа Дуба в п'єсі, Синій птах – це тасмниця речей і щастя. Кіт каже: «Якщо людина знайде синього птаха, вона все бачитиме» [Аш., с. 317].

Синя борода – вислів на позначення ревнивого чоловіка, який по-звірячому ставиться до жінки, вбивці. Вираз виник із старофранцузької казки «Рауль, лицар Синя борода», яку написав Ш. Перро в 1697 р. У казці йдеться про жорстокого лицаря, який убив шість своїх жінок за те, що вони, порушуючи його заборону, відчиняли двері в кімнату, яка була місцем убивства. Лише сьома дружина Рауля була звільнена братами. За мотивами цієї казки в 1866 р. Ж. Оффенбах написав оперету [Аш., с. 317].

Синя панчоха – презирлива і насмішківата назва жінки, яка зосереджена лише на книжках, наукових інтересах, яка не дбає про свою зовнішність. Вислів виник у 80-х рр. XVIII ст. і не мав негативного значення, якого набув пізніше. Спочатку словосполучення використовували на позначення осіб обох статей, які збиралися в леді Монтегю для бесід на літературні й наукові теми. Душею бесід був учений

Бенджамін Стеллінфліт (1702–1771 рр.), який, порушуючи моду, носив темне плаття (одяг) і сині панчохи, його й називали *синіми панчохами*. Первісно прізвисько *синя панчоха* отримав чоловік, а не жінка. За іншою версією, голландський адмірал Е. Боскавен (1711–1861 рр.), перебуваючи в Англії, назвав гурток, де бував Стеллінфліт, *гуртком синьої панчохи*. Англійська поетеса Мор (1745–1833 рр.) прославила сині панчохи в поемі «*Bas-Bleu*». Вислів став поширеним після того, як Дж. Байрон використав його в сатирі (1820 р.) на гурток леді Монтегю «*The Blues*». Особливого поширення вираз набув у Франції, де жінок, які занедбали дім, господарство і займалися наукою, стали називали синьою панчохою [Аш., с. 316].

Голубий – колір середній між синім і зеленим, синонім до *блакитний*. Східнослов'янська назва кольору визначена за кольором шийки голуба. Отже, слова *голуб* і *голубий* етимологічно споріднені. Слово відсутнє в західноєвропейських мовах.

Голуба мрія – вислів на позначення чогось нездійсненого. Фразеологізм виник за асоціацією з виразом *голуба квітка*. *Голуба квітка* – лозунг романтиків, узятий з роману німецького письменника Новаліса (1772–1801 рр.) «Генріх фон Офтердінгер», герой якого відомий німецький мейстерзингер (поет і співак), що жив у XIII ст. Новаліс крізь роман проводить тезу про залежність реального життя від світу мрій та сновидінь. Значення набуває сон Офтердінгера про голубу квітку. Шукаючи цю квітку, Офтердінгер розвиває свій поетичний дар. Голуба квітка стає символом поетичної мрії. Образ голубої квітки Новаліс запозичив із німецького фольклору, де йдеться про чудесну голубу квітку, що розкриває очі пастуху, який випадково прикріпив її до свого одягу, завдяки квітці пастух знайшов скарб [Аш., с. 81].

Спостерігаємо обмежене використання у фраземах кольоро-назв *коричневий, рожевий, сірий, русий, рудий*.

Коричнева чума – неофіційна назва націонал-соціалістичного руху в Німеччині, пов'язана з кольором сорочок штурмовиків; фашизм.

Рожеві мрії – про щось нереальне, нездійсненне; *дивитися крізь рожеві окуляри* – не помічати вад, недоліків у чому-, кому-небудь; ідеалізувати щось чи когось.

Сірий кардинал – впливова людина (особливо в політиці), яка негласно діє і зазвичай не обіймає формальної посади з такими повноваженнями. У часи правління монарха Людовіка XIII Францією фактично керував кардинал Рішельє (якого називали «червоним кардиналом» через колір шапочки, яку йому належало носити). Його ж діями керував отець Жозеф, який не обіймав формальної посади і якого прозвали «сірим кардиналом» («Сіра Велебність»). Він був ченцем ордену капуцинів, які носили рясу сірого кольору.

Сіра зона – це буферна смуга нейтральної території в зоні відбиття військової російської агресії.

Порівняльний фразеологізм *як руда миша* вживається зі словами *згинути*, *пропасти*; має значення «неодмінно, обов'язково».

Лексему *русий* (світло-коричневий з жовтуватим або сіруватим відтінком) використовують на позначення кольору волосся (*руса коса до пояса*, *русий чуб*). Етимологія слова не з'ясована. Слово *русий*, за однією з гіпотез, є внутрішньої формою для слова *русь*.

У народнопоетичному та художньому авторському мовленні деякі кольороназви стали постійними означеннями до іменників: *світле сонце*, *червона калина*, *чорні гори*, *синє море*, *білий світ*, *чорна хмара*, *зелений луг* тощо. Напр.: *Біля луку зеленого / Напоїв він вороного, / Попрощався з дівчиною – / Поскакав козак до бою!* (Нар. тв.); *Не хилися, червона калино, / Маєш білий цвіт. / Не журися, славна Україно, / Маєш вільний рід* (Нар. тв.); *Бо світле сонце в гори ся сховало, / Би десь у морі личенько скупало*

(Ю. Федькович); *Но як збліднуть тихо зорі, / Світле сонце зійде д'горі* (Ю. Федькович); *У синє море сонце вже потопало. / Вже сонце небавом кінчає путь. / У синє глибокеє море, / Дрімаючи, тоне поволі* (Ю. Федькович).

Сталі означення відображають два рівні знання: візуально перцептивне, або реальне (*зелений дуб, червона калина, зелений луг*) і символічне, або підсвідоме (*синє море, білий світ, світле сонце, чорні гори*).

Сингармонію звукового і слухового сприйняття спостерігаємо в словосполученнях *світлі звуки, ясні звуки*. Деякі люди мають здатність бачити звуки, напр., російський композитор О. Скрабін, литовський художник М. Чюрльоніс.

В українській мові є слова на позначення масті тварин – якісні прикметники, що не творять ступенів порівняння, напр.: *буланій* (тюрк.) – світло-жовтий; *бурий* (тюрк.) – темно-коричневий; *карий* (тюрк.) – коричневий; *чалій* (тюрк.) – сірий, сивий, сіро-коричневий; *вороній* – чорний з металевим полиском; *гнідий* – темно-коричневий; *мурий* – темно-сірий або сіро-бурий в плямах; *половий* – блідо-жовтий, світло-рудий; *попелястий* – кольору попелу, сірий.

Назви кольорів – *вишневий, бузковий, лимонний, бурячковий, салатний* та ін. – похідні утворення (відносно-якісні прикметники), що можна розглядати як результат лексико-семантичного способу словотвору, хоча в СУМ це ЛСВ² багатозначних слів, напр.: *тютюновий* – 1) прикметник до тютюну; 2) який має колір тютюну; *зелено-коричневий* [СУМ, X, с. 336].

Серед кольороназв чимало прикметників від запозичених іменників: *канаровий* (від фр. «канарка») – яскраво-жовтий, *ліловий* (від фр. «бузок») – кольору бузку або фіалки, світло-фіолетовий; *палекий* (від фр. «соллома») – блідо-жовтий з рожевим відтінком, *фіолетовий* (від фр. «фіалка») – синій із червонуватим відтінком, *оранжевий*

(від фр. «апельсин») – червоно-жовтий, *помаранчевий* (від іт. «апельсин») – жовтогарячий, *пурпуровий* (від лат. «пурпур») – червоний із фіолетовим відтінком.

Кольороназви в українській мові також репрезентовані незмінюваними словами іншомовного походження: *хакі, маренго, беж, бордо, електрик, індиго*.

Своєрідне семантичне мікропіле формують лексеми на позначення певних кольорів. Наприклад, *синій: голубий* «світло-синій, блакитний»; *лазурний* «яскраво-синій, блакитний» [СУМ, IV, с. 437], (*лазурит* (ар.) – мінерал темно-синього кольору, з якого виготовляють прикраси); *бірюзовий* «який має колір бірюзи; ніжно-голубий» [СУМ, I, с. 189]; *блакитний* «небесно-голубий»; *волошковий* «який має або нагадує колір волошки; синій» [СУМ, I, с. 734]; *небесний* «кольору неба; блакитний, голубий» [СУМ, V, с. 247]; *терновий* «схожий на терен, темно-синій» (*терен* – кущ родини розових з темно-синіми їстівними плодами).

Лексеми *малиновий, вишневий, теракотовий, шарлатовий, вохристий, мідний, кривавий кораловий, брунатний* формують мікрополе *червоний*. Пор.: *малиновий* «який має колір ягоди малини; темно-червоний» [СУМ, IV, с. 437]; *вишневий* «темно-червоний, кольору стиглої темної вишні» [СУМ, I, с. 543]; *теракотовий* «який має колір теракоти; червонувато-брунатний» [СУМ, X, с. 83] (*теракота* – випалена кольорова високоякісна глина); *шарлатовий* «пурпурний, який має колір пурпуру; темно-червоний або яскраво-червоний з фіолетовим відтінком; багрянний» [СУМ, VIII, с. 391]; *вохристий* «який має колір вохри; жовтий або червоно-брунатний» [СУМ, I, с. 746] (*вохра* – природна мінеральна фарба червоно-брунатного або жовтого кольору); *мідний* «кольору міді; червоно-жовтий» [СУМ, IV, с. 724]; *кривавий* (діал. *кервавий*) «який має колір крові; червоний, багрянний» [СУМ, IV, с. 337]; *кораловий* «який має колір

коралів; яскраво-червоний [СУМ, IV, с. 285]; *брунатний* (з нім.) «коричневий; темно-жовтий» [СУМ, I, с. 241].

Отже, концепт «колір» в українській мові формує широке коло мовних одиниць: непохідні якісні прикметники, похідні прикметники (відносно-якісні), запозичені назви, з-поміж яких незмінні прикметники, описові конструкції. Кольороназви виступають внутрішньою формою для топонімів, структурним елементом термінологічних назв, фразеологічних одиниць.

5. Поняття про мовну свідомість

Дотичним до терміна *мовна картина світу* є поняття *мовна свідомість*, яке акцентує увагу на вербально-суб'єктивному сприйнятті та відображенні дійсності носіїв мови, тобто реалізує єдність мови (мовлення) та мислення.

Для носіїв української мови властиві такі типи мовної свідомості: *романтичний, європейський, елітарний та патріотичний*.

Носії *романтичного типу мовної свідомості* «пересипають» мовлення діалектизмами (фонетичними (акцентуаційними), словотвірними, морфологічними, лексичними).

Діалектизми функціонують в офіційному-діловому мовленні. Так, будівельний район у Києві *Файна-таун*; сітка магазинів у Чернівцях «*Тано*» (лексичний діалектизм *тано* «дешево» запозичений з польської мови); агенція новин *Фіртка* в Івано-Франківську.

Діалектизми увиразнюють художнє мовлення, не пов'язане з відтворенням місцевого колориту. Напр., в оповіданні «Дівчатка» О. Забужко: *...вона таки, хай йому грець, піде, хоч їй наперед підломлює від нудьги: що може бути цікавого в цьому жалюгідному акті самоствердження, кожного зокрема, перед лицем власного отроцтва, що цікавого в сивіючих і лисіючих дядьках, радих на часинку обернутись на хлопчаків, і штучно вистроєних цьотках, які крадьки ревниво пасуть зором твої зморшки в надії, що*

в них їх куди менше?.. (Забуж. II, с. 39); *Що запам'ятала сама Дарка – то, крізь прочинені двері директорського кабінету, вперше тоді побачену, викликану до школи маму Ленці – молоду і сліпучо вродливу, в чомусь обтисло-шкіряному, в блиску циганистих **дармовисів**, у сизих наволоках тютюнового диму, що нервово розгорталися круг неї...*(Забуж. II, с. 51); ***Нівроку**, не діти ж бо – дівчатка, панночки-баршніні: протяглий звук зітхання, **гай-гай*** (Забуж. I, с. 56); *А Ленця, **відай**, саме її потребувала, – але ця друга думка, наздоганяючи першу, вже тільки ковзає по свідомості, не сягаючи вглиб* (Забуж. I, с. 59); *...ну так, вона ж ходила на бальні танці, і тоді всі якраз дико веселилися, поки на шум не впав завуч, але щось було чудне в тому танцеві, от **йй-Бо'**, далекоглядний розумаха вже тоді **був завважив...*** (Забуж. II, с. 62); *Вадік – це значиться, муж, і от цього-то нашого, треба розуміти, цілком порядного єврейського мужа Ленця й спробувала була спокусити, поки щира душа Маринка бігала в гастроном по закуску, зоставивши їх у **штири оці**, «он мнє потом гаваріл, я буквально не знал, кудя деватца», буквально* (Забуж. II, с. 63); *...і що залишається Дарці, окрім як здобутися на терпку, то пак задуману терпкою, а на ділі довольно жсальногідно вибелькотану заввагу, що, мовляв, добре медикам – на все в них готовий діагноз, і жсодних тобі світових проблем, **іно** ковтай **пігулки**, – а Вовка Лясота у відповідь морщиться й просить не називати його медиком...*(Забуж. II, с. 63); ***Бодай** цим розумінням вона завдячує Ленці. **Бодай** цим* (Забуж. II, с. 68).

У розмовному мовленні можна почути: *Що си стало?; **Файна** дівка; Зварила **пирого** з вишнями; Вчора готувала **галушки** (голубці); Вона у нас така **варівка**; Та **здаლობиси** це зробити; Я ж тобі казала **нарозумне**, а ти не слухала; Завівся, не спиниш, **немає міри чоловік**; Та не віддавай мені, я шо? **упоминаюси**; – Забагато зварила? – Нічого, **минеси**; От добре зробила, **мала панский розум**.*

*Європейський тип мовної свідомості характеризується функціонуванням запозичених слів, зокрема і неологізмами, варваризмами, інтернаціональною лексикою, термінологією, напр., у ЗМІ: Спортзал став **хабом** для збору гуманітарної допомоги; Чи є у вас **фідбек** з тією стороною?; Громадяни Європи повинні **пушити** на свої уряди, щоб допомогти Україні; Вантаж на Гімалаї несуть **портери**; **Респект** вам від нас! (ірон.); Навіть **хіпстери** взяли участь у цій події; Ми відкрили **шелтер** для біженців; Наші **селебріті** підтримали заклик припинити війну; На **стрімінгових платформах** вийде новий **трек** гурту; **Дисклеймер** мало хто читає; **Фандрейзинг** як процес потребує планування, аналізу, звітування; **Краудфандинг** є популярним інструментом серед технологічних стартапів.*

У розмовному мовленні: ***Загугли**, та й будеш знати; Та це ж **фейк!**; Зроби **скріншот** з платіжки.*

Елітарному типу мовної свідомості властиві:

– мовний пуризм, напр.: *гвинтокрил* замість *вертоліт*, *славень* – *гімн*, *троця* – *аварія*, *хитавиця* – *землетрус*, *летовище* – *аеропорт*, *світлограй* – *петарда*, *трус* – *обишук*; *наклад* – *тираж*, *світлина* – *фотографія*, *іспит* – *екзамен*, *вподобайка* – *смайлик*, *убиральня* – *туалет*.

– унормованість, відповідність правопису 2019 р. напр.: *етер* замість *ефір*, *катедра* – *кафедра*; *міністерка*, *докторка*, *філологиня*, *мовознавиця*, *посолка*, *синоптикиня*; у *авті*, у *кіні*; *гордості*, *вірности*, *радості*.

Патріотичний тип мовної свідомості сформувався під час російсько-української війни 2014–2022 рр.

Для патріотичного типу мовлення характерні клішовані вирази. Узвичаєним стало гасло та вітання *Слава Україні! Героям слава!*

Додаткові відомості. Гасло та вітання «Слава Україні! – Козакам Слава!» в часи УНР використовували чорні запорожці. Про це йдеться

в спогадах Петра Дяченка, командира 1-го кінного полку чорних запорожців. «Сердюки Скоропадського, які добре марширували голосно вигукували «Слава Україні, Гетьманові Слава», – пише у спогадах генерал Всеволод Петрів. У холоднорців було прийнято замість «Здоров» вітатися «Слава Україні», а відповідати – «Україні слава», – згадує військовий, письменник, громадський діяч Юрій Горліс-Горський, який у 1919 р. приєднався до боротьби за Холоднороську республіку і став одним із осавулів гайдамаків. Історики кажуть, що завдяки його спогадам гасло поширилося українськими землями.

Під час визвольних змагань фраза «Слава Україні» в різних інтерпретаціях з'являється в різних військових формуваннях та звучить у багатьох регіонах України та українських етнічних земель. Її використовують різні підрозділи УНР та інші українські державні утворення.

Гасло в такому вигляді, як українці використовують зараз, існувало в націоналістичній організації «Легія українських націоналістів», що діяла у 1925–1929 рр. «Коли виникло питання про організаційне вітання, схоже на те, що саме Юрій Артюшенко запропонував використати вітання чорношличників: «Слава Україні!» – «Козакам слава!». Пропозицію товариство підтримало, але з уточненням – відповідати треба було: «Героям слава!», – йдеться в спогадах Петра Дяченка.

Пізніше бандерівське крило ОУН підхопило це гасло і затвердило його як офіційне привітання в 1941 р. Допускалося скорочене привітання – «Слава» – «Слава». Також в ОУН використовували й інше, схоже гасло: «Слава Україні – вождеві слава». Вождем називали спочатку Євгена Коновальця, а потім Андрія Мельника. Пізніше, після придушення збройного спротиву ОУН–УПА, у СРСР гасло було забороненим довгі роки. Наступні яскраві згадки про гасло датуються вже 90-ми рр. ХХ ст., коли Україна отримала відносну свободу слова. Тоді ж з'явилося і продовження фрази: «Слава нації! Смерть ворогам!» і «Україна понад усе!», чого не було раніше. Таке продовження використовувала Українська націоналістична самооборона (УНСО) – силовий підрозділ партії УНА [URL: <https://cutt.ly/gJNtcNB>].

Широко використовуються модифікації мовних одиниць: *Все буде Україна!* (*Все буде добре* – рядок з пісні «Все буде добре» гурту «Океан Ельзи»); слова і музика С. Вакарчука); *Моя хата всюди* (паремія *Моя хата скраю*); *Гуртом добре й окупанта бити* (паремія *Гуртом добре й батька бити*).

Під час російського вторгнення в Україну популярності набув вираз *«Доброго вечора! Ми з України»*, він став неофіційним військовим привітанням в Україні. Цією фразою розпочинають свої відеозвернення голова Миколаївської ОДА В. Кім, міністр оборони О. Резніков та ін. Ця фраза часто лунає та підіймає дух українців.

Додаткові відомості. *«Доброго вечора, ми з України»* – музичний трек від DJ ProBass та DJ Hardi з Кременчука, реліз якого відбувся у жовтні 2021 р. в українському чарті (хіт-параді) Apple Music. Цю фразу в треку промовляє Марко Галаневич з популярного українського гурту «ДахаБраха».

Патріотичний тип мовної свідомості породив мовотворчість народних мас: *Що нам танки – ми з Баитанки!*; *Бійся Бога і пацанів з Кривого Рогу; Нравиться, не нравится – Збройні сили справляться!*; *Сміємось – не здаємось!*; *Усе ще живу завдяки ЗСУ!*; *Скажи «паляниця»;* *Русский ваєнный корабль, іди на х*й!*

Патріотичне звучання повстанської пісні *Батько наш – Бандера, Україна – мати!*» про тяжко пораненого в бою воїна УПА, якого оплакує мати, надає поетичним рядкам *Батько наш Бандера! Україна мати! Ми за Україну будем воювати!* особливої актуальності.

Додаткові відомості. Пісня «Батько наш – Бандера, Україна – мати!» виникла в березні 2019 р. у виконанні священників під орудою отця Анатолія Зінкевича. У вересні 2019 р. текст з'явився в збірках «Українські пісні» та «Пісенник» з позначкою повстанська пісня. Текст записано зі слів студентів богословського факультету Чернівецького національного університету, які співали пісню ще в 2018 р. Майже повністю ідентична народна мелодія зафіксована в збірнику «За волю України» для пісні «Зажирились хлопці». 22 січня 2020 р. вокальний ансамбль священнослужителів «Пентархія» виконав цю пісню в будинку, де народився провідник ОУН Степан Бандера. 1 січня 2021 р. після панахиди з нагоди 112-ї річниці від дня народження Степана Бандери пісня прозвучала у виконанні духовенства ПЦУ Івано-Франківська. Пісня з'явилася в роковому аранжуванні гурту «Ромакс бенд». Роковий кліп проілюстрували кадри

сучасної боротьби за цілісність, свободу і незалежність України. Восени 2021 р. львівські школярі запустили в соцмережах флешмоб «Батько наш Бандера», до якого долучилися громадські організації, студенти [URL: <https://cutt.ly/eJ0kdDX>].

Гасла-сентенції: *Тримаємо стрій і йдемо до перемоги!; Бережімо один одного!; Підтримай сильного, прикрий слабшого!; Переможемо! Перев'яжемо! Пересилимо!; Разом ми сильні!; Разом до перемоги!* – закликають до єдності.

Особливістю патріотичного типу мовної свідомості є широке використання емоційно забарвленої лексики – інвективів, причому гасла, до яких входять інвективи (і без інвективів), звучать українською і російською. Не оминув цей тип народної творчості суржику. Напр.: *Дамой, пока живою!* (рус.); *Руский солдат – фашист і окупант!* (рос.); *Рускій корабль іді на х*й!*; *Рускій солдат, іді на х*й!*; *Зеленский – молодец, а Путіну – п*здец!* (рос.); *Путін – х*йло!* (укр., рос.).

На позначення ворогів використовують негативно забарвлену лексику, лайливі слова: *рашисти, орки, рашистські нелюди, москалі, ординці, свинособаки*.

Прізвисько диктатора *путіна* пишуть з маленької літери, графічно підкреслюючи негативне, презирливе, ставлення до нього, його нікчемність. Також негативного забарвлення набувають контаміновані форми *путлер, пуйло*, метатизована – *тупін*.

Додаткові відомості. *Орки* (англ. *Orcs* або *orks*) – вигаданий вид або раса істот з фантастичних, переважно фентезійних творів. Зазвичай зображаються кремезними варварами зі звіриними рисами. Належать до стандартних видів фентезійних істот. Запроваджені Джоном Толкіном як злі істоти-ординці, подібні на людей, але приземкуваті, з великими іклами, гострими вухами [URL: <https://cutt.ly/vJNtIIQ>].

Рашизм (контамінована форма англ. *Russia* (вимовляється *раша*) з інтернаціоналізмом *фашизм*), пор. співзвучні слова *русизм, расизм*. Рашизм – різновид тоталітарної, фашистської ідеології ХХІ ст., симбіоз

основних принципів імперіалізму, фашизму та сталінізму. Ідеологія ґрунтується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшинства братського народу»; використовує російське православ'я як моральну доктрину, геополітичні інструменти впливу – енергоносії. Рашизм виправдовує варварську геополітику РФ, спрямовану на окупацію та анексію територій інших країн. Така політика РФ ґрунтується на ідеологемі царської імперії про «збирання земель руських», спирається на місцевий колабораціонізм та підтримку п'ятої колони.

Термін почав активно використовуватися під час агресивних дій РФ: у 2008 р. під час агресії Росії в Грузії, у 2014 р. – незаконної анексії Криму та частини Донецької та Луганської областей.

Термін *русизм* на позначення екстремістської течії в русофільстві вперше увів О. Герцен у романі «Минуле і думи». Його відродження пов'язане з ім'ям президента Чеченської Республіки Ічкерії Джохара Дудаєва, який основною рисою русизму вважав територіальну експансію Росії на Кавказі.

У загарбницькій війні рф проти України актуальним став фразеологізм *п'ята колона*. *П'ята колона* – політичний термін, під яким розуміють групу громадян, які діють в інтересах інших держав (ведуть підривну або приховану підривну діяльність) проти влади своєї країни; колаборантів.

Термін *п'ята колона* з'явився під час громадянської війни в Іспанії. 15 жовтня 1936 р. націоналісти готувалися до штурму Мадрида, який тоді контролювали республіканці. Щоб залякати населення столиці, генерал Еміліо Мола, який командував армією франкістів, виступив зі зверненням по радіо: він оголосив, що, окрім наявних в його розпорядженні чотирьох армійських колон за межами міста, він має ще й приховану п'яту колону, яка перебуває в самому серці столиці [URL: <http://cutt.ly/1XZdkas>].

У патріотичному типі мовної свідомості okazіоналізми умотивовує яскрава образність. Напр., Б. Джонсон про путіна: *«Я думаю, що він вирішив подвоїти зусилля, і буде грозити великим містам України, так як завжди намагався це зробити, і я думаю, що це трагічна помилка»*. *Грозити* – це натяк на чеченське місто Грозний, яке Росія бомбардувала і тримала в облозі в 1999–2000 рр.

Останнім часом з'явилося слово *чорнобаїти* «неодноразово робити марну справу», натяк на с. Чорнобаївку в Херсон-

ській області, де українські війська кільканадцять разів розбивали техніку росіян. В українській мові є фразеологізм з близьким значенням *знов за рибу гроші* (укр.), та варваризм *дежавю* (фр.).

Оказіоналізми, які натякають на певні факти (*грознити, чорнобаїти, вагнер-гейст*), відповідають принципу алюзії.

Отже, кожен тип мовної свідомості відзначається використанням специфічних мовних засобів.

Практичний блок

I. Контрольні питання з теми

1. Хто увів термін *картина світу*?
2. Дайте визначення поняттю *картина світу*.
3. З якими термінами корелює поняття *картина світу*?
4. Які класифікації можна застосувати до терміна *картина світу*?
5. Які класифікації можна застосувати до картини світу відповідно до світоглядних систем людства?
6. Чому термін *картина світу* набув популярності?
7. Схарактеризуйте *міфологічну картину світу*.
8. Схарактеризуйте *релігійну картину світу*.
9. Дайте визначення *науковій картині світу*? Які є різновиди наукової картини світу?
10. Хто увів термін *мовна картина світу*? Схарактеризуйте мовну картину світу.
11. З якими поняттями корелює термін *мовна картина світу*?
12. Які функції мови відповідають терміну *мовна картина світу*?
13. Поясніть термін *наївна картина світу*.
14. Які ознаки МКС за Л. Вайсгербером?
15. Що є одиницею опису МКС? Дайте визначення цього поняттю.

16. Що вивчає *концептологія*? Назвіть представників цього напрямку мовознавства.

17. Схарактеризуйте поняття *мовна свідомість*. Які типи мовної свідомості можна виокремити?

18. Схарактеризуйте *романтичний тип* мовної свідомості.

19. Які ознаки властиві *європейському типу* мовної свідомості?

20. Які ознаки властиві *елітарному типу* мовної свідомості?

21. Які характеристики має *патріотичний тип* мовної свідомості?

22. Схарактеризуйте концепт *колір* в українській мові.

II. Проблемні завдання

1. Підготуйте реферативну доповідь на одну із тем:

- ❖ Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень.
- ❖ Проблема співвіднесення концептуальної та мовної картин світу.
- ❖ Наукова картина світу в лінгвістичному вимірі.
- ❖ Концепт як об'єкт лінгвокогнітивних та лінгвокультурологічних досліджень.
- ❖ Функціонування кольороназв у текстах українських поезій.
- ❖ Кольороназви в структурі фразеологізмів.

2. Ознайомтеся з публікаціями:

Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 32.

Заїць В. Мовна картина світу гуцула другої половини ХІХ століття (за художньою та епістолярною спадщиною Ю. Федьковича). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Вип. 2 (36). 2016.

Лисиченко А. Структура мовної картини світу. *Мовознавство*. 2004. № 5–6.

3. Проаналізуйте компоненти мовної та концептуальної картин світу на основі етнотексту (текст за вибором).

4. Укладіть бібліографічний покажчик праць, присвячених дослідженню концепту в українському мовознавстві.

5. Проаналізуйте семантичне поле лексеми *кохання* в українській мові.

6. Напишіть творчу роботу на тему «Мовна картина світу в поезіях Ліни Костенко».

7. Визначте характер запозичених слів (неологізм, варваризм, інтернаціоналізм, екзотизм). Поясніть їх значення.

1. Наш **портал** пропонує додаткові послуги. 2. Освітній центр Ради запустив творчий **онлайн-флешмоб** для дітей. 3. Рашисти готують **дінфейк** про Зеленського. 4. Одним із **хедлайнерів** мітингу-концерту на підтримку путіна і війни в

Україні став російський актор та режисер Володимир Машков. 5. Без **лендлізу** ми можемо лише оборонятися. 6. Ворог планував **бліцкриг** в Україні. 7. Тоді ні про який **камбек** і мови б не було. 8. **Факт-чекінг** – це один з напрямків журналістського контролю. 9. Ваша мета не тільки **забанити** бізнес росіян, але й розвивати свій бізнес. 10. Рецепт кави поділився чемпіон з приготування напою в **джезві** Вадим Грановський. 11. Алсу відзначилася в завужених штаних і **тренчі** кольору трави. 12. Пішла з Instagram через **хейт**. 13. Якщо хочете нас підтримати, купіть наш **мерч** із сучасним **принтом**, і тим зробити **донати**. 14. Відправилась на відпочинок на **бізнес-джеті**. 15. На ньому був синій трикотажний **світшот** з **принтом**. 16. Як в такій ситуації вам вдається тримати **покерфейс**?

Тема 9

МОВНА КАРТИНА СВІТУ: ЦЕНТР І ПЕРИФЕРІЯ, АБО СПЕЦИФІЧНА МОВНА КАРТИНА СВІТУ

*Мова для культури – те саме, що
центрально-нервова система для людини*
С. Лем.

Мова – духовне багатство народу
В. Сухомлинський.

План

1. Етнолінгвістика – наука про специфічну мовну картину світу: центр МКС і периферія.
 - 1.1. Особливості фонетичної системи української мови.
 - 1.2. Особливості морфемно-словотвірної системи української мови.
 - 1.3. Специфіка лексичної системи української мови.
 - 1.4. Специфіка граматичної системи української мови.
 - 1.4.1. Специфіка морфологічної системи української мови.
 - 1.4.2. Специфіка синтаксичної системи української мови.

Теоретичний блок

1. Етнолінгвістика – наука про специфічну мовну картину світу: центр МКС і периферія

Теоретичний вступ *«Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства»* до праці В. фон Гумбольдта *«Про мову каві на острові Ява»* набув особливої значущості, заклавши підґрунтя загального мовознавства, етнолінгвістики та герменевтики. Поняття *різноманітність* передбачає зіставлення свідчень у різних мовах, тобто визначення типових явищ мов і специфічних.

Поняття *мовна картина світу* потребує з'ясування специфічних рис національної мови.

Отже, національна МКС може бути представлена як ядро та периферія. До ядра МКС належать мовні явища, які характерні для всіх мов. Специфічна мовна картина світу, або периферія, – те особливе, що відрізняє одну мову від іншої.

У викладі цієї інформації відштовхуємось від ідей Л. Вайсгербера про мовну картину світу, як-от:

– мовна КС чітко структурована і в мовному вираженні є багаторівневою. Вона визначає набір звуків і звукових сполук, особливості будови артикуляційного апарату носіїв мови, просодичні характеристики мовлення, словниковий склад, словотвірні можливості мови, особливий синтаксис та пареміологічне багатство;

– мовна КС – це загальнокультурне багатство нації.

Опираючись на тезу, що етнолінгвістика – наука про специфічну мовну КС, розглядаємо особливі риси української мови за мовними рівнями відповідно до твердження Ф. де Соссюра про те, що мова ієрархічна система і складається з фонетичного, морфемно-словотвірного, лексичного і граматичного рівнів.

1.1. Особливості фонетичної системи української мови

В. фон Гумбольдт увів поняття *зовнішня* та *внутрішня форми мови*, які звузив і застосував щодо слова О. О. Потебня. Під *зовнішньою формою мови* В. фон Гумбольдт розумів особливості фонетичної системи мови.

Фонетичну систему української мови відрізняють такі особливості:

1. Найголовнішою фонетичною ознакою української мови є чергування *о, е з і*: *ніс – носа, віз – воза, ріст – росту, піч – печі, возити – віз*. У поліських говірках – *куонь, пуп, у*

закарпатських – *кунь, пуп*, у лемківських – *кынь, пып*, у надсянських – *кынь, пып*.

2. Для української мови характерні чергування звуків – голосних і приголосних: *простити – прощу, любити – люблю, графити – графлю, ломити – ломлю, ламати, водити – воджу, їздити – їжджу, ходити – ходжу, мусити – мушу, муха – мусі, котити – кочу, катати, низький – нижчий, рік – річний, чорний – чернетка, збирати – зберу, запирати – заперти, вечір – звечора*. У західноєвропейських мовах є поняття внутрішня флексія (аблаут): *read – red*.

3. Специфічною рисою української фонетики є зімкнено-цілинні звуки *дж, дз*, африкати (лат. «притертий»), які вступають у опозицію за дзвінкістю-глухістю із звуками *ч, ц*: *джерело, дзвін, джигун, джгут, джерга, джигіт, джміль, дзбан, дзень, дзеркало, дзитіти, дзот, дзуськи, дзьоб, дзюдо*. На думку вчених, африкати в українській мові з'явилися у XVI ст. внаслідок посилення звучності системи консонантизму. *Дж* – ознака запозичень з англійської мови: *джерсі, джемпер, джентльмен, джип, джинси, джек-пот, джоуль, джунглі, джип, джаз*.

4. Задньоязиковий зімкнений приголосний *г*, який відомий з кінця XVI ст., набув поширеності в XVII ст., з 1933 р. до 1993 р. звук *г* був вилучений з українського правопису. Звук *г* вживається в давно запозичених і зукраїнізованих словах. На сьогодні в українській мові налічується до 270 слів, у яких є звук *г*: *тава, тавити, газда, гринджоли, татунок, талатан, тандж, танок, твалт, тогель-могель, Гданськ (Гданськ), телотати, тедзь, тердан, гречний, тешэфт, глей* (вишневий клей), *гніт* (у лампі), *гражда, дзига, джигун, грунт, гуля, туральня*.

5. В українській мові кінцевий приголосний *-р* завжди твердий. Однак іменники II відміни ч. р. з кінцевим приголосним *-р* належать до трьох підгруп: *бригадир, диктор, директор, комар, звір, явір, абажур, столяр*,

маляр – тверда група; *лікар, пухир, якір, Ігор, нашатир, пустир, кобзар, кухар, слюсар, вівчар, казкар* – м'яка група; *бетоняр, цегляр, різьбяр, тесляр, скляр, газетяр, школяр, весляр, маляр* – мішана група.

6. З XI ст. в українській мові відбувається спрощення в групах приголосних *-ждн-, -здн-, -стн-, стл-*: *тиждень – тижня, виїздити – виїзний, лестощі – улесливий, щастя – щасливий, вість – вісник, користь – корисний*, але *хворостняк, зап'ястний, кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, шістнадцять, шістдесят, шістсот, писнути, пискнути*.

7. В українській мові відбулася депалаталізація приголосних перед голосним переднього ряду *-е*: *деталь, мести, нести, вести, кетяг, сеньйор, левада, дерево, зеніт, береза, зебра, кенгуру*.

8. Загалом українському мовленню властива милозвучність внаслідок більшості відкритих складів, відсутності збігу неблагозвучних звуків, переваги голосних та сонорних звуків.

1.2. Особливості морфемно-словотвірної системи української мови

1. Специфічною рисою словотвірної системи української мови є суфіксація. Суфіксальний різновид морфологічного способу словотвору – продуктивний в українській мові, суфіксальним способом творяться слова майже всіх самостійних частин мови. Згідно з Правописом 2019 р. «за допомогою суфіксів *-к-, -иц-, -ин-, -ес-* від іменників чоловічого роду утворюємо іменники на означення осіб жіночої статі. Найуживанішим суфіксом є *-к-*, бо він поєднується з різними типами основ: *авторка, студентка, співачка, редакторка, директорка, дизайнерка, міністерка*. Суфікс *-иц-* приєднуємо до основ на *-ник*: *верстальниця, набірниця, порадиниця... учениця*. Суфікс *-ин-* сполучаємо з основами на *-ець* (*кравчиня, плавчиня, продавчиня*) і приголосний (*бойкиня, майстриня, лемкиня*). Суфікс *-ес-* є

рідковживаним в українській мові: *дияконеса, патронеса, поетеса*» [282, с. 39–40].

2. Українська мова відзначається великою кількістю зменшено-пестливих суфіксів, демінутивних, які реалізують *конотативне значення*. І. Вихованець писав: «Від материнської любові, ніжності й доброти народилися зменшено-пестливі слова: *дитинка, дитинонька, дитиночка, дитятко, дитяточко, дітки, дітоньки, діточки; доня, донька, доненька, донечка, доця, дочечка; синок, синочок, синочечок, синуньо, синонько, синятко, синеня, синенятко*. Ну що б, здавалося, суфікс? А як він змінює тональність слова, забарвлює його емоційним змістом, надає йому поетичного звучання. Бережимо ж синонімічне багатство. Його витворив народ. Виколихав у своєму серці, зігрів теплотою душі і віддав у спадок нам. Користуймося ж таким скарбом вміло і творчо».

Демінутивні суфікси можуть використовуватися при творенні іменників, прикметників, числівників, прислівників, дієслів (*криниченька, світлесенький, трієчко, ондечки, спатоньки*).

За законом компенсації зменшено-пестливі суфікси «врівноважуються» збільшено-згрубілими суфіксами, аугментативними. Однак їх в українській мові значно менше: *вовчище, ручище, носище, вітрище* (іменники спільного роду); *злющий, худющий*.

3. Особливістю словотвірної системи української мови є продуктивність віддієслівних іменників, які творяться суфіксації (*боротьба, просьба, читання, відвідування, розробка*) або усіченням основи: це іменники чоловічого роду II відміни (*підпис, обшук, пошук, запит, розклад, вхід*) та жіночого роду I відміни (*відмова, обнова, рада, злука, настанова*). Продуктивність віддієслівних іменників пояснюється відсутністю в українській мові такої форми дієслова, як герундій.

3. В українській мові багато абревіатур, утворених неафіксальним різновидом морфологічного способу. Поширеність таких слів пояснюється тенденцією до економії мовних засобів: ЗСУ (Збройні сили України), ЗВО (заклад вищої освіти). Абревіатури входять до лексичної системи мови (мають статус неологізмів), але й швидко стають застарілими, напр., *комсомол* (комуністичний союз молоді), *колгосп* (колективне господарство), *ВНЗ* (вищий навчальний заклад), *АТО* (*антитерористична операція*), *ООС* (операція об'єднаних сил), *ОРДЛО* (окремі райони Донецької та Луганської областей), проте чимало абревіатур закріпились у загальноживаній лексиці: *завуч* (завідувач учбової (навчальної) частини), *біоніка* (біо (біологічний) й електроніка), *мопед* (мотоцикл педальний), *Охматдит* (охорона материнства та дитинства), *профбюро* (професійне бюро), *страйкком* (страйковий комітет), *лавсан*.

4. Спостерігаємо активність семантичного словотвору, особливо в молодіжному сленгу й абрєдовій лексиці.

1.3. Специфіка лексичної системи української мови

Найбільш інформативно значущий рівень мови – лексичний. До центру лексичної системи належать слова, успадковані з праїндоевропейської мови:

– назви предметів і явищ навколишнього середовища: *небо, туман, земля, вода*;

– назви рослин та їх частин: *дерево, верба, зерно, береза*;

– назви спорідненості й родинних зв'язків: *батько, мати, сестра*;

– органів і частин людського тіла: *рука, ніс, очі*;

– назви диких і свійських тварин, риб, птахів, комах: *звір, бобер, олень*;

– житла та частин, знарядь праці, продуктів харчування, засобів пересування: *дім, двір, дишло, м'ясо, мед, вино, яйце*;

– дій, станів, процесів: *жити, ходити, спати, їсти, стояти*;

– якості: *білий, жовтий, чорний, добрий, червоний*;

– кількості: *три, чотири, десять, двадцять*.

До специфічної частини лексичної системи української мови належить:

1. Надзвичайно розвинена лексична синонімія, пов'язана з різними ознаками поняття (внутрішніми формами слова), покладеними в основу назви, як власне українських слів, так і запозичених.

3. Для української ментальності властиво уникати вживання гострих образливих номінацій, які замінюють евфемізмами, внаслідок чого збільшується синонімічний ряд на позначення поняття.

3. Народне мовлення тяжіє до прозорості: *допетрати, змакитрити, змикитити, прилицькувати, занінашити, переборцити*.

5. У сучасній українській мові налічується велика кількість *неологізмів* – *запозичених слів*, що умотивовує нову галузь мовознавства – *неологію*. Велика кількість неологізмів посилює пуристичні тенденції в українській культурі.

6. Специфіку української лексики репрезентують *культурні терміни* – мовні одиниці, що позначають спеціальні поняття на противагу узвичаєним. До культурної частини словника, або *культурних термінів*, належать:

а) символи української культури – мовні знаки світоглядного характеру: *піч, покуття, рушник, вишиванка, калина, лелека*; християнські символи: *хрест, паска писанка, ікона*; символи народної обрядовості: *калач, вінок, деревце*;

б) *історизми* – слова на позначення понять, предметів, явищ, які вийшли з ужитку у зв'язку з соціально-побутовими і суспільно-політичними змінами: *курінь, гетьман, генеральний писар, осавул, хорунжий, скарбій, сотник, булава, клейноди, січ*;

в) *діалектизми* – мовні одиниці, відмінні від літературної мови, що побутують на певній території: *віно, дзестра, придане, дижма* (дублети), *ватажел, світилка, рікля, фота, кошалик, політички, карабуля, капелюшина, горботка, катрінца, дьордани, баюрок, рукав'єнка, шандрама, пироги, від'їдини, сміїни, пательня, путня, пантрувати, мельдувати*;

г) *ідіоми* (гр. «своєрідний самобутній вираз») – притаманні лише певній мові нерозкладні словосполучення, значення яких не співпадає зі значенням складників. Ідіоми – різновид фразеологізмів, які не перекладаються з однієї мови на іншу: *правити теревені; хоч греблю гати; пекти раки; ні в тин ні в ворота; дешевше від дірки з бублика; бачили очі, що купували; далеко куцо́му до зайця; аж пекло сміється; на цвіту прибитий; вискочив, як Пилип з конопель; ні пари з вуст; справляти мовчанку; точити ляси; розказувати сон рябої кобили; наговорити сім мішків гречаної вовни; озиратися на задні колеса; купило при-тупило; з лежі нема одежі; гнути бомки; приший кобилі хвіст; дістати одкоша; за царя Гороха, коли було людей трохи; передати куті меду; збити з пантелику; витрішки продавати; скочити у гречку; накивати п'ятами; зійти на пси*.

Ідіоми нерідко мотивують обряди: *дати гарбуза; облизати макогін; піймати облизня; замовляти зуби; виносити сміття з хати; стати на рушник; перев'язати рушником; готувати рушники; подати рушники; посилати за рушниками; справляти весілля; дай, Боже, знати, з ким весілля грати; загойться, поки весілля скоїться*.

г) *порівняння* – типова риса українського мовлення: Напр.: *Дівчина була невеличка на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгобрана, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина. На чистому лобі були ніби намальовані веселі тонкі чорні брови, густі-прегусті, як шовк. Лаврін дивився на дівчину. Як вона спустила на щоки довгі чорні вії, як вона*

потім повернулася боком, дивилася на воду, на скелі, як блищав її чистий, рівний лоб. «Ой гарна ж дівчина, як рай, мов червона рожка, повита барвінками! – подумав Лаврін, запрягаючи другого вола (І. Нечуй-Левицький).

Порівняння як логічну операцію характеризує співвідношення, зіставлення двох ситуацій, реалій, об'єктів, між якими проводяться паралелі, аналогії, не завжди виправдані, не завжди зримі, реальні, передбачувані. Одним із засобів логічної операції порівняння є порівняльний зворот, як його різновид розглядаємо народні порівняння – стійкі словесні формули (порівняльний фразеологізм), у яких одні предмети, явища або дії зіставляються з іншими предметами, явищами або діями на основі спільності, подібності, спорідненості. Порівняльний фразеологізм (далі ПФ) складається з двох компонентів – головного і порівняльного. Структуру компаративного фразеологізму можна зобразити у вигляді дистрибутивної формули $R \text{ в } A$, де R – референт (тема порівняння), в – формальний виразник порівняльних відношень (порівняльний сполучник), A – порівняльний зворот (далі ПЗ), або агент порівняння.

ПФ завжди має значення *увираженої, або визначеної, ознаки:*

– *статичної*, головний компонент – прикметник або прислівник: *Гарна як калина; Червона мов калина* – про дуже вродливу дівчину [ССНП, с. 63]; *Гарно як свині під лопухом* – зовсім негарно [ССНП, с. 132];

– *динамічної*, головний компонент – дієслово: *Убрав як сіно в годину* – вчасно впорався з чим-небудь [ССНП, с. 136].

Функціонально важливішим є не головний, а порівняльний компонент. Характеризуючи *статичну* ознаку, ПЗ відноситься до прикметника, за значенням здебільшого наближається до прислівника міри і ступеня вияву ознаки – *дуже: Гарний як сіно в годину* – дуже гарний [ССНП, с. 136].

ПЗ з опорою на слово-фітонім підсилює аксіологічну (естетичну) ознаку, виражену прикметником *гарний*: *Гарна як мак городній* – про дуже вродливу дівчину [ССНП, с. 87]; *Гарна як маків цвіт* – про дуже вродливу дівчину [ССНП, с. 138].

Проте ПЗ можуть увиразнювати й інші ознаки:

– вікову характеристику людини: *Старий як дупло в ліні* – про стару ветху людину [ССНП, с. 82];

– квантитативну характеристику об'єктивного світу: *Багато як гріш за маку* – дуже багато [ССНП, с. 87]; *Дрібно як мак* – про дуже дрібно написане [ССНП, с. 87].

– смакові якості: *Гірке як полин* – дуже гірке [ССНП, с. 119]; *Гіркий як редька* – дуже гіркий [ССНП, с. 126];

– риси характеру людини: *Злий як кропива* – дуже злий [ССНП, с. 78];

– зовнішні ознаки людини: *Великий як дуб* – дуже великий; *Високий як дуб* – дуже високий; *Здоров як дуб* – дуже здоровий; *Міцний як дуб* – дуже міцний [ССНП, с. 50].

ПФ може бути визначенням специфічних рис людини: *Дується як лопух на вогні* – про набундючену пихату людину [ССНП, с. 85]; *Випаскудив як свиня гарбуз* – про людину, яка неохайно їсть.

Серед ПФ трапляються мовні одиниці, у яких головний компонент згорнутий, наявний лише ПЗ, тоді статична ознака виражається імпліцитно: *Як з дуба впав* – про дурнувату людину [ССНП, с. 50]; *Як кобила до вівса* – охочий до чого-небудь [ССНП, с. 103]; *Як реп'ях* – про набридливу людину [ССНП, с. 136]; *Як копиця сіна* – про дуже товсту людину [ССНП, с. 136]; *Як на цвіту прибитий* – про нерозумну, придуркувату людину [ССНП, с. 138].

Виокремлюємо групу ПФ, у яких ознака виражена також імпліцитно, у головному компоненті названа ознака, яка виступає заміном реальної (*жалкий* замість *сердитий*, *червоний* – *гарний*, *голий* – *бідний*, тобто перша ознака є

символом другої): *Жалкий як кропива* – про людину з сердитим характером [ССНП, с. 78]; *Голий як липка* – украї бідний [ССНП, с. 82].

ПЗ у ПФ зі значенням увиразненої *процесуальної* ознаки виконують характеризувальну функцію (ПЗ вступає в синонімічні відношення із прислівниками способу дії): *Пише, як маком сіє* – про дуже дрібний почерк [ССНП, с. 87]; *Дрижить як осика; Дрожить як лист на осиці; Тремтить як на осиці лист; Трясється як лист на осиці* – тремтить з переляку [ССНП, с. 107]; *Мається як голий у кропиви* – живе у постійних нестатках [ССНП, с. 75]; *Живе як голий в кропиви* – погано живе [ССНП, с. 75]; *Вліз як свиня в моркву* – нахабно вдерся куди-небудь [ССНП, с. 132].

Проте ПФ може номінувати динамічну ознаку, напр.: *Обдер як липку* – пограбував [ССНП, с. 82]. ПФ становить перифразу, яка ґрунтується на асоціативних зв'язках зі словом *липка*, що в українській мовній свідомості виступає символом бідності. *Почервонів як мак* – засоромився [ССНП, с. 87]. ПФ базується на зоровому сприйнятті: засоромлена людина червоніє.

ПЗ може виражати надмірний ступінь вияву процесуальної ознаки головного компонента: *Не любить як собака редьки* – дуже не любить [ССНП, с. 126]; *Обрид як собаці редька* – дуже обрид [ССНП, с. 128].

Народні порівняння відзначає високий ступінь емоційності, тому в головному компоненті репрезентовано дієслово розмовного стильового забарвлення: *дивитися* (нейт.) – *витріщитися* (розм.), *бити* – *гаратати*, *сміятися* – *іржати*, *заколотити* – *змішати*: *Витріщився як жаба в капусті* – тупо недоумкувато дивиться [ССНП, с. 64]; *Гаратати як купусту* – безжально бити когось [ССНП, с. 64]; *Заколотив гий горох з капустов*; *Змішав як горох з капустою* – про безладну мішанину речей, не пов'язаних поміж собою [ССНП, с. 64]; *Убрався як засць у капусту* – допався до смачного

[ССНП, с. 64]; *Ірже як кобила до вівса* – безпричинно, дурнуvато сміється [ССНП, с. 103]; *Загубився як голка в сіні* – безслідно зник [ССНП, с. 136]; *Виполошив як зайця з капусти* – сильно перелякав, вигнав із схованки [ССНП, с. 64]; *Дметься як жаба на лопуху* – безпідставно поводитьсь пихато [ССНП, с. 85].

Головний компонент може бути використаний у переносному значенні: Метафоричного значення набувають узвичаєні для української ментальності дії, виражені дієсловами руху: *налетіти* в значенні *насварити*, *вибігти*, *вилетіти* – сказати: *Налетів як грім на дерево* – безпричинно насваривсь [ССНП, с. 45]; *Вибіг як заєць з капусти* – несподівано сказав дурницю [ССНП, с. 64]; *Вилетіла як гала з колопень* – недоречно, нерозумно сказала [ССНП, с. 73].

Метафоричне значення головного компонента може ускладнювати заперечення, надане йому ПЗ: *Пристає як горох до стіни* – зовсім не реагує на що-небудь [ССНП, с. 40]. *Сидить, як морква в грядці*. *Сидить як морква в гнізді*. *Сидить як морква в землі* – нічого не робить [ССНП, с. 95].

Головний компонент може мати заперечний характер, ПФ, навпаки, стверджувальний: ***Несміливий*** *мов цап у капусти* – дуже сміливий [ССНП, с. 64]; ***Не хоче*** *як кінь вівса*; *Не хоче як кобила вівса* – дуже хоче [ССНП, с. 103].

Проте частіше ПЗ заперечує головний компонент: *Добрий як перець* – дуже гіркий [ССНП, с. 112]; *Добре як голому в кропиві* – дуже погано [ССНП, с. 75]; *Така правда, як на вербі груші* [Ном., с. 148]; *Любить як собака редьку* – зовсім не любить [ССНП, с. 126]; *Любить як пес цибулю* – зовсім не любить [ССНП, с. 158]; *Кохаю як цибулю після чаю* – зовсім не кохає [ССНП, с. 158]; *Пасує як чортіві в кропиві* – зовсім не вигідно, не пасує [ССНП, с. 78]; *Гарно як свині під лопухом* – зовсім негарно [ССНП, с. 132]; *Ладне як каша з маком* – про що-небудь не дуже естетичне

на вигляд [ССНП, с. 87]; *Багато як з осики груш* – зовсім немає [ССНП, с. 107].

Енантіосемія може ускладнювати протиставлення, у цьому випадку можна говорити про конвергенцію (скупчення) стилістичних засобів: *Мій хворий мужичок, то як бурячок, а я здорова, та як морква* [Ном., с. 170]; *Добра як з курки молока, а з верби петрушки* – немає ніякої користі [ССНП, с. 48]; *Високий, як тополя, а дурний, як квасоля* [Ном., с. 138].

2.4. Специфіка граматичної системи української мови

Граматики наука когнітивного характеру. Граматичні форми, вплетені в канву синтаксичних структур, формулюють думку. Ж-Б Мольєр, французький письменник, драматург і актор XVII ст., один із засновників «Блискучого Театру», автор комедії «Тартюф», стверджував: «Граматики керує навіть царями».

2.4.1. Специфіка морфологічної системи української мови

1. Кличний відмінок іменника: *Слався, людино, коли на землі ти ідеши, як ратай, сіяч, будівничий* (М. Рильський). **Мово рідна, слово рідне!** *Хто вас забуває, той у серці не серденько, а лиш камінь має* (С. Воробкевич).

2. Четверта відміна іменників: *теля, левеня, поросля, коліща, ім'я, плем'я, вим'я*.

3. Прикметники мають повну нестягнену і повну стягнену форми, відповідно, варіанти однієї морфеми: *зелена (-ая), зелене (-еє), зелені (-ії)*. Повна нестягнена форма – ознака фольклору та поетичного мовлення. Напр.: **Зеленеє** жито, *зелене*, / **Хорошіі** гості у мене (Нар. тв.).

4. В українській мові невелика група якісних прикметників чоловічого роду має коротку форму – застиглу форму: *зелен, дрібен, певен, славен, здоров, винен, потрібен*. Напр.: *І шумить, і гуде* / **Дрібен** дощик іде / *А хто ж мене, молодую* / *Та й додому доведе* (Нар. тв.).

5. Прикметники чоловічого роду в М. в. мають паралельні закінчення – *-ому / -ім.: на новому, на новім, на великому, на великім.*

6. Паралельні форми Р. в., Д. в., М. в. числівників від 5–20: *шести (-ох), шести (-ом), на шести (-ох).*

7. В українській мові до нефінитних форм дієслова належить інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, безособова форма на *-но, -то*. В інших мовах у складі нефінитних форм – *супін* (напр., латинська, румунська), герундій.

8. Специфічною рисою української мови є безособові форми на *-но, -то: відзначено, зроблено, сказано*. Ці незмінні слова, утворені від пасивних дієприкметників минулого часу, виконують роль головного члена односкладного безособового речення: *Хай буде вік **прожито**, як належить* (Л. Костенко); *Святі ворота **взято** на ланцюг* (Л. Костенко); *Багато слів страшних тут **наговорено*** (Л. Костенко).

Предикати на *-но, -то* не поєднуються з іменниками у формі О. в. із суб'єктним значенням: *Проект **розглянуто** (депутатами); Злочин **розкрито** (поліцією).*

Речення з пасивними дієприкметниками минулого часу і з формами на *-но, -то*, які мають різну синтаксичну будову, синонімічні (близькі за змістом). Пор.: *Поле було зоране ще восени; Поле було зорано ще восени*. Дієприкметник вказує на ознаку за дією, безособова форма – на результат дії.

9. Клас безособових дієслів розширено за рахунок особових форм, вжитих в безособовому значенні. Пор. безособові дієслова, які виконують роль присудків у односкладному безособовому реченні:

Пропало, пройшло, пролетіло,

Минулося, щезло, сплигло,

Лишень головошками тліло,

Лишень попелищем цвіло.

Одвіялось, сном одіснилось,

Одмарилось – ген ген набулось,

Вкотилось і ген одкотилось.

Солоним риданням зайшлось (І. Драч).

10. В українській мові є три форми майбутнього часу: проста, складна, складена: *прочитаю, читатиму, буду читати; напишу, писатиму, буду писати.*

11. Лише українська мова має форму 1-ос. мн. наказового способу: *ходімо, летімо, сіймо, пишімо.* Напр.: ***Робімо, брате, як нам казала мати, не даймо сестрі, красній, молодій, в чужині загинати*** (Нар. тв.).

12. Українська мова має розгалужену прислівникову систему. В українській мові є прислівники, які у згорнутому вигляді відтворюють певну пропозицію: *навпомацки, навприсядки, навпростець, навпочіпки, навкулачки, набакир, манівцями, навперейми, навздогін, наосліп, попідтинню, самохіть, босоніж, крадьки, доценту, вицент, наопашки, підтюпцем, без угаву, до останку, наостанок.*

Прислівники творяться різними способами словотвору й усіма різновидами морфологічного способу, причому майже від усіх частин мови. В українській мові багато прислівників, утворених лексико-синтаксичним способом: *запанібрата, натицесерце, насамперед, насамкінець, обіруч, голіруч, стрімголов, нашвидкуруч, сьогодні, торік, повсякчас, ліворуч.*

Чимало прислівників утворюють синонімічні ряди: *іноді, інколи, зрідка, час від часу, коли-не-коли, подекуди, деколи, вряди-годи, порою, часом; завжди, постійно, повсякчас, довіку, повік-віків; гаразд, добре, згода, іде, славно, хай так, нехай; колись, давно, за давніх часів, за старих часів, давним-давно, за дідів-прадідів, за царя Гороха, віддавна, з давніх-давен; раптом, зненацька, враз, несподівано, неждано-негадано; мабуть, напевно, певно, либонь, очевидно, видно, очевидячки, може, можливо, правдоподібно.*

13. Службові частини мови поповнюються за рахунок різновидів морфолого-синтаксичного способу словотвору: препозиціоналізації: *розташуватись близько → розташуватись близько лісу;* кон'юнктивації: *...зошит, що лежав на столі... → ...думав, що скажу...;* партикуляції: *стань*

рівно → *прийти рівно о сьомій*; інтер'ективації: *жах* (ім.) → *Жах!* (виг.); *Боже* (ім.) → *Боже!* (виг.).

2.4.2. Специфіка синтаксичної системи української мови

1. Велика кількість активних синтаксичних конструкцій *Діти читають книгу*. Натомість, незначна частина пасивних синтаксичних конструкцій з дієсловом пасивного стану на *-ся*: *Закон обговорюється депутатами*. До пасивних синтаксичних конструкцій належать структури з пасивними дієприкметниками, безособовими формами на *-но*, *-то*: *Закон обговорений (депутатами)*; *Закон обговорено*.

2. Велика кількість безособових речень: *Вам щастить*; *Мені не спиться*; *В лісі пахне сіном*; *Двері замкнено*; *Мені весело*; *Вам треба вчитися*.

3. Інфінітив може бути будь-яким членом речення: *Лиш боротись – значить жити* (І. Франко); *Яке це щастя – спостерігати, як ростуть діти*; *Він хотів учитися*; *Бажання пізнати більше не полишало їх*; *Він пішов купити хліба*; *Він просив нас передати йому вітання*; *До чистої мети треба йти чистою дорогою*; *По роботі пізнати майстра*.

4. Дієприслівник – ознака письмового мовлення – виконує роль обставини: *Жайворонок, співаючи, ніби висить на невидимій нитці* (Ю. Яновський). Дієприслівник формує ускладнену структуру простого речення (див. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. 672 с.).

5. Велика кількість односкладних речень, внаслідок відсутності дублювання категорії особи: **(Я)** *Пишу лист*.

6. Емоційність нації зумовлює велику кількість окличних речень: *Яка краса навколо!*

7. Велика кількість питальних речень, у тому числі риторичних (див. Шабат-Савка С. Т. Українськомовний питаль-

ний дискурс: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. 331 с.).

8. Складні речення, особливо з різними видами синтаксичного зв'язку, засвідчують здатність нації виражати складні думки, інтелектуалізацію нації.

Практичний блок

I. Контрольні питання з теми

1. Назвіть основні підходи до вивчення мовної картини світу.

2. Які явища відносять до ядра МКС, а які – до специфічної МКС, або периферії?

3. Назвіть особливості фонетичної системи української мови.

4. Проаналізуйте специфічні риси української мови на морфемно-словотвірному рівні.

5. Які риси вирізняють лексичну систему української мови з-поміж інших мов?

6. Схарактеризуйте унікальні можливості морфологічної системи української мови.

8. У чому полягає специфіка синтаксичної системи української мови?

II. Проблемні завдання

1. Підготуйте реферативні доповіді з тем:

- ❖ Мовна картина світу українців.
- ❖ Символіка як елемент мовної картини світу.
- ❖ Національна специфіка української мови.
- ❖ Ознаки самотності української мови.
- ❖ Змінюваність мовної картини світу. Сучасний стан та архаїчність української лексики.
- ❖ Індивідуальна мовна картина світу письменника (матеріал за вибором).

2. Ознайомтеся з публікаціями:

Огуй О. Д. Мовна картина світу: проблема організації складників. *Мовознавство*, 2013, № 4.

Ангеловська К. В. Національний менталітет та мовна картина світу як складові когнітивної лінгвістики. *Science and Education a New Dimension. Philology*, VII (61), Issue: 210, 2019. С. 10–13.

3. Підготуйте тези статті:

Коваленко Б. Фонетичні і граматичні діалектні особливості в ідіостилі М. Коцюбинського. *Мовознавчий вісник*. Вип. 12–13.

4. У наведеному уривку визначте специфічні лексичні особливості української мови.

Коли замовкли стріли пістолів і одспівали весілля, а жінка пригнала до загороди вівці й корови, Іван був задоволений навіть. Його Палагна була з багацького роду, фудульна, здорова дівка, з грубим носом й властою шиєю. Правда, вона любила пишне лудіння, і немало десь піде грошей на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка! Поглядаючи на овечки, що бляли в загородах, на свій

писаний ботей (стадо), на корови, що дзвонили та рули по випасах в лісі, – він не журився.

Тепер він мав коло чого ходити. Не був жадний багатства – не на те гуцул живе на світі, – саме плекання маржинки сповняло радістю серце.

Як дитина для мами – такою була для нього худібка. Весь час, всі думки займала турбота про сіно, про вигоди маржинці, щоб не заслабла, щоб хто не зурочив, щоб вівці щасливо котились, а корови уположались.

Скрізь, од усього була небезпека, і треба було добре глядіти маржину од гадини, звіра і од відьом, які всякими способами потягали манну з коров та потинали худібку. Треба було багато знати, підкурювать, ворожити, збирати помічне зілля і замовляти. Палагна йому помагала, з неї була добра таздиня, і свої вічні турботи він ділив з нею (М. Коцюбинський).

5. У тексті дитячої колискової «Ой ходить сон по улоньці» знайдіть морфемно-словотвірні особливості, що є унікальними в українській мові.

Ой ходить сон по улоньці

В білесенькій кошулоньці.

Слоняється, тиняється,

Господоньки питається:

– А де хатка теплесенька

І дитина малесенька?

Туди піду ночувати

І дитину колихати.

– А у нас хата тепленькая

І дитина маленькая.

Ходи до нас ночувати

І дитину колихати.

Ходи, сонку, в колисочку,

Приспи нашу дитиночку!

6. З'ясуйте етимологію українських прізвищ.

Майборода, Нагнибіда, Тягнирядно, Сухоребрик, Неїжбориц, Лукикобиленко, Гризидуб, Затуливітер, Підопригора, Вирвикишка, Несвятинаска, Завалипич, Гуляйнога, Гуляйдень.

7. У фольклорних текстах схарактеризуйте специфічні особливості морфологічної системи української мови.

I. *Ой виорю я нивку широкою,
Та посію хмелю високого,
Та нароблю пива солодкого,
Та зберу я роду багатого,
Та запросю сестру багатую,
Та запросю сестру убогую, –
По багату сестру коні пошлю!
По вбогу небогу посла пошлю!* (Нар. тв.).

II. *1. Де зшито на живу нитку, там чекай дірку. 2. За наше жито ще нас і побито. 3. Не всі млинці ще з'їдені, не всі пісні заспівано, ігри зіграні. 4. Як набуто, так і збуто. 5. Вилами по воді писано. 6. Під носом косовиця, а в голові ще й на зяб не орано. 7. Прийшов дуже рано, тому тобі й не дано. 8. Роблено абияк, то і вийшов кривуляк. 9. Криво викроєно, зате міцно зшито. 10. Як коней вкрадено, то хоч воза прив'яжи* (Нар. тв.).

8. Прочитайте поезію В. Симоненка «Гей, нові Колумби й Магеллани...», з'ясуйте, яку роль відіграють окличні речення.

*Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
Кличуть нас у мандри океани,
Бухту спокою облизує прибій.*

*Хто сказав, що все уже відкрито?
Нащо ж ми народжені тоді?*

*Як нам помістити у корито
Наші сподіваная молоді?*

*Кораблі! Шикуйтеся до походу!
Мрійництво! Жаго моя! Живи!
В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!*

*Геть із мулу якорі іржаві —
Нидіє на якорі душа!..
Б'ються груди об вітри тужаві,
Каравела в мандри вируша.*

*Жоден вітер сонця не остудить,
Півень землю всю не розгребе!*

ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ

1. Етнолінгвістика – це мовознавча дисципліна,
а) яка вивчає мову і культуру.
б) яка досліджує мову і мислення.
в) яка аналізує психолінгвістичні процеси.
г) яка вивчає мову і культуру через посередництво мислення.

2. Термін *етнолінгвістика* утворений

- а) словоскладанням.
- б) основоскладанням.
- в) абрєвіацією.
- г) калькуванням.

3. У сучасній філософії ознаками етносу вважають

- а) генну пам'ять.
- б) мовну пам'ять.
- в) дух нації.
- г) генну пам'ять, мовну пам'ять, дух нації.

4. Кому належать слова *«Найбільше й найдорожче добро в кожного народу – це його мова, – ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування?»*

- а) М. Рильському.
- б) Панасу Мирному.
- в) Лесі Українці.
- г) В. фон Гумбольдту.

5. Ознаками етносу є

- а) мова, історія.
- б) мова, історія, культура.
- в) мова, розташування, духовна культура.

г) мова, історія, розташування, спосіб господарювання, матеріальна культура, духовна культура.

6. Кому належить ідея про пасіонарність?

- а) Л. Гумільову.
- б) Ф. Вовку
- в) М. Еліаде.
- г) М. Бердяєву.

7. Які рівні можна виокремити в етнолінгвістиці?

- а) Мова як об'єкт етнолінгвістики.
- б) Мова і матеріальна культура (етнолінгвістичний аналіз).
- в) Мова і духовна культура.
- г) Мова як об'єкт етнолінгвістики, мова і матеріальна культура; мова і духовна культура.

8. Культура – це

- а) матеріальні здобутки нації.
- б) духовні цінності нації.
- в) матеріальні та духовні цінності, створені людством.

9. Де зародилась етнолінгвістика?

- а) В Америці.
- б) У Європі.
- в) У Німеччині.

10. З іменами яких мовознавців пов'язане зародження етнолінгвістики?

- а) Ф. Боас, Е. Сепір, Б. Уорф.
- б) Д. Х. Хаймз, Х. Хоєр, Г. М. Хенінгсвальд.
- в) Хоєр, Вьоглін, Берлін.

11. Тезу про те, що мова – дух народу, висловив:

- а) Й. Гердер.
- б) В. фон Гумбольдт.

- в) Б. Уорф.
- г) Л. Вайсгербер.

12. Хто заклад підвалини етнолінгвістики?

- а) В. фон Гумбольдт.
- б) Л. Вайсгербер.
- в) Л. Трір.
- г) Е. Сепір.

13. Які чинники спричинили філософію мови В. фон Гумбольдта?

- а) Німецька класична філософія.
- б) Німецький романтизм.
- в) Порівняльно-історичне мовознавство.
- г) Німецька класична філософія, німецький романтизм, мовознавчі ідеї.

14. Хто підхопив та розробив ідею В. фон Гумбольдта про внутрішню та зовнішню форми мови?

- а) Е. Сепір.
- б) О. Потебня.
- в) Ф. Боас.
- г) Б. Уорф.

15. Хто вважав основною функцією мови символну?

- а) Е. Сепір.
- б) В. фон Гумбольдт.
- в) Ф. Боас.
- г) І. Трір.

16. З ім'ям якого мовознавця пов'язують філософію мови?

- а) Л. Вайсгербер.
- б) Б. Уорф.
- в) В. фон Гумбольдт.
- г) І. Трір.

17. Хто розробив багаторівневу класифікацію індіанських мов?

- а) Е. Сепір.
- б) В. фон Гумбольдт.
- в) Ф. Боас.
- г) І. Трір.

18. Як формулюється теорія лінгвістичної відносності?

- а) Мова визначає мислення.
- б) Мислення визначає мову.
- в) Мовлення визначає мову.
- г) Мова визначає мовлення.

19. Хто увів поняття *мовна картина світу*?

- а) Л. Вайсгербер.
- б) Б. Уорф.
- в) В. фон Гумбольдт.
- г) І. Трір.

20. Філософія мови В. фон Гумбольдта стосується проблеми:

- а) мови і мислення.
- б) мовлення і культури.
- в) мови і мовлення.

21. Хто увів поняття мови «середньоєвропейського стандарту» – SAE, де виділено 4 класи уявлень – час, простір, субстанція, матерія?

- а) Б. Уорф.
- б) В. фон Гумбольдт.
- в) Ф. Боас.
- г) І. Трір.

22. Як формулюється гіпотеза Сепіра-Уорфа?

- а) Мова визначає мислення.
- б) Мислення визначає мову.

в) Мовлення визначає мову.

г) Мова визначає мовлення.

23. Наукова етимологія має такі вияви:

а) наукова, народна.

б) істинна, гіпотетична.

в) наукова, істинна.

г) народна, гіпотетична.

24. Концепція слова, за О. Потебнею, передбачає:

а) зовнішню форму слова, внутрішню форму слова, значення слова.

б) фонетичний аналіз слова.

в) морфемний склад слова.

г) граматичне значення слова.

25. За О. Потебнею, концепція слова становить

а) тріаду.

б) дуалізм.

в) граматичне значення слова.

26. Зовнішня форма мови, за В. фон Гумбольдтом, – це

а) фонетичний рівень мови.

б) фонетичні особливості мови.

в) морфологічний рівень мови.

г) морфологічні особливості слова.

27. Хто доопрацював морфологічну класифікацію мов братів Шлегелів, увівши інкорпуючі (полісинтетичні) мови?

а) Е. Сепір.

б) В. фон Гумбольдт.

в) Ф. Боас.

г) І. Тріп.

28. Зовнішня форма слова, за О. Потебнею, – це

- а) фонетичний вияв слова.
- б) морфемний склад слова.
- в) граматичне значення слова.

29. Хто увів поняття *дрейфа мови*, відмовившись від стадій мови В. фон Гумбольдта?

- а) Е. Сепір.
- б) В. фон Гумбольдт.
- в) Ф. Боас.
- г) І. Трір.

30. Чому центральною проблемою етнолінгвістики є проблема номінації?

- а) Реалізує зв'язок мови і мислення.
- б) Реалізує зв'язок мови і мовлення.
- в) Реалізує зв'язок мовлення і мислення.

31. Етимологія має такі вияви:

- а) наукова, народна.
- б) істинна, гіпотетична.
- в) наукова, істинна.
- г) народна, гіпотетична.

32. Які групи слів мають внутрішню форму слова?

- а) Топоніми.
- б) Оніми.
- в) Соматизми.
- г) Етноніми.

33. Кому належить вислів: *«Назва – це знак, це ознака, що впадає у вічі, який я роблю представником предмета, щоб уявити його собі у цілісності»?*

- а) Л. Феєрбаху.
- б) Г. Гегелю.

- в) Е. Канту.
- г) Й. Гердеру.

34. Етимологічно споріднені слова – це

- а) слова з різним лексичним значенням, які мають одну внутрішню форму слова.
- б) спільнокореневі слова.
- в) форми одного слова.
- г) слова з різним лексичним значенням.

35. Теза про те, що внутрішня форма мови – це «чуттєві порухи душі», належить

- а) Е. Сепіру.
- б) В. фон Гумбольдту.
- в) Ф. Боасу.
- г) І. Тріру.

36. Теза про те, що внутрішня форма слова – це «чуттєвий образ слова», належить

- а) О. Потебні.
- б) В. фон Гумбольдту.
- в) Ф. Боасу.
- г) Л. Вайсгерберу.

37. Концепцію слова створив

- а) О. Потебня.
- б) В. фон Гумбольдт.
- в) Ф. Боас.
- г) Л. Вайсгербер.

38. За О. Потебнею, внутрішня форма слова пов'язана з етимологією слова.

- а) Так.
- б) Ні.

39. Синонімія – це явище, яке полягає у тому, що мовні одиниці близькі чи тотожні за значенням, але різні за формою.

- а) Так.
- б) Ні.

40. Внутрішня форма слова – це відношення думки до свідомості.

- а) Так.
- б) Ні.

41. Евфемізм – слово чи словосполучення, що пом'якшує враження від висловленого тим, що називає поняття не прямо, а опосередковано, через іншу ознаку.

- а) Ні.
- б) Так.

42. Каламбур – стилістичний прийом для лінгвістичних анекдотів, лінгвістичних жартів, заснований на принципі народної етимології.

- а) Так.
- б) Ні.

43. Терміну *внутрішня форма* слова відповідає поняття *первинний корінь*.

- а) Так.
- б) Ні.

44. За О. Потебнею, безобразні слова – слова без внутрішньої форми слова.

- а) Так.
- б) Ні.

45. Дублети – слова, що позначають один денотат.

- а) Так.
- б) Ні.

46. Згідно з теорією конвенціональності мовна одиниця – слово – є умовною позначкою об'єкта дійсності.

а) Так.

б) Ні.

47. Мовне членування виявляється при зіставленні слова з поняттям у різних мовах.

а) Так.

б) Ні.

48. Оказіоналізми – це мовленнєві одиниці, які утворюються за стандартними та новими словотвірними моделями, з яскравою внутрішньою формою.

а) Ні.

б) Так.

49. Народна етимологія полягає в тому, що незнайоме слово тлумачиться покликанням на знайоме, зокрема через збіг звукової форми, омонімії або паронімії внутрішньої форми.

а) Так.

б) Ні.

50. За О. Потебнею, образні слова – слова з внутрішньою формою слова.

а) Так.

б) Ні.

51. Ковані слова – це неологізми, утворені діячами української культури кінця XIX – початку XX ст.

а) Ні.

б) Так.

52. Сема – елементарний компонент значення як найменша розрізнявальна риса (ознака), об'єктивно притаманна денотату.

а) Так.

б) Ні.

53. Поняття – термін психології, ширший, ніж слово.

а) Так.

б) Ні.

54. Поняття – це думка, у якій узагальнені найістотніші риси явища, предмета тощо.

а) Так.

б) Ні.

55. Поняття – це одна з форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності.

а) Так.

б) Ні.

56. Жаргонізмами називають слова, вживання яких обмежене нормами спілкування, прийнятими в певному соціальному середовищі.

а) Ні.

б) Так.

57. Табу – слово, вживання якого заборонено з різних міркувань.

а) Так.

б) Ні.

58. Табу – вияв магічної функції мови, заборона вживання деяких слів, зумовлена соціально-політичними, історико-культурними, релігійними, етичними й естетичними чин-

никами, що спричиняє навмисну заміну знака певного поняття описовим найменуванням або іншим знаком.

- а) Так.
- б) Ні.

59. Зазвичай слово відображає одну рису, ознаку поняття.

- а) Так.
- б) Ні.

60. Дискретизація світу виявляється при зіставленні слова з поняттям у різних мовах.

- а) Так.
- б) Ні.

61. Чинник часу дозволяє вивчати мовні явища у двох аспектах – діахронії та синхронії.

- а) Так.
- б) Ні.

62. Однією з причин лексичної синонімії власне українських слів є різні внутрішні форми слова.

- а) Так.
- б) Ні.

63. Інтернаціоналізми – слова, які в близькій формі і з тими ж значеннями функціонують у багатьох мовах.

- а) Так.
- б) Ні.

64. Калька (фр. «копія, наслідування») – слово чи вираз, які є буквальним перекладом іншомовного слова або виразу.

- а) Так.
- б) Ні.

65. За О. Потебнею, внутрішня форма слова стосується проблеми назви.

- а) Так.
- б) Ні.

66. Етнолінгвістика – наука інтегрального характеру.

- а) Так.
- б) Ні.

67. Етнолінгвістика – наука когнітивного характеру,

- а) оскільки вивчає мову як ієрархічну систему.
- б) оскільки враховує дихотомію *мова – мислення*.
- в) оскільки об'єктом вивчення є мова як семіотична система.

68. Мова виконує державотвірну функцію.

- а) Так.
- б) Ні.

69. Українська мова отримала статус державної

- а) у 1989 р.
- б) у 1996 р.
- в) у 2001 р.
- г) у 1990 р.

70. Етніміка вивчає

- а) соматизми.
- б) вестеми.
- в) етнімі.
- г) синоніми.

71. Філософія мови В. фон Гумбольдта – підґрунтя для

- а) ономастики, граматики і текстології.
- б) загального мовознавства, етнолінгвістики і герменевтики.
- в) загального мовознавства і лінгвістики тексту.
- г) літературознавства, лінгвістики і герменевтики.

72. Неогумбольдтіанство має дві течії:

- а) американське і європейське.
- б) американське і китайське.
- в) європейське і азійське.

73. Теорія номінації – аспект мовознавства, який потребує міждисциплінарних зусиль:

- а) психології та мовознавства.
- б) філософії та літературознавства.
- в) мовознавства та філософії.
- г) філології та мовознавства.

74. Теорія номінації потребує міжрівневих досліджень:

- а) лексики, фонетики, словотвору.
- б) лексики, етимології, синтаксису.
- в) фонетики, морфології, синтаксису.
- г) лексики, фонетики, морфології.

75. Компонентний аналіз – це

- а) сукупність сем значення слова.
- б) лексичне значення слова.
- в) сукупність семем.
- г) пряме й переносне значення слова.

76. Сигніфікативне значення – це

- а) лексичне значення слова.
- б) поняттєве значення слова.
- в) денотативне значення слова.
- г) конотативне значення слова.

77. Денотативне значення – це

- а) поняттєве значення слова.
- б) лексичне значення слова.
- в) конотативне значення слова.

г) предметне (конкретне) значення слова, яке пов'язує назву з дійсністю.

78. Конотативне значення – це

а) конкретне (предметне) значення слова.

б) поняттєве значення слова.

в) оцінний (емоційно-експресивний) компонент значення слова.

г) лексичне значення слова.

79. З основами яких частин мови можуть сполучатися демінутивні суфікси?

а) Іменниками, прикметниками, числівниками, дієсловами, прислівниками.

б) Іменниками, прикметниками, числівниками, дієсловами, прислівниками, службовими частинами мови.

в) Іменниками, прикметниками, числівниками, дієсловами, прийменниками.

г) Іменниками, прикметниками, числівниками, дієсловами, прислівниками, прийменниками, вигуками.

80. Що таке *антропоморфізм*?

а) Слова з внутрішньою формою – соматизмом.

б) Слова з внутрішньою формою – етнімом.

в) Слова з внутрішньою формою – кольороназвою.

г) Слова з внутрішньою формою – теонімом.

81. Які терміни можна зіставити?

а) Внутрішня форма слова – первинний корінь.

б) Внутрішня форма слова – вторинний корінь.

в) Внутрішня форма слова – непохідна основа.

г) Внутрішня форма слова – похідна основа.

82. Унаслідок опрощення

а) похідна основа стає непохідною.

- б) первинний корінь перетворюється у вторинний.
- в) непохідна основа перетворюється в похідну.
- г) вторинний корінь стає первинним.

83. Що таке *апелятивація*?

- а) Перехід загальних назв у власні.
- б) Перехід власних назв у загальні.
- в) Різновид лексико-семантичного способу словотвору.
- г) Різновид морфолого-синтаксичного способу словотвору.

84. Що таке *онімізація*?

- а) Перехід загальних назв у власні.
- б) Перехід власних назв у загальні.
- в) Різновид лексико-семантичного способу словотвору.
- г) Різновид морфолого-синтаксичного способу словотвору.

85. Внаслідок якого способу словотвору постали семантичні діалектизм?

- а) Лексико-семантичного.
- б) Морфологічного.
- в) Морфолого-синтаксичного.
- г) Неафіксальних різновидів морфологічного способу.

86. Що таке *контамінація*?

- а) Взаємодія мовних одиниць, яка призводить до утворення нового слова чи виразу шляхом об'єднання, схрещення двох синонімічних чи близьких за звучанням слів.
- б) Утворення нових слів суфіксацією.
- в) Перехід одних частин мови в інші.
- г) Лексикалізація словосполучень.

87. Що таке *калькування*?

- а) Перехід одних частин мови в інші.
- б) Копіювання іншомовного слова за допомогою свого матеріалу.

- в) Перетворення похідної основи в непохідну.
- г) Утворення нових слів префіксацією.

88. Калька і запозичене слово мають одну внутрішню форму?

- а) Так.
- б) Ні.

89. Яка мета етнолінгвістичного аналізу?

- а) Проаналізувати мовні явища, які відтворюють частину культури нації (культуру нації розглянути крізь призму мовних явищ).
- б) Визначити внутрішню форму слів.
- в) Розглянути частину культури нації крізь призму мовних явищ.
- г) Визначити спосіб словотвору слів.

90. Що таке *лексико-семантична група*?

- а) Слова однієї частин мови, об'єднані семою.
- б) Сукупність мовних одиниць, об'єднаних спільним значенням.
- в) Сукупність слів однієї частин мови, об'єднаних граматичним значенням.
- г) Сукупність слів, об'єднаних способом словотвору.

91. Що виокремлює ЛСГ (ЛТГ) в етнолінгвістичному аналізі?

- а) Групу спільнокореневих слів.
- б) Частину культури.
- в) Сукупність слів з тотожними граматичними ознаками.
- г) Слова одного словотвірного типу?

92. Етимологічний аналіз – складник етнолінгвістичного аналізу?

- а) Так.

б) Ні.

93. Чому етимологічний аналіз – складник етнолінгвістичного аналізу?

- а) Виявляє внутрішню форму слів.
- б) Оприявлює граматичні значення слів.
- в) Оприявлює зовнішню форму слова.

94. У словниковій статті Етимологічного словника української мови репрезентовано:

а) значення, закріплені за словом та за спільнокореновими словами; зазначено, у яких мовах побутує слово, з якої мови запозичено, який шлях (фонетичний та семантичний) пройшло; реконструйована на основі порівняльно-історичного методу внутрішня форма слова; подано етимологічно споріднені слова.

б) значення, закріплені за словом та за спільнокореновими словами; зазначено, у яких мовах побутує слово; реконструйована на основі порівняльно-історичного методу внутрішня форма слова; подано етимологічно споріднені слова.

в) зазначено, у яких мовах побутує слово, з якої мови запозичено, який шлях (фонетичний та семантичний) пройшло; реконструйована на основі порівняльно-історичного методу внутрішня форма слова.

г) з якої мови запозичено, який шлях (фонетичний та семантичний) пройшло, подано етимологічно споріднені слова.

95. Культурологічний простір слів ЛСГ передбачає

- а) визначення паремій з цим словами.
- б) визначення спільнокоренових слів.
- в) визначення лексичного значення слів.
- г) визначення етимологічно споріднених слів.

96. Хто з мовознавців вважав, що етнолінгвістика – наука про духовну культуру?

- а) М. Толстой.
- б) О. Потебня.
- в) Е. Сепір.
- г) О. Афанасьєв.

97. Що таке *архетип*?

- а) Вияв родової пам'яті, історичного минулого етносу, його колективного позасвідомого.
- б) Вияв мови і мислення.
- в) Єдність мови і мовлення.
- г) Перехід людини в іншу соціальну категорію.

98. Що таке *символ*?

- а) Колективне підсвідоме.
- б) Культурний (естетичний) знак, який позначає іншу концептуально значиму структуру (поняття).
- в) Перехід людини у інший стан.
- г) Розгорнуте порівняння.

99. Що таке *культурна лексика*?

- а) Слова однієї лексико-семантичної групи.
- б) Синонімічний ряд.
- в) Лексика, яка позначає спеціальні поняття на противагу узвичаєним.
- г) Спільнокореневі слова.

100. Що таке *обрядові терміни*?

- а) Професіоналізми.
- б) Жаргонізми.
- в) Синоніми.
- г) Мовні одиниці із закріпленими за ними значеннями, характерні для того чи того типу обрядовості.

101. Що таке *культурні терміни*?

- а) Омоніми.
- б) Мовні одиниці, що «обслуговують» певний тип культури.
- в) Етимологічно споріднені слова.
- г) Слова з яскравою внутрішньою формою.

102. Що ілюструє народна етимологія?

- а) Творчий характер народного мовомислення.
- б) Тенденцію до економії мовних засобів.
- в) Бажання пом'якшити сказане.
- г) Віру в магічну функцію слова.

103. Причиною лексичної синонімії власне українських слів є

- а) різні внутрішні форми слів.
- б) багатозначність.
- в) плеоназм.
- г) омонімія.

104. Оказіоналізми – ознака поетичного мовлення?

- а) Так.
- б) Ні.

105. У якому словнику розмежовано поняття походження та запозичення?

- а) У тлумачному.
- б) У словнику іншомовних слів.
- в) У перекладному словнику.
- г) В етимологічному словнику.

106. У якому словнику містяться відомості про запозичення слова.

- а) У словнику іншомовних слів.
- б) У словнику синонімів.
- в) У фразеологічному словнику.

г) У тлумачному словнику.

107. Неологія – галузь мовознавства, що вивчає слова, які нещодавно потрапили в мову.

а) Так.

б) Ні.

108. Однією з рис сучасної лексичної системи української мови є засилля англіцизмів.

а) Ні.

б) Так.

109. Екзотизми – назви, які позначають реалії своєї культури.

а) Ні.

б) Так.

110. Варваризми – слова або вирази, не засвоєні мовою.

а) Ні.

б) Так.

111. Макаронізми – слова або вирази іншої мови, механічно перенесені, нерідко викривлені.

а) Так.

б) Ні.

112. Які угруповання слів ілюструють перетин культур?

а) Варваризми, синоніми, ксеноніми.

б) Макаронізми, омоніми, екзотизми.

в) Ксеноніми, варваризми, омоніми.

г) Екзотизми, варваризми, макаронізми.

113. Яке лінгвістичне явище є причиною суржику?

а) Запозичення.

б) Інтерференція.

в) Плеоназм.

г) Синонімія.

114. Однією з причин лексичної синонімії є запозичення з різних мов.

- а) Так.
- б) Ні.

115. Однією з причин лексичної синонімії є назви з різних мов з однією внутрішньою формою.

- а) Ні.
- б) Так.

116. В історії української культури є два вияви пуризму – крайній і поміркований.

- а) Так.
- б) Ні.

117. Термін *картина світу* до наукового обігу увів

- а) В. фон Гумбольдт.
- б) Г. Гегель.
- в) О. Потебня.
- г) Г. Герц.

118. Які типи картин світу виокремлюють залежно від світоглядних систем людства?

- а) Міфологічна, релігійна, наукова.
- б) Міфологічна, мовна, фізична.
- в) Міфологічна, мовна, математична.
- г) Міфологічна, хімічна, наукова.

119. Релігійна картина світу – символічна, алегорична.

- а) Ні.
- б) Так.

120. Які типи картин світу виокремлюють відповідно до її носіїв?

а) Картина світу українців, картина світу молоді, картина світу О. Коблянської.

б) Картина світу підлітків, картина світу І. Франка, картина світу XVIII ст.

в) Картина світу школярів, картина світу лікарів, картина світу Середньовіччя.

г) Картина світу Т. Шевченка, картина світу XIX ст., фізична картина світу.

121. Мовна картина світу – це результат вербального відтворення сприйняття навколишнього світу у свідомості людей.

а) Ні.

б) Так.

122. Мовна картина світу виконує експланаторну функцію, мова – комунікативну.

а) Так.

б) Ні.

123. Наївна КС ґрунтується на здоровому глузді, наївному розумінні світоустрою, умінні абстрактно мислити та реалізувати думку в досконалих мовних проявах.

а) Ні.

б) Так.

124. Одиницею концептуальної картини світу є концепт – смислове ім'я поняття, наповнене вербальною реалізацією.

а) Так.

б) Ні.

125. Концептологія – галузь знань мовознавства, що досліджує вербальну реалізацію мовного членування світу.

а) Так.

б) Ні.

126. Мовна свідомість – це вербально-суб'єктивне відображення дійсності носіїв мови.

- а) Так.
- б) Ні.

127. Які типи мовної свідомості властиві українському соціуму в наш час?

- а) Романтичний, європейський, елітарний, патріотичний.
- б) Патріархальний, елітарний, патріотичний.
- в) Універсальний, європейський, християнський.
- г) Релігійний, поетичний, романтичний, патріотичний.

128. Тип мовної свідомості визначають специфічні мовленнєві риси мовців.

- а) Так.
- б) Ні.

129. Периферія мовної картини світу – це те особливе, що відрізняє одну мову від іншої.

- а) Так.
- б) Ні.

130. Праця «Про мову каві на острові Ява» належить

- а) О. Потебні.
- б) В. фон Гумбольдту.
- в) Е. Сепіру
- г) Л. Вайсгерберу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Акафіст. – Акафістник: у 3-х т. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. Т. 1. 336 с.; 2007. Т. 2. 416 с.; 2012. Т. 3. 368 с.

Арк. – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. Луцьк: Вежа, 2000.

Аш. – Ашукин Н. С., Ашукина М. Т. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. 4-е изд., доп. Москва: Худож. лит., 1988. 528 с.

Барка – Василь Барка. Жовтий князь: у 2-х томах. Харків: Майдан. 2013.

БГ – Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / уклад.: Н. О. Руснак, Н. В. Гуйванюк, В. О. Бузинська. Чернівці: Рута, 2006. 383 с.

Бібл. – Біблія, або Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту: із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / пер. І. Огієнка. Київ: Українське біблійне т-во, 2003. 1162 с.

Біл. – Білоус Д. Диво калинове. Київ: «Веселка», 160 с.

Бук. – Буковина. Загальне краєзнавство / перекл. з нім. Ф. С. Андрійця, А. Т. Квасецького. Чернівці: Зелена Буковина, 2004. 484 с.

Ващ. – Ващенко В. С. Словник полтавських говорів Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1960. 107 с.

Вес. – Весілля: у 2-х кн. / упоряд. текстів, прим. М. М. Шубравська. Нотний матеріал упоряд. О. А. Правдюк. Київ: Наук. думка, 1970. Кн. 2. 478 с.

Веш. – Вешторт Г. Ф. Названия пици в говорах Полесья. Лексика Полесья Материалы для полеского диалектного словаря / отв. ред. Н. И. Толстой. Москва: Наука, 1968. С. 366–415.

Виннич. – Винниченко В. Краса і сила. Київ: Рух, 1927. 62 с.

Вінгран. – Вінграновський М. Літній ранок: Вірші. Київ: Веселка, 1976, 16 с.

Вовч. – Марко Вовчок. Народні оповідання. Київ: Віват, 2018. 176 с.

Воробк. – Воробкевич С. І. Твори / упор., підг. текстів, вступ. ст. та приміт. М. Г. Івасюка та ін. Ужгород: Карпати, 1986. 562 с.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник української мови / ред.: В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв та ін. Київ; Ірпінь: Перун, 2002. 1440 с.

ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.

Гліб. – Говірки південно-західного наріччя української мови: зб. текстів / упоряд. Н. М. Глібчук. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 238 с.

Глов. – Гловацька К. Міфи Давньої Греції. Київ: Веселка, 1986. 238 с.

Горб. – Горбач О. Словник говірки села Бродина. *Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження* / ред. Я. В. Закревська. Львів, 2000. С. 247–364.

Горьк. – Горький М. Город жёлтого дьявола. Москва: Художественная литература. 1906.

Грінч. – Гринченко Б. Д. Словарь української мови. У 4 х т. / ред. В. Д. Гринченка; передм. О. Тараненко; репринт. вид. 1906–1907 рр. Київ: Лексикон, 1996.

Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4-х т. Москва: Русский язык, 1978–1980.

Дзен. I – Дзєндзєлївський Й. О. Лїнгвїстичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика. Ужгород: Ужгород. держ. ун-т, 1958. Ч. 1.

Дїал. – Дїалектологічні-фольклорні матеріали говірки с. Южинець Кїцманського району Чернівецької області: наук.-попул. вид. / уклад.: О. В. Піцик, В. В. Ковач, Н. О. Руснак, Ю. М. Руснак, Є. Д. Квітєнь. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т, 2019. 336 с.

Драч – Драч І. Сонце і слово. Поезії. Київ: Дніпро, 1978. 368 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. У 7 т. / ред. О. С. Мельничук та ін. Київ: Наук. думка, 1982. 1982–2013.

Жел. – Желєхївський Є., Недїльський С. Малорусько-німецький словар. У 2-х т. Львів, 1885–1886.

Забуж. I – Забужко О. Друга спроба: Вибране. 2-є вид., виправл. і доп. Київ: Факт, 2009. 432 с.

Забуж. II – Забужко О. Сестро, сестро: повісті та оповідання. Видання друге. Київ: Факт, 2005. 240 с.

Кайнд. – Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці: Молодий буковинець, 2000. 208 с.

ККР – Культура русской речи: энциклопедический словарь-справочник / ред.: Л. Ю. Иванова, А. П. Сковородникова, Е. Н. Ширяев и др. Москва, 2003. 840 с.

Коб. – Кобилянська О. Повісті. Оповідання. Новели / вступ. ст., упоряд. і прим. Ф. П. Погребенника. Київ: Наук. думка. 1988. 672 с.

Ков. – Ковїнька О. І. Твори: У 2 т. Т. 1. Київ, 1980.

Кож. I – Кожолянко Г. К. Етнографія Буковини. Чернівці: Золоті литаври, 1999. Т. 1. 384 с.

Кож. II – Кожолянюк Г. К. Етнографія Буковини. Чернівці: Золоті литаври, 2001. Т. 2. 424 с.

Кож. III – Кожолянюк Г. К. Народнознавство буковинців. Народна їжа українців: навчальний посібник. Чернівці: Рута, 2000. 104 с.

Корз. – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західно-волинських говірок. *Українська діалектна лексика*: зб. наук. пр. / ред. І. Г. Матвіяс та ін. Київ: Наук. думка, 1987. С. 62–268.

Кост. I – Костенко Т. Вибране. Київ: Дніпро, 1989. 270 с.

Кост. II – Костенко Л. Берестечко. Історичний роман. Київ: Укр. письменник, 1999. 157 с.

Кост. III – Костенко Л. Маруся Чурай. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2018, 224 с.

Кост. IV – Костенко Л. Проміння сонця. Київ: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1957. 62 с.

Коцюб. – Коцюбинський М. М. Тіні забутих предків: повість, оповідання. Харків: Фоліо, 2017. 154 с.

Кропив. – Кропивницький М. Драматичні твори. Київ: Наукова думка, 1990. 603 с.

Магр. – Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок. Луганськ: Знання, 2003. 172 с.

Мак. – Маковей О. Вибрані твори. Київ: Художня літ-ра, 1954. 472 с.

Мал. – Маланюк Є. Поезії в одному томі. Нью-Йорк: НТШ в Америці, 1954.

Малк. – Малкович І. Білий камінь. Київ: Молодь, 1984.

Мар. – Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини. Черкаси: Відлуння, 2000. 266 с.

Мат. – Матіос М. Нація. Одкровення. Львів: ЛА «ПІРА-МІДА», 2006. 204 с.

Мирн. – Білецький О. Панас Мирний. Твори: В 5 т. Київ, 1955. Т. V.

Мушк. – Мушкетик Ю. Біла тінь. Київ: Український письменник, 2015.

Нечуй – Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я. Харків: Фоліо, 2017. 151 с.

Ном. – Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад.: М. Номис; упорядкув., прим. та вступ. ст. М. М. Пазяка. Київ: Либідь, 2004. 352 с.

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови. У 3 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2001.

НУС – Словник: Німецько-український. Українсько-німецький / укл.: О. В. Дмітрієв, Г. В. Степенко. Київ; Ірпінь, 2007. 720 с.

Ол. – Олійник Б. Коло. Київ: Рад. письменник, 1968. 103 с.

Ониш. – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. У 2-х ч. Київ: Наук. думка, 1984.

Ост. – Осташ Н. Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини. *Діалектологічні студії 4: Школи, постаті, проблеми* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 355–378.

Пав. – Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії: Діалектні тексти. Канада, 2003. 783 с.

Пагут. – Пагутяк Г. Сні Юлії і Германа (роман). Кенігсберзький щоденник. Київ: Ярославів Вал, 2011. 304 с.

Пант. – Пантюк С. Мовизна: поезії. Київ: Вид-во Жупанського, 2014. 90 с.

Піп. – Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород: Ужгород. нац. ун-т, 2005. 266 с.

Рил. – Рильський М. За рідну землю. Київ, 1941.

Роман. – Романюк П. Ф. Лексика весільного обряду Правобережного Полісся: матеріали до «лексичного атласу української мови». *Дослідження з української діалектології*. Київ: Наук. думка, 1991. С. 225–251.

РРС – Румыно-русский словарь / сост. Николай Поповский. 2-е изд. справ., доп. Кишиневъ: КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО Т./д. «ШЕХТЕРЪ и С-ья», 1922. 813 с.

Сабад. – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.

Сент. – Сент-Екзюпері А. Планета людей. Повісті. Київ: Веселка, 1993. 272 с.

Сиз. – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ. 1990. 100 с.

СИС – Словарь иностранных слов / ред.: В. В. Пчёлкина, Л. Н. Комарова і др. 10-е изд., стереотип. Москва: Русский язык, 1983. 608 с.

Ср. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. У 3-х т. Санкт-Петербург, 1893–1912.

СРНГ – Словарь русских народных говоров. У 37 т. / ред. Ф. П. Филин Ф. П. Сороколетов. Москва – Ленинград: Наука, 1965–2003.

ССІС – Сучасний словник-мінімум іншомовних слів: близько 6000 слів. Вид. 3-е / ред. Г. Г. Германенко. Київ: Довіра, 2005. 445 с.

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. У 2 т. / ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Київ: Наук. думка, 1977.

ССНП – Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. Харків: Основа, 1993. 176 с.

Стельм. – Стельмах М. Твори в п'яти томах. Київ: Художня література, 1962. 696 с.

СУМ – Словник української мови. У 11 т. / ред.: І. К. Білодід, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980.

СФПЧ – Словник фразеологізмів та паремій Чернівеччини: матеріали до словника фразеологізмів та паремій Чернівеччини / уклад. Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2017. 352 с.

Тим. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. У 2-х кн. / відп. ред. В. В. Німчука; передм. В. В. Німчук. Київ, 2002.

Тич. – Тичина П. Соняшні кларнети. Вид. 2-ге. Київ: ТОВ «Друкарь», 1920. 67 с.

Тур. – Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. Київ: Укр. академія друкарства, 2011. 384 с.

Ужч. – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. 5-е вид. переб. й доп. Луганськ: Альма-матер, 2005. 348 с.

Україн. I – Леся Українка. Твори в двох томах. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1987. 724 с.

Україн. II – Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т.: Т. 12: Листи (1903–1913). Київ: Наук. думка, 1979. 694 с.

УПС – Українсько-польський і польсько-український словник / упоряд.: Л. В. Біленька-Свистович та ін. Львів: Світ, 2004. 744 с.

Фед. I – Федькович Ю. Твори / вступ. ст. Б. І. Мельничука; упор. Б. І. Мельничук, М. І. Фрийчук. Т. 1. Поезія. Чернівці: Буковина, 2004. 272 с.

Фед. II – Федькович О. Ю. Писання. Перше повне і критичне виданс. Т. III. Ч. I А. Львів. 1918.

Франко – Франко І. З вершин і низин. Львів, 1893. 429 с.

ФС – Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наук. думка, 2003. 1104 с.

Хіб. – Хібеба. Н. Словник весільної лексики бойківських говірок: способи тлумачення назв. *Тенденції розвитку української лексики та граматики*. Варшава – Івано-Франківськ, 2014. Ч. I. С. 134–147.

Хоб. – Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. 2012. 852 с.

Чаб. – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці. У 4-х т. Запоріжжя, 1992.

Чучко – Чучко М. К. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). Чернівці: Книги – XXI, 2008. 368 с.

Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 288 с.

Шух. – Шухевич В. О. Гуцульщина. Перша і друга частина. Репринтне видання. Верховина: Журнал «Гуцульщина», 1997. 352 с.

ЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; ред. и послесл. Б. А. Ларина. Москва: Прогресс, 1964–1973.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. У 17 т. / сост.: О. Н. Трубачев, В. А. Меркулова, Ж. Ж. Варбот и др. Москва: Наука, 1974–1990.

Яків. – Весілля в селах Горошівці і Чорний Потік Заставнівського району Чернівецької області. Записав А. Ф. Яківчук. 1966–1967. Весілля: у 2-х кн. / упоряд текстів, прим. М. М. Шубравська. Нотний матеріал упоряд. О. А. Правдюк. Київ: Наук. думка, 1970. Кн. 2. С. 294–333.

Янов. – Яновський Ю. Кров землі. Київ, 1927.

Ярич. – Яричевський С. Твори. Т. 2. / упоряд. М. Ласло-Куцюк. Бухарест: Критеріон, 1978. 510 с.

Ярош. I – Ярошинська Є. Вибрані твори / упоряд. А. П. Коржупової. Київ: Худ. література, 1958. 426 с.

Ярош. II – Весільні обичаї буковинсько-руського народу в наддністрянських околицях. Написала Євгенія Ярошинська. 1891. *Весілля*: у 2-х кн. / упоряд текстів, прим. М. М. Шубравська. Нотний матеріал упоряд. О. А. Правдюк. Київ: Наук. думка, 1970. Кн. 2. С. 215–232.

Saigon – Сергій Сергійович (Saigon). Юпак. Переклад з російської: Вікторії Назаренко. Київ: Білка, 2020, 320 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажнюк Б. М. Мовні явища як етнокультурна цінність. Київ: Наук. думка, 1992.
2. Алпатов В. М. История лингвистических учений: учебное пособ. 2-е изд., испр. Москва: «Языки русской культуры», 1999. 368 с.
3. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити: навчальний посібник. 2-ге вид., доповнен. і перероб. / О. Сербенська, М. Білоус, Х. Дацишин та ін. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 258 с.
4. Ареальные исследования в языкознании и этнографии (Язык и этнос): сб. науч. трудов / отв. ред. Н. И. Толстой. Ленинград: Наука, 1983. 252 с.
5. Аркушин Г. Волочечне на Західному Поліссі. *Велике льдо*: збірник статей, присвячений 60-річчю доктора філологічних наук, професора Миколи Васильовича Никончука. Житомир, 1997. С. 20–28.
6. Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження). Київ: Наук. думка, 1977. 156 с.
7. Ашукин Н. С., Ашукина М. Т. Крылатые слова. Москва: Худ. лит-ра, 1987. 528 с.
8. Бабич Н. Д. Фольклорні матеріали як змістовий елемент наукового тексту (за працею Р. -Ф. Кайндля «Гуцули»). *Вісник Прикарпатського університету*. Івано-Франківськ, 2008. Вип. 19–20: Мовознавство. С. 98–102.
9. Балушок В. Елементи давньослов'янських ініціацій в українському весіллі. *Народна творчість та етнографія*. 1994. № 1. С. 31–37.
10. Барилова Г. К., Глуховцева К. Д. Українська етнолінгвістика. Навчальний посібник. Луганськ: Луганський нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2011. 228 с.
11. Бартминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. Москва: Индрик, 2005. 528 с.і

12. Бартминский Е. Как изменяется стереотип немца в Польше? *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*. Москва: Индрик, 2005. С. 252–281.
13. Бацевич Ф. С. Духовна синергетика рідної мови: лінгвофілософські нариси: монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2009. 187 с.
14. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ: Довіра, 2007. 205 с.
15. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства: Історія вивчення української мови: навч. посібник для пед. ін-тів. Київ: Вища школа, 1991. 230 с.
16. Белецкий А. А. Принципы этимологических исследований. Київ: Наук. думка, 1950.
17. Бичко З. Назви одягу та взуття в наддністрянському говорі. *Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 276–281.
18. Бігусяк М. З лексики родильного обряду у гуцульських говірках. *Український діалектологічний збірник / ред. П. Ю. Гриценко*. К.: Довіра, 1997. Кн. 3: Пам'яті Тетяни Назарової. С. 293–302.
19. Бігусяк М. Із спостережень над весільною лексикою гуцульського говору. *Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів, 2000. С. 125–148.
20. Бігусяк М. Семантика обрядових символів у говірках Івано-Франківщини. *Семантика мови і тексту: матеріали ІХ Міжнародної конференції*. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. С. 230–232.
21. Бігусяк М. В. До полісько-гуцульських паралелей у галузі весільної лексики. *Полісся: мова, культура, історія*. Київ: Поліграфічна дільниця Ін-ту економіки НАНУ, 1996. С. 114–117.
22. Бігусяк М. В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Івано-Франківськ, 1997. 20 с.
23. Блинова О. И. Введение в современную региональную лексикологию: материалы для спецкурса. 2-е изд. исправл. и допол. Томск: Изд-во Томск. ун-та. 1975. 258 с.
 24. Блинова О. И. Русская диалектология. Лексика: учебное пособие. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1984. 134 с.
 25. Блинова О. И. Явление мотивации слов: Лексикологический аспект. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1994. 191 с.
 26. Блинова О. И. Мотивационные отношения слов диалекта. Проблемы грамматики, словообразования и лексики сибирских говоров. Красноярск: Изд-во Красноярского гос. пед. ин-та, 1978. С. 91–98.
 27. Блумфилд Л. Язык. Изд. 2. Москва: Наука, 2002. 608 с.
 28. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. Київ: Наук. думка, 1988. 192 с.
 29. Борщевський С. В. Етимологізація до індоєвропейської лексики слов'янських мов і теорія кореневих детермінантів. *Мовознавство*, 2012, № 4, С.75–83.
 30. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Київ: Рад. школа, 1959.
 31. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. *Зарубежная лингвистика III «Новое в лингвистике»*. Москва: Прогресс, 1999, С. 7–43.
 32. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования. Киев: Вища школа, 1979. 268 с.
 33. Вакалюк Я. Ю. Весільна лексика в українських говорах Прикарпаття. *Структура українських говорів*: зб. ст. Київ: Наук. думка, 1982. С. 126–128.
 34. Василечко Л. Таїна весільного обряду. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2006. 127 с.
 35. Ващенко В. С. З історії та географії діалектних слів: матеріали до вивчення лексики середньої та нижньої Наддніпрянщини. Харків: ХДУ, 1962. 176 с.

36. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 288 с.
37. Верещагин Е. М. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, речеповедческих тактик и сапиентемы. Москва: Индрик, 2005. 1040 с.
38. Виноградова Л. Н. Вербальные компоненты обрядового комплекса (влияние фольклорного текста на структуру, семантику и терминологию обряда). *Язык культуры: семантика и грамматика*. Москва: Индрик, 2004. С. 217–236.
39. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
40. Войтів Г. Назви жіночих шийних прикрас у гуцульському говорі. *Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*. Львів, 2000. С. 149–157.
41. Войтюк Л. Функціональне значення поліського весільного печива. *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 6. С. 98–102.
42. Волинь – Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем / відп. ред.: В. Єршов, В. Мойсієнко. Житомир, 2003. № 11. 228 с.
43. Воробьев В. В. Лингвокультурология. М.: Изд-во РУДН, 2008. 340 с.
44. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. Київ: Оберіг, 1993. 592 с.
45. Герман К. Розвиток лексики українських говірок Буковини в ХХ столітті. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук*. Чернівці: Рута, 2008. Вип. 428–429: Слов'янська філологія. С. 9–16.
46. Герман К. Ф. Українські говірки Буковини. *Проблеми історії та культури української мови: зб. наук. праць*. Чернівці: Рута, 1995. С. 43–57.
47. Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Чернівці: Час, 1995. 414 с.
48. Гірц К. Інтерпретація культур: вибрані есе. Київ, 2001.

49. Глібчук Н. Из спостережень над весільною лексикою у наддніпрянських та надсянських говірках. *Вісник Львівського університету*. 2004. Вип. 34: Серія філологічна. Ч. II. С. 120–126.
50. Глуховцева К. Д. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок. Луганськ: Альма-матер, 2003. 181 с.
51. Гнатюк В. Похоронні звичаї і обряди. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 203–424.
52. Говірки чорнобильської зони. Системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та інші. Київ, 1999. 271с.
53. Головач Н. Лексичні румунізми в реєстрі «Словника буковинських говірок». *Науковий вісник Чернівецького національного університету*: зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б. І. Чернівці: Рута, 2009. Вип. 475–477: Слов'янська філологія. С. 409–414.
54. Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат. Київ: Наук. думка, 1979. 138 с.
55. Горбач О. З записів південногуцульської говірки с. Бродина, пов. Радівці. *Український діалектологічний збірник* / ред. П. Ю. Гриценко. Київ: Довіра, 1997. Кн. 3.: Пам'яті Тетяни Назарової. С. 302–310.
56. Гридина Т. А. Проблемы изучения народной этимологии. Пособие к спецкурсу. Свердловск, 1989.
57. Гримашевич Г. Етнолінгвістичний аспект дослідження номінації одягу та взуття у говірках Середнього Полісся. *Етнолінгвістичні студії. I*. Житомир: Полісся, 2007. С. 77–90.
58. Гримашевич Г. З ареалогії назв одягу та взуття середньо-поліського діалекту. *Волинь – Житомирщина*: істор.-філол. збірник з регіональних проблем / відп. ред.: В. Єршов, В. Мойсієнко. Житомир, 2003. № 11. С. 36–43.
59. Гримашевич Г. Лексичний атлас назв одягу та взуття

- середньополіського діалекту: спроба інтерпретації. *Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2006. С. 145–155.
60. Гримашевич Г. Словотвір середньополіських назв одягу. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. С. 245–251.
61. Гриценко П. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії: [передм.]. *Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії: діалектні тексти*. Канада, 2003. С. I–XVI.
62. Гриценко П. Ю. Дослідження лексики українських говорів. *Мовознавство*. 1984. № 5. С. 22–30.
63. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / відп. ред. І. Г. Матвіяс. Київ: Наук. думка, 1990. 270 с.
64. Гриценко П. Ю. Буковинський ареал як об'єкт лінгвістичного вивчення. *Українська мова на Буковині: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Юрія Федьковича, (Чернівці, 13–15 жовтня 1994 р.)* Чернівці: Рута, 1994. С. 136–139.
65. Гриценко П. Ю. Діалектна лексика з конкретним значенням. *Структурні рівні українських говорів: зб. ст. / відп. ред. І. Г. Матвіяс; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні*. Київ: Наук. думка, 1985. С. 91–120.
66. Гриценко П. Ю. До питання про ареальний аспект дослідження лексико-семантичної системи. *Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів: зб. ст.* Київ: Наук. думка, 1983. С. 163–167.
67. Гриценко П. Ю. Лексична система говорів і картографування. *Українська діалектна лексика: зб. наук. праць / ред. І. Г. Матвіяс та ін.* Київ: Наук. думка, 1987. С. 10–20.
68. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ: Наук. думка, 1984. 226 с.

69. Гриценко П. Ю. Тексти як джерело дослідження чорнобильських говірок. *Говірки чорнобильської зони: Тексти*. Київ, 1996. С. 7–23.
70. Грозовська Н. Номінації приданого у весільному обряді Середньої Наддніпрянщини. *Придніпровський науковий вісник*. Дніпропетровськ, 1997. № 56 (57): Філологія. Педагогіка. С. 6–10.
71. Грозовська Н. Термінологія весільного обряду середньо-наддніпрянського регіону (Київська, Полтавська, Черкаська області): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Запоріжжя, 1998. 20 с.
72. Гуйванюк Н. Лексикографічна праця Юрія Федьковича «Сборничокъ рідшихъ руськихъ слівъ зъ Путилівського (Русь-Кімполунгського) окола на Буковині». *Науковий вісник Чернівецького ун-ту*: зб. наук. праць. Вип. 274–275: Слов'янська філологія. Чернівці: Рута, 2005. С. 186–198.
73. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст: вибрані праці. Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2009. 664 с.
74. Гуйванюк Н. В. Лексика весільного обряду у «Словнику буковинських говірок». *Наукові записки: у 5 ч.* Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 75 (1): Філологічні науки (мовознавство). С. 255–260.
75. Гуйванюк Н. В., Руснак Н. О. Архетип міфологічного та магічного мислення українців. *Ukrajinistika na prahu noveho stoletia a tisicileti: problemu jazyka, literatury a kultury*. I Olomoucke symposium ukrainistu: sbornik prispevku. Olomouc, 2001. S. 280–286.
76. Гуйванюк Н. В., Руснак Н. О. Межъязыковые связи в диалектных текстах русских «островных» говоров на Буковине. *Вестник Брэсцкага універсітэта*. Брэст, 2005. № 2: Серыя філалагічныя навукі. С. 95–104.
77. Гуйванюк Н. В., Руснак Н. О. Словник буковинських говірок: лінгвістичний та культурологічний аспекти. *Діалектна лексика: лексико-логічний, лексикографічний*

- та лінгвогеографічний аспекти. Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. С. 24–31.
78. Гуйванюк Н. В., Руснак Н. О. Украинские заимствования в структуре диалектных текстов русских «островных» говоров на Буковине: фрагмент тезауруса-словаря. *Европейские языки: историография, теория, история: межвуз. сб. науч. раб.* Елец: ЕГУ им. И. А. Бунина, 2005. Вып. 5. С. 43–55.
79. Гуйванюк Н. В., Шатілова Н. О. Буковинські етнографізми у мові творів Юрія Федьковича та Сидора Воробкевича. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту: зб. наук. праць.* Чернівці: Рута, 2005. Вип. 274–275 : Слов'янська філологія. С. 300–306.
80. Гуйванюк Н., Руснак Ю. Архетипные предметы-символы в свадебных обрядах Северной Буковины. *Тезисы Международного научного симпозиума «Актуальные тенденции в исследовании славянских языков, литератур и культур»* (Румыния, 19–20 июня 2008 г.). Клуж-Напока, 2008. С. 31–32.
81. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1984. 400 с.
82. Гура А. В. География группы восточнославянских названий свадебного дерева. *Ареальные исследования в языкознании и этнографии (Язык и этнос): сб. науч. трудов.* Ленинград: Наука, 1983. С. 198–203.
83. Гура А. В. Соотношение и взаимодействие акционального и вербального кодов свадебного обряда. *Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста.* Москва: Индрик, 2006. С. 268–279.
84. Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / відп. ред. Я. В. Закревська. Львів, 2000. 364 с.
85. Гуцульщина: Лінгвістичні етюди / ред. Я. Закревська. Київ: Наук. думка, 1991. 306 с.
86. Даниленко Л. І. Лінгвістика ХХ – початку ХХІ ст. у пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури і мислення. *Мовознавство.* 2009. № 5. С. 3–11.

87. Дем'ян Г. Традиційне бойківське весілля. *Народна творчість та етнографія*. 1960. № 1. С.100–110.
88. Дзендзелівський Й. О. Спостереження над народною етимологією в українській мові. *Дослідження з української діалектології*: зб. наук. праць / відп. ред. П. Ю. Гриценко. Київ: Наук. думка, 1991. С. 6–82.
89. Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі / відп. ред. Ф. Т. Жилко. Київ: Наук. думка, 1969. 211 с.
90. Дроботенко В. Ареальна характеристика назв осіб учасників весільного обряду. *Волинь – Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем*, 2001. № 6. С. 202–208.
91. Дроботенко В. Поховальний обряд на Донеччині: елементи обряду та їх назви. *Семантика і прагматика граматичних структур*: зб. наук. праць / ред. кол.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. Донецьк: ДонДУ, ІЗМН, 1998. С. 125–135.
92. Дроботенко В. Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Донецьк, 2001. 23 с.
93. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. Київ, 1983.
94. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови. Київ: Довіра, 1999. 431 с.
95. Єрмоленко С. Я. Пуризм. *Українська мова: енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 541.
96. Єрмоленко С. Я. Сучасні проблеми дослідження літературної мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2001. Вип. 4. С. 3–12.
97. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень. *Мовознавство*. 2001. № 5. С. 48–63.
98. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.

99. Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу. *Мовознавство*. 1991. № 3. С. 22–30.
100. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
101. Жвава О. А. Лексика родинних обрядів подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. – українська мова. Київ, 2010. 24 с.
102. Жовтобрюх М. А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. *Мовознавство*. 1973. № 1. С. 3–15.
103. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Складенко В. Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.
104. Жуйкова М. Номінація смерті та архаїчне мислення. *Студії з інтегральної культурології. Tanatos*. Спец. вип. (НЗ). № 1. Львів, 1996. С. 28–62.
105. Залеський А. М. Діалектна основа фонологічної системи української мови. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*: зб. ст. / ред. М. А. Жовтобрюх. К.: Наук. думка, 1977. С. 50–96.
106. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. Київ: Наук. думка, 1974. 160 с.
107. Зеленько А. С. Основи лексикології (під кутом зору лінгвістичного детермінізму). Луганськ: Альма-матер, 2003. 180 с.
108. Зубов М. І. Слов'янська квазітеонімія старшої доби: рожаниця, род. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 161–167.
109. Иванова А. Ф. О диалектной обрядовой лексике Подмосковья. *Современный русский язык и вопросы диалектологии*: сб. тр. Москва, 1972. С. 336–352.
110. Иванова Ю. В. Следы солярного культа. *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Истори-*

- ческие корни и развитие обычаев.* Москва: Наука, 1983. С. 105–116.
111. Исследования по славянской диалектологии. 13. Славянские диалекты в ситуации языкового контакта (в прошлом и настоящем): сб. ст. / отв. ред. вып. Л. Э. Калнынь. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 2008. 390 с.
112. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич: «Відродження», 1994. 218 с.
113. Ларіон (митрополит). Дохристиянські вірування українського народу: іст.-реліг. монографія. Київ: Обереги, 1992. 424 с.
114. Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці: Молодий буковинець, 2000. 208 с.
115. Караванський С. Секрети української мови. Львів, 2009. 344.
116. Карпенко Ю. А. Деякі назви культурних рослин у буковинських говірках. *Наукові записки Чернівецького держ. ун-ту.* Чернівці: ЧДУ, 1958. Т. 31. Вип. 7. С. 105–121.
117. Карпенко Ю. О. Етюд про долю. *Мовознавство.* 1999. № 4–5. С. 9–14.
118. Керлот Х. Э. Словарь символов. Москва: REFL – book, 1994, 608 с.
119. Кісь Р. Коваріації уявлень про смерть як індикатор типу культури (спроба кроскультурного бачення). *Студії з інтегральної культурології. Tanatos.* спец. вип. (НЗ). №1. Львів, 1996. № 1. С. 9–20.
120. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Львів, 2002. 304 с.
121. Клепикова Г. П. К истории изучения славянской диалектной семантики (метод «семантического поля» Н. И. Толстого). *Вопросы языкознания.* 1999. № 5. С. 64–72.
122. Клюка У. Форми утвердження національно-культурних стереотипів молоді у колядках та щедрівках з весільними мотивами. *Мандрівець.* 2006. № 1. С. 30–34.

123. Кміт Ю. Похоронні звичаї і вірування у бойків. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1915. Т. СХХІІ. С. 161–166.
124. Коваленко Н. Лексикографічний опис фразем західно-подільських говірок. *Діалектологічні студії. 4: Школи постаті проблеми* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2004. С. 379–391.
125. Коваль А. П. Слово про слово. Київ: Радянська школа, 1986, 384 с.
126. Ковальчук О. В. Українське народознавство: книга для вчителя. Київ: Освіта, 1994. 176 с.
127. Ковтун А. Лексема *grix* у структурно-семантичній організації художнього тексту ХХ століття. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Лінгвістика»: зб. наук. праць. Херсон: Вид-во ХДУ, 2006. Вип. ІХ. С. 169–172.
128. Кожолянко Г. К. Духовна культура українців Буковини. Чернівці, 2007. 404 с.
129. Кожолянко Г. К. Народознавство Буковини. Громадський і сімейний побут. Чернівці: Рута, 1998. 111 с.
130. Кожолянко О. Доповнюючі елементи традиційного весільного костюма на Буковині. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології*: зб. наук. праць. Чернівці, 2006. Т. 1 (23). С. 150–161.
131. Кожолянко О. Дослідження української весільної обрядовості у ХІХ ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології*: зб. наук. праць. Чернівці, 2006. Т. 2 (22). С. 150–162.
132. Кожолянко О. Жіночі весільні головні убори Буковини. *Іван Франко і Буковина: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції* (Чернівці, 22 вересня 2006 р.). Чернівці, 2006. С. 252–257.

133. Кожолянюк О., Паук О. Використання монет у весільній обрядовості Буковини. *Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку: матеріали II Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання»* (Чернівці, 22–29 травня 2005 р.). Чернівці: Прут, 2005. С. 240–243.
134. Козаченко А. И. К истории великорусского свадебного обряда. *Советская этнография*. Ленинград: Наука, 1957. № 1. С. 57–70.
135. Колесса О. Погляд на історію української мови. Прага, 1927. 43 с.
136. Колісник І. С. Місцева хліборобська лексика буковинських говірок. *Діалектологічний бюлетень* / відп. ред. Ф. Т. Жилко. Вип. 8. С. 64–71.
137. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. Москва: Наука. 1990. С. 59–75.
138. Конобродська В. Курсова і дипломна роботи з етнолінгвістики: навчальний посібник. Житомир, 2003. 236 с.
139. Конобродська В. Етнолінгвістичний аспект дослідження традиційної культури. *Волинь – Житомирищина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Вип. 6. Житомир, 2001. С.118–133.
140. Конобродська В. Номінації поліського поховального обряду. *Український діалектологічний збірник* / ред. П. Ю. Гриценко. К.: Довіра, 1997. Кн. 3.: Пам'яті Тетяни Назарової. С. 428–459.
141. Кононенко В. І. Символи української мови. Івано-Франківськ, 1996.
142. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу. Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2004. 247 с.
143. Кононенко В. І. Мова і народна культура. Мовознавство. 2001. № 3. С. 62–69.
144. Кононенко В. І. Рідне слово. Київ: Богдан. 2001.
145. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль: збірник статей. Київ; Івано-Франківськ, 2002. 460 с.

146. Корнілович І., Кожолянко О. Сватання та заручення українців Гуцульщини (гірських районів Івано-Франківської та Чернівецької областей). *Буковинський історико-етнографічний вісник*. Чернівці: Прут, 2004. Вип. 6. С. 142–146.
147. Космеда Т. Концептосфера дневника Т. Г. Шевченка: концепт Україна. *Мова: наук.-теор. часопис з мовознавства*. Одеса: Астропринт, 2003. № 8. С. 122–126.
148. Космеда Т. А., Осіпова Т. Ф. Комунікативний кодекс українців у пареміях. Дрогобич: Коло, 2010, 272 с.
149. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-етнографічне дослідження українського діалектного простору. Нью-Йорк – Львів, 2002. 268 с.
150. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі. *Диво-слово*. 2003. № 5. С. 24–29.
151. Кочерган М. П. Когнітивна лінгвістика. *Енциклопедія сучасної України*: електронна версія / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013.
152. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Київ: Наук. думка, 1966. 197 с.
153. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология. Москва: Гнозис, 2002. 284 с.
154. Культура і побут населення України: навч. посіб. / В. І. Наумко, А. Ф. Артюх, В. Ф. Голено [та ін]. Київ: Либідь, 1991. 232 с.
155. Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність: посіб. для студ. гуманіт. ф-тів. вищ. навч. закладів. Львів: Літопис, 2000. 614 с.
156. Левченко М. Замѣтка о русинской терминологии. *Основа*. 1861. Ч. 7. С. 184.
157. Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села Ковалівка Коломийського району. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. 328 с.

158. Лесюк М. Сучасне мовлення гуцулів. *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі: до 100-річчя проф. Ф. Т. Жилка: тези доп. Міжнар. наук. конф. / відп. ред. П. Ю. Гриценко*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. С. 125–118.
159. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка. *Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: антология*. Москва: Academia, 1997. С. 280–287.
160. Лозинський Й. І. Українське весілля / упоряд. Р. Кирчіва. Київ: Наук. думка, 1992. 175 с.
161. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва: «Языки русской культуры», 1996. 464 с.
162. Магрицька І. Весільна лексика українських східно-слобожанських говірок: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Київ, 2000. 20 с.
163. Магрицька І. Досвід картографування весільної лексики (на матеріалі українських східнослобожанських говірок). *Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка*. 2001. № 12. С. 17–24.
164. Магрицька І. Назви весільного печива в українських східнослобожанських говірках. *Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка*. 1999. № 5 (15). С. 78–89.
165. Магрицька І. Семантична мотивація весільних назв у східнослобожанських говірках. *Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка*. 2000. № 4 (24). С. 49–54.
166. Магрицька І. Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнослобожанських говірках. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей*. Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 182–193.
167. Мазур Г. Найменування великоднього хліба в українських говірках Карпат. *Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / відп. ред. Я. В. Закревська*. Львів, 2000. С. 157–166.

168. Маковский М. М. Лингвистическая генетика. Москва: Просвещение, 1992.
169. Маркотенко Т. Сватання в українській фразеології. *Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка*. Луганськ, 1999. №5 (15). С. 89–93.
170. Мартинова Г. І. З історії та географії назв предметів побуту правобережної Черкащини. *Мова та історія*. Вип. 47. К., 1999. С. 3–9.
171. Марчук З. Українське весілля: генеалогія обряду. Рівне: Волинські обереги, 2004. 84с.
172. Матвіяс І. Г. Роль буковинських говірок в утворенні західноукраїнського варіанта літературної мови. *Українська мова на Буковині: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Юрія Федьковича (Чернівці, 13–15 жовтня 1994 р.)*. Чернівці: Рута, 1994. С. 7–8.
173. Матвіяс І. Г. Взаємодія діалектної лексики з лексикою української літературної мови. *Мовознавство*. 1985. № 2. С. 37–43.
174. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / відп. ред. П. Ю. Гриценко. Київ: Наук. думка, 1990. 168 с.
175. Матейко К. І. Український народний одяг. Київ: Наук. думка, 1977. 224 с.
176. Матушенко В. Б. Сучасне весілля в контексті української обрядової культури. Київ: Стилос, 2009. 200 с.
177. Мех Н. О. Наскрізні концепти слово, мова, думка у філософсько-релігійній та мовній картинах світу Григорія Сковороди. Київ, 2005. 237 с.
178. Мішура А. Від слова – до традицій предків. *Культура слова*. 1996. № 48–49. С. 145–146.
179. Мыркин В. Я. В какой мере язык (языковая система) является отражением действительности. *Вопросы языкознания*. 1986. № 3. С. 54–61.
180. Невекловский Г. Домашний быт боснийских мусульман:

- жилище, посуда, пища. *Язык культуры: семантика и грамматика: к 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923–1996)* / отв. ред. С. Н. Толстая. Москва: Индрик, 2004. С. 430–439.
181. Нерознак В. П. Русская словесность: антология. От теории словесности к структуре текста. Москва: Academia, 1997. 320 с.
182. Несен І. Весільне деревце в контексті ареальних трансформацій (за матеріалами Рівненської області). *Етнокультурна спадщина Полісся* / ред. В. П. Ковальчук. Рівне: Перспектива, 2006. Вип. 7. С. 4–15.
183. Несен І. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу. *Народна творчість та етнографія*. 2004. № 6. С. 91–97.
184. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. 2-ге вид. Київ: Обереги, 2003. 144 с.
185. Никончук М. В. Лексичний атлас правобережного Полісся. Київ – Житомир, 1994. 200 с.
186. Никончук М., Никончук О. Веселе мовознавство. Житомир: Полісся, 1999. 243 с.
187. Никончук М., Никончук О., Доброльожа І., Гримашевич Г. Назви одягу та взуття Правобережного Полісся. Житомир, 1998. 230 с.
188. Нібак І. Семантичні лексичні рудименти в обрядовій лексиці закарпатських говірок. *Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка*. Філологічні науки. 2001. № 12 (44). С. 110–117.
189. Нібак І. Із номінації родильного обряду в закарпатському говорі (Свалявський р-н). *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі: тези допов. Міжнар. наук. конф. (Київ, 5–7 березня 2008 р.)*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. С. 149–153.
190. Німчук В. В. Про походження українських діалектів. *Україна: Наука і культура*. Київ, 1993. Вип. 26–27. С. 233–250.

191. Омелькович Р. Атлас західнополіських назв лікарських рослин. Луцьк: Вежа, 2003. 132 с.
192. Онишкевич М. Й. До питання про українсько-румунські мовні зв'язки (на матеріалі даних бойківського діалекту). *Структура і розвиток слов'янських мов*. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 5: Слов'янське мовознавство. С. 38–44.
193. Орел Л., Громова О. Поезія українського весілля (етнографічний нарис). Київ: Агенція Стандарт, 2009. 104 с.
194. Остапченко О. Великі географічні «курйози», або Як виникають назви. *Українська мова і література в сучасній школі*. К., 2012. № 4, С. 22–25.
195. Остапченко О. У світі імен і прізвищ. *Українська мова і література в сучасній школі*. Київ, 2012, № 5, С. 19–23.
196. Откупщиков Ю. В. К истокам слова. Москва: Просвещение, 1982.
197. Пашкова Г. Т. Етнокультурні зв'язки українців та білорусів Полісся: на матеріалах весільної обрядовості. Київ: Наук. думка, 1978. 118 с.
198. Пизани В. Этимология. История – проблемы – метод. Москва: Изд-во иностранной лит-ры, 1956.
199. Пилинський М. М. Словник і культура нашої мови. *Мовознавство*. 1971 № 5. С. 75–87.
200. Пискач О. Тема смерті в структурі поховального обряду на Закарпатті. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. праць. Ужгород: Говерла, 2009. Вип. 17. С. 83–89.
201. Півторак Г. П. Українці: Звідки ми і наша мова / відп. ред. В. Г. Скляренко. Київ: Наук. думка, 1993. 200 с.
202. Плетнева О. Л. Центральна- та східнословобожанська фразеологія на позначення одруження. *Лінгвістика*: зб. наук. праць. Луганськ, 2007. №1. С. 105–114.
203. Пономарьов А. Українська етнографія: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вузів. Київ: Либідь, 1994. 320 с.

204. Поспелов Е. М. Школьный топонимический словарь: пособие для учащихся сред. и ст. возраста. Москва: Просвещение, 1988. 224 с.
205. Постовалова В. И. Существует ли языковая картина мира? *Язык как коммуникативная деятельность человека*: сб. науч. трудов МГПИИЯ. Вып. 284. Москва: Изд-во МГПИИЯ, 1987. С. 65–72.
206. Потапенко О. І. Цікаве мовознавство: посібник для загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій. Біла церква: Буква, 1996. 192 с.
207. Потапенко О. І., Кожуховська Л. П., Довбня Л. Е., Чубань Т. В., Левченко Т. М. Етимологія української мови. Київ: Міленіум, 2003. 204 с.
208. Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства. Київ: Укр. письменник 1995. 291 с.
209. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва, 1958. Т. 1–2. 536 с.
210. Потєбня А. А. Мысль и язык. Киев, 1993. 192 с.
211. Потєбня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. *Слово и миф*. Москва: Правда, 1989. С. 379–443.
212. Потєбня А. А. Переправа через воду как представление брака. *Слово и миф*. Москва: Правда, 1989. С. 553–565.
213. Потєбня А. А. Слово и миф / составл., подг. текста и примечание А. Л. Топоркова, отв. ред. А. К. Байбурин, предисловие А. К. Байбурина. Москва: Правда, 1989, 624 с.
214. Притулик Н. Из спостережень над вербальним і невербальним компонентами сучасного весільного обряду одного буковинського села. *Етнолінгвістичні студії. 1*. Житомир: Полісся, 2007. С. 114–125.
215. Прокопенко В. А. Назви спорідненості та свояцтва в буковинських говірках. *Наукові записки Чернівецького держ. ун-ту*. Чернівці: ЧДУ, 1958. Т. 31. Вип. 7. С. 139–153.
216. Прокопенко В. Назви одягу, взуття та головних уборів у буковинських говірках. *Питання історії і діалектології*. Львів, 1961. Кн. 2. Т. 42. Вип. 11. С. 45–62.

217. Прокопенко В. А. Вплив російської мови на буковинські говори. *Тези доповідей VI Української лінгвістичної конференції* (Чернівці, 1964 р.). Чернівці, 1964. С. 36–38.
218. Прокопенко В. А. Лексика весільного обряду в буковинських говорах. *Тези доповідей XX наукової сесії. Секція філологічних наук* (Чернівці, квітень 1964). Чернівці, 1964. С. 43–46.
219. Пупенко Л. М. Польська весільна лексика та фразеологія. *Мовознавство*. 1999. № 4–5. С. 21–33.
220. Радзівська Т. В. Концепт шляху в українській мові: Поєднання в ідеї простору і руху. *Мовознавство*. 1997. № 4–5. С. 17–26.
221. Радзівська Т. В. Концептуалізація ментального простору в українській мові. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 107.
222. Радзівська Т. В. Сумління і совість крізь призму української мови. *Мовознавство*. 1999. №1. С. 31–39.
223. Романюк П. Ф. Из опыта картографирования свадебного обряда Правобережного Полесья. *Полесский этнолингвистический сборник*. Москва: Наука, 1983. С. 170–171.
224. Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності. *Мовознавство*. 1993. № 6. С. 3–12.
225. Руснак Н. О., Борис Л. М. Динаміка назв страв та напоїв у буковинських говірках: монографія. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2016. 320 с.
226. Руснак Н. О. Лінгвокогнітивний статус порівняльних фразеологізмів в українській мові. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць. Чернівці, 2001. Вип. 107. С. 64–70.
227. Руснак Ю. Архетип «калач» у буковинській весільній обрядовості та його відтворення у діалектних текстах. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. Чернівці: Рута, 2008. Вип. 382–384. Слов'янська філологія. С. 244–250.
228. Руснак Ю. М. Післявесільні обрядодії першої половини

- ХХ ст. на Буковині. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць. / наук. ред. Б. І. Бунчук. Чернівці: Рута, 2008. Вип. 428–429: Слов'янська філологія. С. 83–88.
229. Руснак Н. О. Діалектні тексти про народження дитини як вияв екзистенційних знань. *Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту*: зб. наук. праць. Донецьк: ДонНУ, 2004. С. 285–290.
230. Руснак Н. О. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2009. 448 с.
231. Руснак Н. О., Руснак Ю. М. Лексика родинних обрядів у буковинському діалекті: монографія [передрук]. Beau Bassin (Mauritius): Lambert, 2017. 320 с.
232. Руснак Ю. Лексика гуцульського поховального обряду. *Вісник Прикарпатського національного університету*: зб. наук. праць / наук. ред. В. В. Грещук. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2010. Вип. XXV–XXVI: Філологія. С. 254–258.
233. Руснак Ю. М. Назви головних уборів нареченої у буковинських говірках. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту*: зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2010. Вип. 496–497. Слов'янська філологія. С. 101–107.
234. Руснак Н. О. Мовомислення буковинців крізь весільні обрядові пісні *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць. Чернівці: Рута, 2002. Вип. 146–147: Слов'янська філологія. С. 217–223.
235. Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: антология / под. общ. ред. В. П. Нерознака. Москва: Academia, 1997. С. 267–279.
236. Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури. Ужгород, 1996. 190 с.
237. Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови. Ужгород: Ужгород. держ. ун-т, 1999. 104 с.

238. Сапіга В. К. Українські народні свята та звичаї. Київ: Т-во «Знання України». 1993. 112 с.
239. Сводеш М. Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов (на материале племен эскимосов и североамериканских индейцев). *Зарубежная лингвистика. 1.* / пер. с англ.; общ. ред. В. А. Звегинцева, Н. С.Чемоданова. Москва: Прогресс, 1999. С. 7–37.
240. Седакова И. А. Прощание и прощение. Опыт этнолингвистического анализа. *Язык культуры: семантика и грамматика: к 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1023–1996)* / отв. ред. С. М. Толстая. Москва: Индрик, 2004. С. 401–411.
241. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К. 2006. 716 с.
242. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва: Прогресс, 1993. 655 с.
243. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. Москва; Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. 243 с.
244. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: монографія. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.
245. Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 1. *Мовознавство*. 2003. № 5. С. 3–13.
246. Скляренко В. Т. Етимологічні розвідки. *Мовознавство*. 1994. № 4. С. 23–28.
247. Славянские диалекты в ситуации языкового контакта (в прошлом и настоящем): сб. ст. / отв. ред Л. Э. Калнынь. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 2008. 380 с.
248. Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне / отв. ред. Н. И. Толстой. Москва: Наука, 1986. 268 с.
249. Словник символів культури України / за ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка. Київ: Міленіум, 2002.

250. Словник фразеологізмів та паремійних виразів Чернівеччини / уклад. Н. О. Руснак, М. В. Скаб, Г. Т. Кузь, Л. М. Томусяк. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2017. 352 с.
251. «Словничок-Новотвірничок» від Юрка Зеленого. URL: <https://kopychyntsi.com.ua/archive/suspilstvo/q-q-38/>
252. Смаль-Стоцький Р. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1927. 92 с.
253. Смирницький А. И. Значение слова. *Вопросы языкознания*. 1955. № 2. С. 89.
254. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. Москва: СОЦЭКГИЗ, 1933. 273 с.
255. Столбунова В. И. Русско-молдавские лексические взаимоотношения (О взаимодействии говоров далекого родства). *Тези доповідей XX наукової сесії*. Секція філолог. наук (Чернівці, квітень 1964). Чернівці, 1964. С. 89–92.
256. Страхов А. Б. Из истории и географии русского обрядового печенья (поминальные и вознесенские «лестницы»). *Ареальные исследования в языкознании и этнографии (Язык и этнос)*: сб. науч. трудов / ред. Н. И. Толстой. Ленинград: Наука, 1983. С. 203–209.
257. Струк І. Лексичні діалектизми в драматичних творах Сидора Воробкевича. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету*. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, Т. 1. Вип. 31. С. 147–150.
258. Струк І. Фатична комунікація в драматичному тексті (на матеріалі творів буковинських письменників). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Філологія (мовознавство). Вінниця, 2014, С. 256–263.
259. Струк І. Комунікативний кодекс буковинців у пареміях (на матеріалі драматичних творів буковинських письменників). *Науковий вісник Чернівецького університету*.

- Слов'янська філологія. Чернівці, 2011. Вип. 547–548. С. 292–298.
260. Тараненко О. О. Номінація. *Українська мова. Енциклопедія* / ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2002. С. 385–387.
261. Ташкова Г. Т. Спільні риси в сучасному українському та білоруському весіллі на Поліссі. *Народна творчість та етнографія*. 1975. № 6. С. 41–46.
262. Тейлор Е. Б. Первобытная культура / пер. з англ. Москва: Политиздат. 1989. 537 с.
263. Тищенко О. В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі. Київ, 2000. 236 с.
264. Тищенко Т. Динаміка номінації родильного обряду в говірках Східного Поділля. *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі*: тези допов. Міжнар. наук. конф. (Київ, 5–7 березня 2008 р.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. С. 188–191.
265. Тищенко Т. Номінація обрядодій післяпологового та соціалізуючого етапів родильного обряду у східно-подільських говірках. *Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту*: зб. наук. праць. Кіровоград, 2001. Вип. 86: Філологічні науки. С. 263–267.
266. Ткаченко О. Українська мова і українська культура. *Українська мова*. 2003. № 2. С. 3–23.
267. Токарев С. А. Маски и ряжение. *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев* / ред. С. А. Токарева. Москва: Наука, 1983. С. 185–193.
268. Толстая С. Из полесской обрядовой лексики: нашлось дитя. *Український діалектологічний збірник* / ред. П. Ю. Гриценко. Київ: Довіра, 1997. Кн. 3.: Пам'яті Тетяни Назарової. С. 287–293.
269. Толстой Н. И. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва: Индрик, 1995. 512 с.

270. Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. II. Вопросы языкознания. 1966. № 5. С. 16–36.
271. Толстой Н. И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса. *Ареальные исследования в языкознании и этнографии (Язык и этнос)*: сб. науч. тр. Ленинград: Наука, 1983. С. 181–191.
272. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Київ: Вища школа, 1981. 260 с.
273. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1877. Т. 4.
274. Турчин Є. Д. Назви їжі на Східному Поліссі. Львів: Українська академія друкарства, 2012. 347 с.
275. Узенева Е. С. Лексика народной культуры трех сел Северной Болгарии. *Исследования по славянской диалектологии. 13. Славянские диалекты в ситуации языкового контакта (в прошлом и настоящем)*: сб. ст. / отв. ред. вып. Л. Э. Калнынь. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 2008. С. 107–119.
276. Узенева Е. С. Названия помолвки в болгарской свадьбе (семантика и сравнительный аспект). *Язык культуры: семантика и грамматика: к 80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1023–1996)* / отв. ред. С. М. Толстая. Москва: Индрик, 2004. С. 411–420.
277. Українська душа: дослідження української ментальності / ред. В. Храмова. Київ: Фенікс, 1992. 128 с.
278. Українська мова: енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. / 2-ге вид., виправ. і доп. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2004. 824 с.

279. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ: Либідь, 2001. 221 с.
280. Українська родина. Родинний і громадянський побут. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. 424 с.
281. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. Київ: Наук. думка, 2008. 288 с.
282. Український правопис. Київ: Наук. думка, 2019. 392 с.
283. Уорф Б. Наука и языкознание (О двух ошибочных воззрениях на речь и мышление, характеризующих систему естественной логики, и о том, как слова и обычаи влияют на мышление) / перевод с англ. Е. С. Кубряковой и В. П. Мурат. *Зарубежная лингвистика. I. «Новое в лингвистике»*. Москва: Прогресс, 1999. С. 92–106.
284. Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку / перевод с англ. Л. Н. Натан и Е. С. Турковой. *Зарубежная лингвистика. I. «Новое в лингвистике»*. Москва: Прогресс, 1999. С. 58–92.
285. Усі географічні назви (за шкільною програмою) / упоряд. Л. В. Петринка, Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. 288 с.
286. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы. Москва: Наука, 1962. 287 с.
287. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; ред. и послесл. Б. А. Ларина. Москва: Прогресс, 1964–1973.
288. Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / пер. с англ. М. К. Рыклина; ред., послесл. и коммент. С. А. Токарева. Москва: Политиздат, 1983. 703 с.
289. Хайдеггер М. Время картины мира. *Новая технократическая волна на Западе*. Москва, 1986. С. 102–105.
290. Хаймз Д. Х. Общение как этнолингвистическая проблема (Основные направления в американской этнолингвистике). *Вопросы языкознания*. 1965. № 2. С. 102–104.
291. Хібеба Н. Назви головного убору нареченої в бой-

- ківських говірках. *Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2006. С. 205–241.
292. Хібеба Н. В. Структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Львів, 2007. 20 с.
293. Хобзей Н. Між світом та антисвітом: чоловік, що може перемітуватися на вовка. *Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження* / відп. ред. Я. В. Закревська. Львів, 2000. С. 179–191.
294. Хобзей Н. Мова як джерело пізнання духовного світу народу (міфологічна лексика в українських говірках карпатського ареалу). *Мовознавство*. 2002. № 1. С. 119–123.
295. Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира. Москва, 1990. 207 с.
296. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1970.
297. Шанский Н., Иванов В., Шанская Т. Краткий этимологический словарь русского языка. Москва: Просвещение, 1975. 543 с.
298. Шарманова Н. М. Етнолінгвістика: навчальний посібник для студентів факультету української філології. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.
299. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови. Київ, 1924.
300. Шевельов Ю. Історичні перипетії однієї синтаксичної конструкції у східнослов'янських мовах (безособові речення на *-но*, *-то* із знахід. відмінком додатка). *Вибрані праці. У 2 кн. Кн. 1. Мовознавство* / упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 432–453.
301. Шевельов Ю. Вибрані праці. У 2 кн. Кн. 1. *Мовознавство* / упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 583 с.

302. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка; ред. Л. Ушкалов. Харків: Акта, 2002. 975 с.
303. Шевельов Ю. Назва Україна. *Вибрані праці*. У 2 кн. Кн. 1. Мовознавство / упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 421–432.
304. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. 208 с.
305. Шевченко В. Т. Назви весільного обряду та деяких його елементів. *Мовознавство*. 1996. № 6. С. 30–38.
306. Шевченко В. Т. Походження та семантичний розвиток української лексики, пов'язаної з весіллям: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Київ, 1998. 17 с.
307. Шухевич В. Гуцульщина. У 4 т. Львів, 1899. Кн. 1. 146 с.
308. Щербак І. Давній український обряд поховання тих, хто помер у «невинному віці». *Народна творчість та етнографія*. 1998. № 5–6. С. 109–113.
309. Элиаде М. Священное и мирское /пер. Н. К. Гарбовская. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994. 144 с.
310. Этимологический словарь славянских языков. В 17 т. / сост.: О. Н. Трубачев, В. А. Меркулова, Ж. Ж. Варбот и др. Москва: Наука, 1974–1990.
311. Яблоновський В. Весілля в с. Отаках. *Киевская старина*. 1905. № 8–9. С. 205–227.
312. Язык культуры: Семантика и грамматика: к 80-летию со дня рождения академика Н. И. Толстого (1023–1996) / отв. ред. С. М. Толстая. Москва: Индрик, 2004. 496 с.
313. Ястремська Т. Моделювання українського діалектного простору: концепти *верх* /*низ*. Львів, 2021. 804 с.

Навчальне видання

ЕТНОЛІНГВІСТИКА: УКРАЇНСЬКА МОВА

Навчальний посібник

Павло Юхимович Гриценко, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України;

Наталія Олександрівна Руснак, доктор філологічних наук, професор кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Юлія Маноліївна Руснак, кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету;

Іванна Михайлівна Струк, кандидат філологічних наук, асистент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Відповідальний за випуск – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Світлана ШАБАТ-САВКА

Дизайнер обкладинки – **А. В. Цвіра**

Підписано до друку 06.09.2022. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк різнографічний. Умов.-друк. арк. 23,6.

Обл.-вид. арк. 25,4. Тираж 50. Зам. Н-095.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.

58012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.

e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.